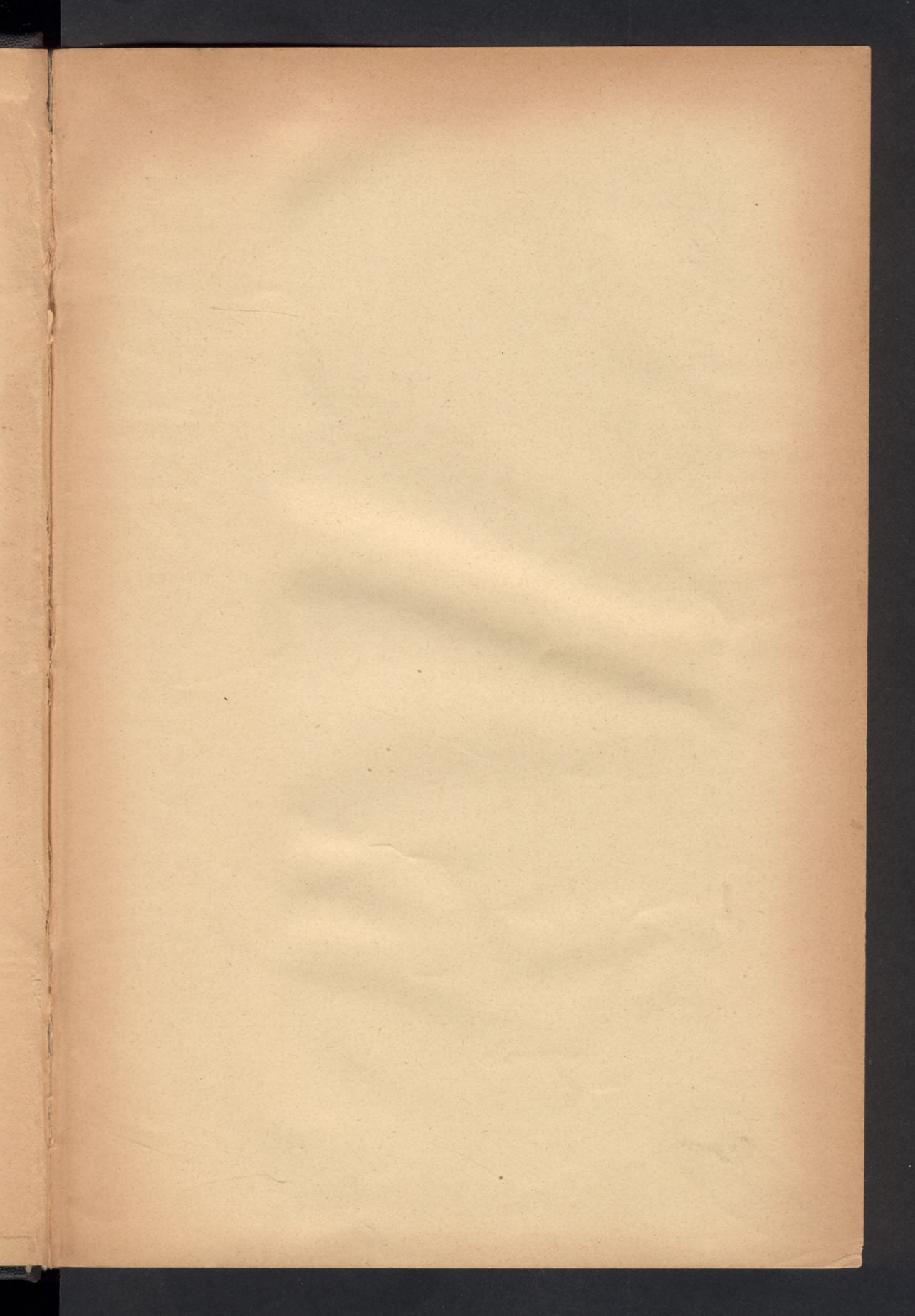
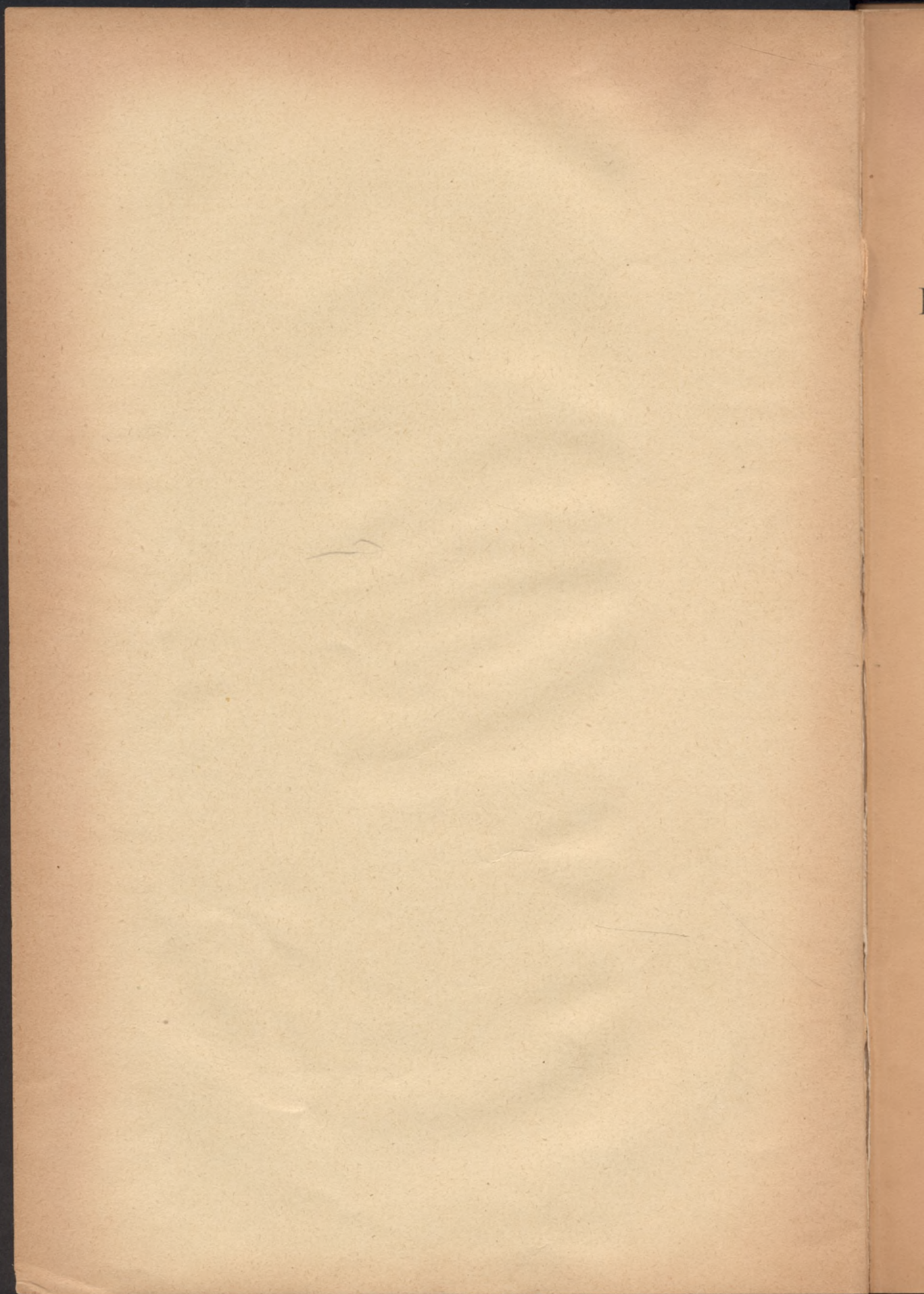


Cam
641.a





SMITH ÁDÁM

RENDSZERE ÉS ENNEK BÖLCSELETI ALAPJA

IRTA

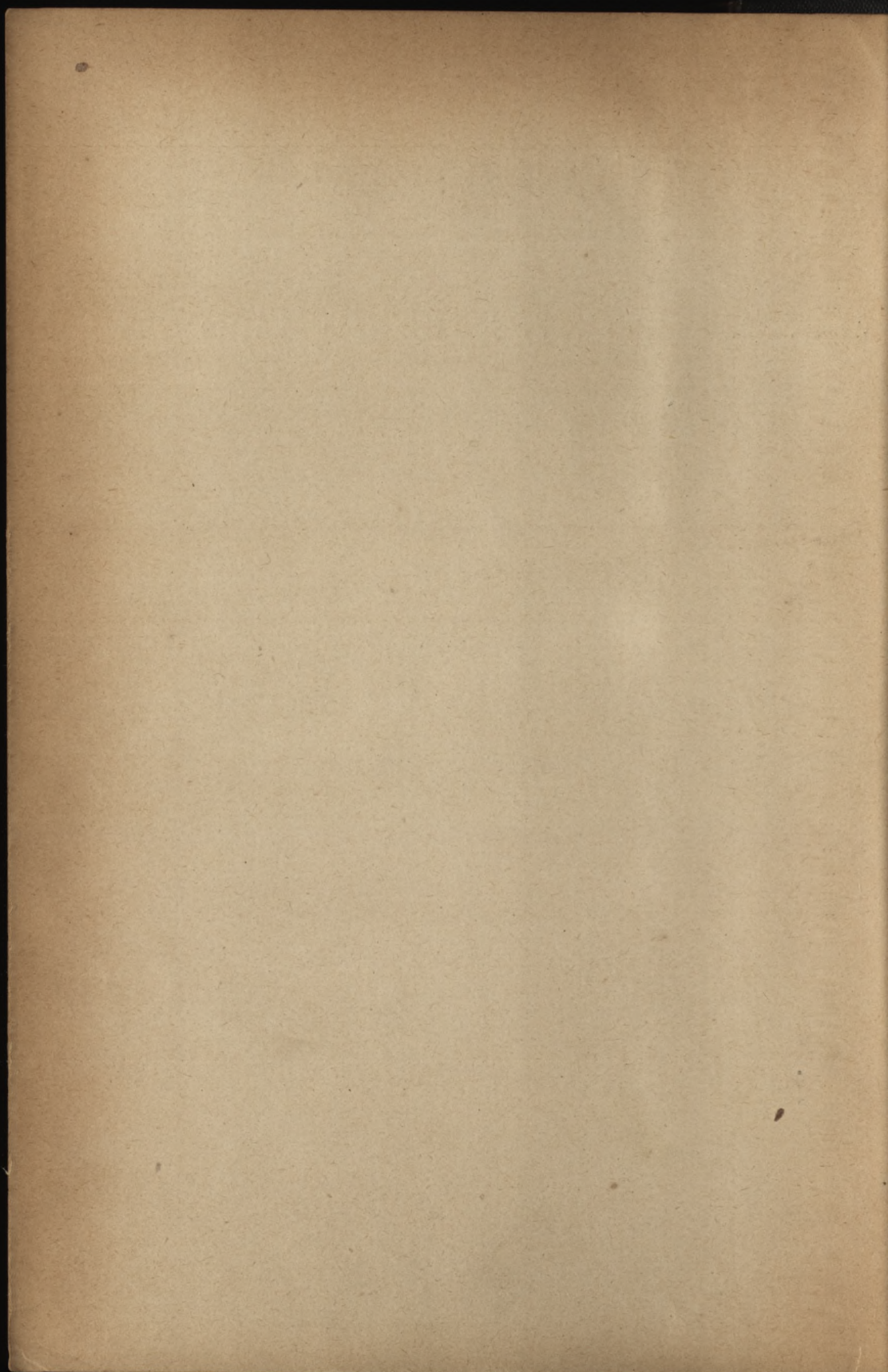
NAVRATIL ÁKOS

BUDAPEST 1898

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ALFRÉD)

Ára 3 korona



SMITH ÁDÁM

RENDSZERE ÉS ENNEK BÖLCSELETI ALAPJA

1895/6-BAN A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEM
KÖZGAZDASÁGI PÁLYADIJÁVAL KITÜNTETETT MUNKA

IRTA

NAVRATIL ÁKOS

BUDAPEST 1898

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ALFRÉD)

Cam

~~644. a~~
3200. a



232523



M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1898 év 192 sz.

Budapest, 1898. Az Athenacum r. társ. könyvnyomdája.

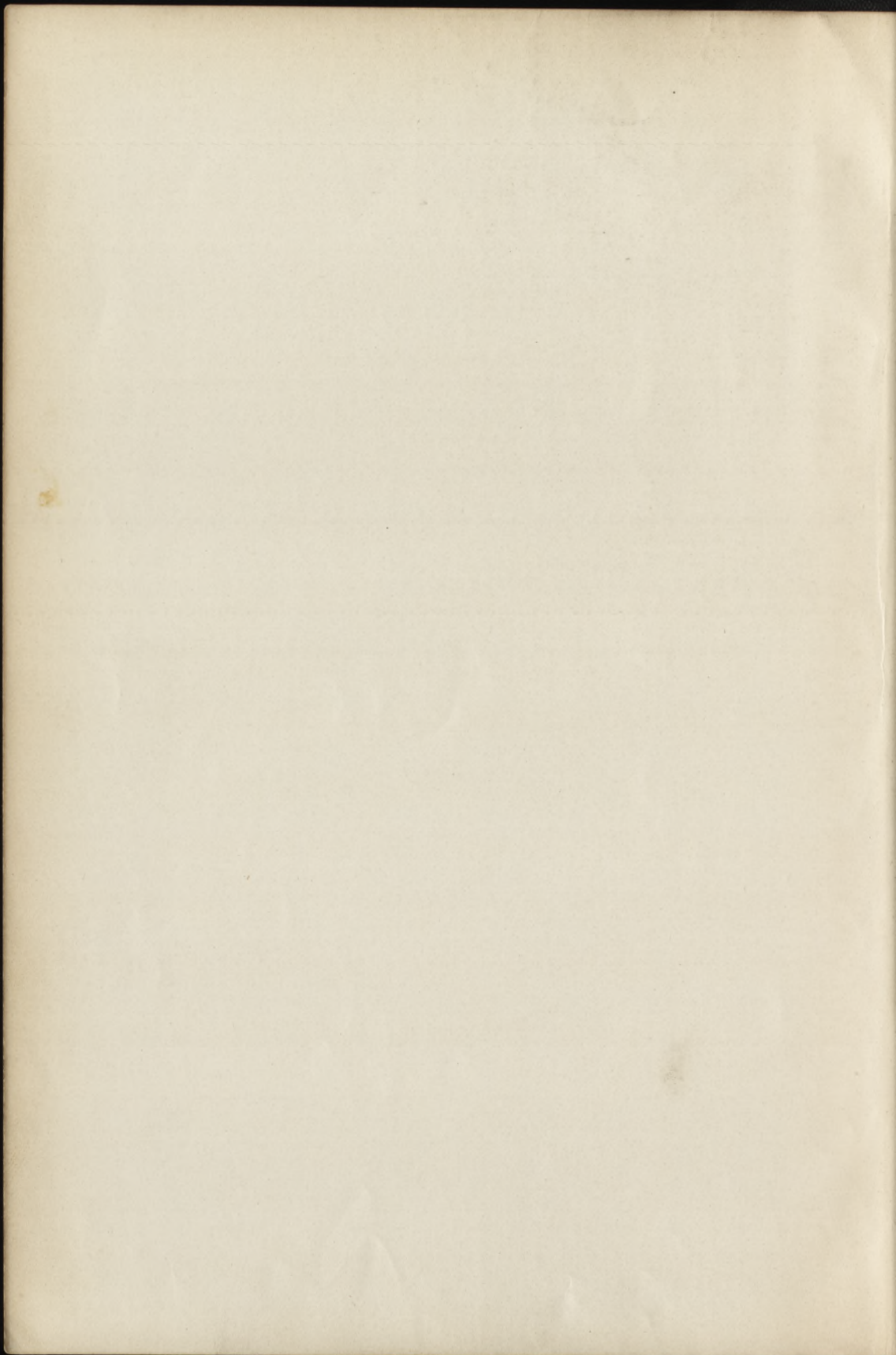
TARTALOM

	Oldal
Bevezetés	
Első rész: Smith Ádám élete és munkái	
Smith Ádám élete és munkái	11
Második rész: A Theory of Moral Sentiments	
Első fejezet: A morálfilozófia fejlődése és állása Smith Ádám előtt	23
Második fejezet: Smith Ádám morálfilozófiája	31
Harmadik fejezet: Smith Ádámnak, mint morálfilozófusnak viszonya elődeihez	41
Negyedik fejezet: Smith Ádám morálfilozófiájának bírálata	51
Harmadik rész: Az Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations	
Első fejezet: A közgazdaságtan fejlődése és állása Smith Ádám előtt	65
Második fejezet: Smith Ádám közgazdaságtana	80
Harmadik fejezet: Smith Ádámnak, mint a modern közgazdaságtan megalapítójának viszonya elődeihez	101
Negyedik fejezet: Smith Ádám közgazdaságtanának bírálata	123
Negyedik rész: Smith Ádám tudományos egyénisége	
Első fejezet: Smith Ádám módszere	179
Második fejezet: Smith Ádám két fő munkájának viszonya	190
Harmadik fejezet: Smith Ádám jogi és közgazdasági előadásai	201
Negyedik fejezet: Smith Ádám munkáinak bölcséleti alapja, általános erkölcsi és társadalmi iránya	217
Függelék: A Smith-irodalom vázlatos áttekintése	

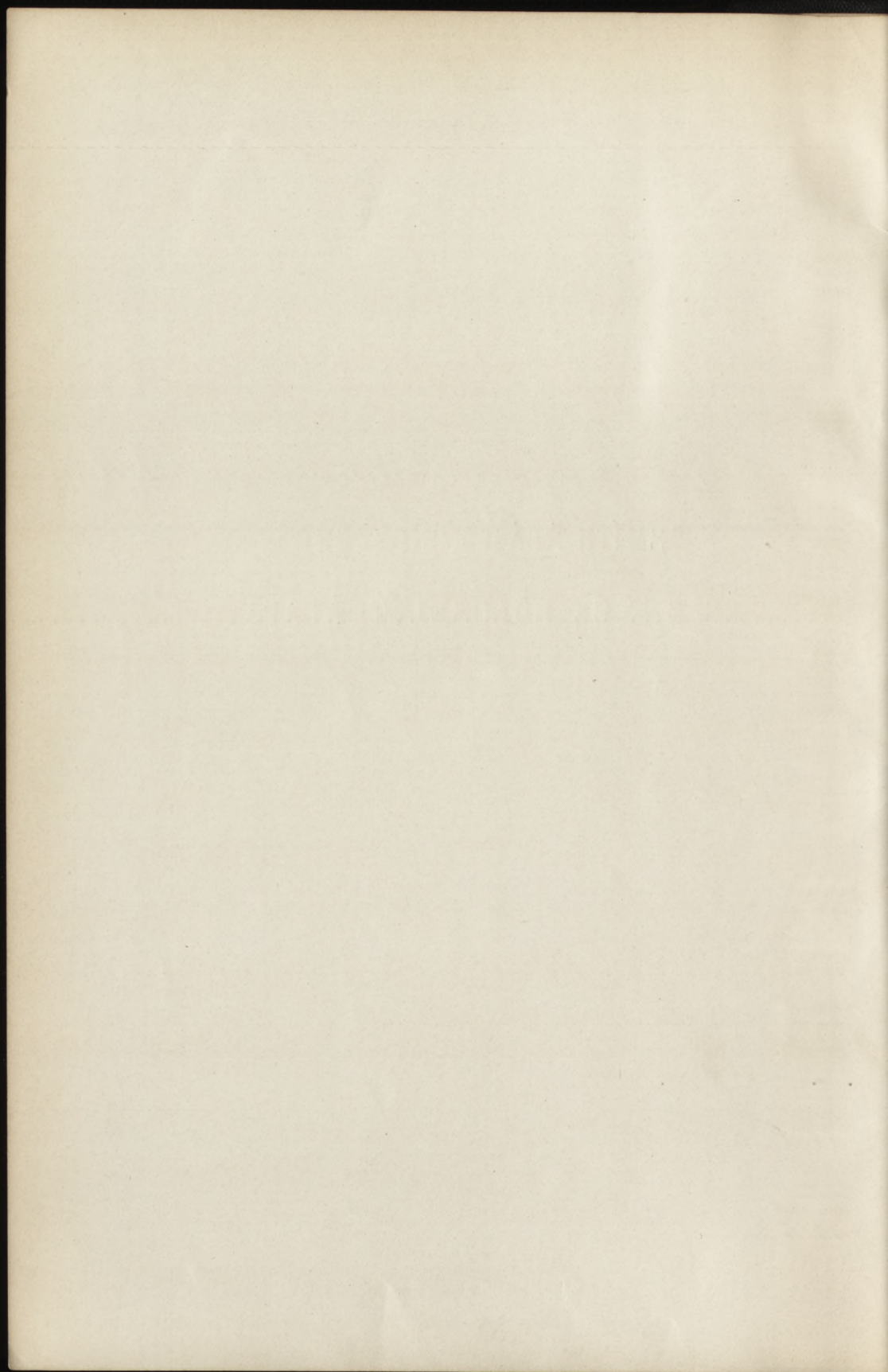
17

18

The first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the
the eleventh is the fact that the
the twelfth is the fact that the
the thirteenth is the fact that the
the fourteenth is the fact that the
the fifteenth is the fact that the
the sixteenth is the fact that the
the seventeenth is the fact that the
the eighteenth is the fact that the
the nineteenth is the fact that the
the twentieth is the fact that the
the twenty-first is the fact that the
the twenty-second is the fact that the
the twenty-third is the fact that the
the twenty-fourth is the fact that the
the twenty-fifth is the fact that the
the twenty-sixth is the fact that the
the twenty-seventh is the fact that the
the twenty-eighth is the fact that the
the twenty-ninth is the fact that the
the thirtieth is the fact that the
the thirty-first is the fact that the
the thirty-second is the fact that the
the thirty-third is the fact that the
the thirty-fourth is the fact that the
the thirty-fifth is the fact that the
the thirty-sixth is the fact that the
the thirty-seventh is the fact that the
the thirty-eighth is the fact that the
the thirty-ninth is the fact that the
the fortieth is the fact that the
the forty-first is the fact that the
the forty-second is the fact that the
the forty-third is the fact that the
the forty-fourth is the fact that the
the forty-fifth is the fact that the
the forty-sixth is the fact that the
the forty-seventh is the fact that the
the forty-eighth is the fact that the
the forty-ninth is the fact that the
the fiftieth is the fact that the
the fifty-first is the fact that the
the fifty-second is the fact that the
the fifty-third is the fact that the
the fifty-fourth is the fact that the
the fifty-fifth is the fact that the
the fifty-sixth is the fact that the
the fifty-seventh is the fact that the
the fifty-eighth is the fact that the
the fifty-ninth is the fact that the
the sixtieth is the fact that the
the sixty-first is the fact that the
the sixty-second is the fact that the
the sixty-third is the fact that the
the sixty-fourth is the fact that the
the sixty-fifth is the fact that the
the sixty-sixth is the fact that the
the sixty-seventh is the fact that the
the sixty-eighth is the fact that the
the sixty-ninth is the fact that the
the seventieth is the fact that the
the seventy-first is the fact that the
the seventy-second is the fact that the
the seventy-third is the fact that the
the seventy-fourth is the fact that the
the seventy-fifth is the fact that the
the seventy-sixth is the fact that the
the seventy-seventh is the fact that the
the seventy-eighth is the fact that the
the seventy-ninth is the fact that the
the eightieth is the fact that the
the eighty-first is the fact that the
the eighty-second is the fact that the
the eighty-third is the fact that the
the eighty-fourth is the fact that the
the eighty-fifth is the fact that the
the eighty-sixth is the fact that the
the eighty-seventh is the fact that the
the eighty-eighth is the fact that the
the eighty-ninth is the fact that the
the ninetieth is the fact that the
the ninety-first is the fact that the
the ninety-second is the fact that the
the ninety-third is the fact that the
the ninety-fourth is the fact that the
the ninety-fifth is the fact that the
the ninety-sixth is the fact that the
the ninety-seventh is the fact that the
the ninety-eighth is the fact that the
the ninety-ninth is the fact that the
the hundredth is the fact that the



SMITH ÁDÁM RENDSZERE
ÉS ENNEK BÖLCSELETI ALAPJA



BEVEZETÉS

Véges elménk a gondolkozásban határozott pontokon iparkodik megállapodni. És pedig nemcsak a nagy természet jelenségeivel szemben körít magának olyan látóhatárt, mely emberi tehetségeinek mezejével összevág, de fölületesebb vizsgálattal képzeletben megállapított pontokat teremt magának kiindulásul akkor is, mikor a szellemi élet egyes olyan jelenségeit kutatja, a melyek a gondosan vizsgáló ész előtt távolról sem tűnnek fel a jelenségek olyan láncolata gyanánt, mely egy saját magától fénylő, más egyéb dolgokkal minden okozati összefüggést megtagadó végső pontból indulna ki.

A tudományok fejlődésének vizsgálatánál különösen gyakori az ilyen határozott végső pont után való törekvés. Nagyon sokszor előfordul az a hit, hogy létezik olyan gondolkozás, mely a tudományt egy csapásra teremti meg. Meginduló új ismeretágak első idejében fordul ez különösen elő, mikor a kutatás útjának iránya már meg van adva s a gondolkozás gyors léptekkel rohan előre hogy lehetőleg hamar bevilágítsa a kutatásnak azt a terét, mely előtte felnyílt, hogy az eléje táruló igazságokból minél előbb levonja az összes lehető következtetéseket. A tudomány siet, saját magát igyekszik tovább előre vinni, alig ér rá körülnézni, legkevésbé pedig visszatekinteni. Multjával, saját történeti kifejlődésével nem foglalkozik behatóbban, nem is ismeri azt alaposan, mivel nincs reá szüksége. A tudomány művelőinek szeme előtt csak egy gondolkozó alakja lebeg, ki szerintök a szóban forgó tudományt megteremtette, kinek a munkája mindent magában foglal, a mire nekik a tovább gondolkozás céljából szükségük van. Eddig a műig vezetik vissza ismeretkörük kifejlődését, ennél szerintök tovább kutatni nem kell, hiszen ez olyan választó fal a

talán létezett régi és az új gondolkodás között, a mely — így mondják — a régi világgal minden eszmeközösséget megszüntet. Ez a felfogás, mely valamely tudományág fejlődését egy magában egyedül álló gondolkozóig viszi csak vissza s azon túl semmit sem lát meg, mindinkább megjegeczesedik. Nagy erőre különösen akkor tesz szert, ha az a bálványozott gondolkozó csakugyan nagy lépéssel vitte előre a tudományt, főleg ha a régi gondolkodást társadalmilag és politikailag is olyan váltja fel, mely minden téren az új eszméknek hódol, azokat hirdeti, a régieket, a melyeket legyőzött, figyelembe sem veszi. A tudományok életében előforduló ezt a sajátságos alakulást a közgazdaságtan fejlődése minden részletében találóan példázza.

Mikor a modern közgazdaságtan megindult, művelői Smith Ádámban keresték azt a kiapadhatatlan forrást, mely minden igazságot csirájában magában foglal, s a mely egy csapásra teremtette meg a régi gondolkozással szemben az újat. Ezt annál is inkább tehették a közgazdaságtannal foglalkozók, mivel az ő kiváló és híres műve akkor nyitotta meg a társadalmi gazdaságtan új korát, mikor a politikai élet terén is lezáródott a régi világ. Azután a kapocs után pedig, mely az új életet a régihez, az új gondolkodást az előbbenihez fűzte, a nagy arányú gyors átalakulásokban senki sem ért rá kutatni. Így a közgazdaságtan terén még Smith és a nagy hirre szert tett fiziokraták között is kizártnak gondoltak minden lehető legkisebb egybefűző köteléket. Még távolabb állottak attól, hogy tekintetbe vegyék azokat a morálfilozófusokat, a kik angol földön előzték meg Smith-t, a kik csendesen dolgozva távolról sem vonták magukra annyira a figyelmet, mint a világhírű fiziokraták.

Persze a felfogás, mely Smith közgazdaságtanában látta a Jupiter fejéből pánczélosan kiugrott Minervát, nem volt örökké tartó. Mikor a közgazdasági eszmék rendelkezésre álló anyagát az elmélet már mind felkutatta, részben kimerítőleg ki is fejtette s a mikor a történeti kutatás a gazdasági tudomány terén ismét új anyagot iparkodott gyűjteni, más véleményre jutottak a buvárok. Megtalálták már előző írók munkáiban nagy részét annak, a minek eredetét mint kútforrásban Smithben keresték volt. Sőt némelyek túlzásba tévedve addig vitték az összehasonlításokat, a míg végre semmi eredetét sem tudtak Smith munkáiban kimutatni. Ilyen körülmények között a kritika is mind élesebben merte

megtámadni a sokáig szenteknek tartott állításokat. Feilbogen mindezt röviden így jellemzi: Néhány évtized előtt szinte divat volt Smith Ádámot mintegy isteníteni. Örök igazságnak tartották és megfoghatatlan lángeszű alkotás gyanánt dicsérték a »nagy skótnak«, a »kirkaldy-i bölcsnek«, a »nemzetgazdaságtan atyjának« minden szavát. Ma Németországban az ellenkező felfogás uralkodik. A smithianizmust tévesnek és idejét multnak mondják, sőt azt is állítják, hogy Smith körülbelül semmi olyant sem mondott, amit elődei már meg nem irtak volna.¹

A Smith-irodalom egyes legújabb termékei pedig, a melyekhez az éppen idéztem munka is tartozik, közvetítő álláspontot foglalnak el a feltétlen bálványozás és a teljes elítélés megokolatlan szélsőségei között. Ez az irodalom az igazsághoz hiven iparkodik feltüntetni a Smith és elődei közti összefüggést s azt a köteleket, mely Smith-t korának gondolkozásához fűzi. E mellett egyúttal tárgyilagosan törekszik bírálni a smithianizmus jellemző tanításait is.

Dolgozatomnak is ez a célja. Smith rendszerét szándékszem benne vizsgálni, annak bölcséleti alapja után akarok kutatni, hogy Smith tudományos egyéniségét helyes világításban állíthassam az olvasó elé. Ezt akarva, arra kell az olvasót figyelmeztetnem, hogy Smith Ádám nemcsak nemzetgazda volt, helyesebben, hogy Smith nemcsak az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* című munkát írta. Igaz, fenti soraimban róla csak mint nemzetgazdáról szólottam. De ezzel csupán az általános felfogást követtem. Smith neve összeforrott közgazdasági rendszerével, a laikus is benne tiszteli a modern közgazdaságtan megalapítóját. Smith működésének ez az egyik oldala sajátosságosan elhomályosítja egyéb munkálkodását, az első pillanatra minden figyelmet elvon szerzőjének más munkái elől.

Életrajzi vázlatából megtudja az olvasó, hogy Smith a közgazdaságtanon kívül egyéb tudományokkal is foglalkozott, utóbb pedig hallani fog arról, hogy az angoloknál keletkező közgazdaságtan s így a Smithé is, az általános bölcseletből, különösen annak egy ágából, a morálfilozófiából fejlődött ki. Ennek kereteiben támadtak azok a gondolatok, melyek később különválva a közgazdaságtan eszméit teszik. A mennyiben

¹ Steuart und Smith, 219. lap.

Smithnek, mint a modern közgazdaságtan megalapítójának, gondolkozása ennek a bölceletnek hatása alatt erősödött meg, úgy tudományos egyéniségének kifejlődése is a sok között csak egyik tényezője annak a folyamatnak, mely a társadalmi gazdaságtan megalakulásának történetében előttiünk áll. Annak a munkának tehát, mely Smith működésével behatóan kíván foglalkozni, a mely azt a helyet kívánja pontosan megjelölni, melyet Smith Ádám a közgazdaságtan történetében elfoglal, a közgazdasági eszmék csirából való kifejlődését sem szabad figyelmen kívül hagynia. Hogy ezeket a csírákat egy bölceleti gondolkozásban találjuk meg, említettük.

Bonar nem alap nélkül jegyzi meg, hogy Smith Ádám kétségtelenül a társadalom teljes filozófiáját akarta nyújtani. Tervét Bonar szerint jórészt megvalósította s mégis rendesen csak közgazdasági munkája címén emlékeznek meg róla.¹ Smith filozófiája három ágat ölel fel magában, az erkölctant, a politikát és a közgazdaságtant. (Ez a filozófia felosztása már Wolff szerint is.) Az utóbbi kettő az Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations-ben található, míg az első a Theory of Moral Sentiments foglalja magában,² de ez utóbbi munka nem erkölctani dogmatika, csak az erkölcsi érzelmek élettanának magyarázata. Smithnek e két fő munkája távolról sem ért el egyenlő hatást. Sokáig el lehetne vitatkozni a fölött, hogy mi az oka annak, hogy Smith közgazdasági rendszerével szemben morálfilozófiai munkája annyira ismeretlen maradt. Két okot tartunk különösen valószínűnek. Egyrészt azt, hogy a Wealth of Nations a Moral Sentiments-t abszolút becsben is fölülmulja, másrészt azt — s ezt hiszszük különösen hangsúlyozandónak, — hogy Smith közgazdasági műve sokkal gyakorlatibb téren mozog, mint a morálfilozófiai, így tehát mindenesetre nagyobb hatást kellett elérnie. A Wealth of Nations elméleti kiinduló pontjává lett az újjászülető közgazdaságtani irodalomnak; oly gazdasági rendszert hirdetett, mely a gyakorlatban világszerte megvalósításra talált. A Wealth of

¹ Philosophy and Political Economy in some of their historical Relations, 149. lap.

² V. ö. Oncken, Smith und Kant I. kötet 16. lap. Ethik, Politik und Oekonomik so lautet die Trias, welche den Inhalt der Smithschen Philosophie bildet. Die erstere kommt in der Theory of Moral Sent. zum Ausdrucke, die beiden letzteren reichen sich im W. of Nations die Hand.

Nations még Smith életében nagy tiszteletet szerzett írójának. E bámulat annak szólt, ki a világ folyásának életerére tevén kezét megérezte a bekövetkezendő változások szükségességét. Hogy többet ne említsek, csak azt hozom fel, hogy Smith kortársa, Ferguson Ádám munkájának negyedik kiadásában¹ minő magasztalólag nyilatkozott Smith közgazdaságtanáról. Az alsó ház 1792. febr. 17-iki ülésén Pitt idézte a *Wealth of Nations*-t.² Huskisson Smith-t mindig tanítójának nevezte; Peel pedig, ki oly soká volt határozott ellensége a smithianizmus elveinek, átlépve az ellenpárt oldalára 1846-ban egy parlamenti ülésben azt mondotta: »Engem nem ti, hanem Smith Ádám térített meg.«³ — Ily óriási hatású munkával, mely a gyakorlati élet irányításába annyira belevágott, hogy például Knies az 1789-iki forradalom előkészítőjét látja benne,⁴ a dolgozó szobák tudósai számára készült *Moral Sentiments* nem versenyezhetett. Sőt a *Theory*-t ezek a tudósok sem becsülték valami sokra, hiszen nem találtak benne tulajdonképeni etikát.

A *Theory of Moral Sentiments* szerény címe a közgazdaságtan elméletével foglalkozót sem kecsegtette e munka tanulmányozása esetén nagy eredményekkel. A szives olvasó, ha nem restel munkám további részeibe pillantani, látni fogja, hogy a nemzetgazdák nagyon mostohán bántak Smith elsőszülöttével. Pár szóval emlékeztek csak meg róla, elmondván azt, a mit másodkézből tudtak felőle. Azok a nemzetgazdák, kik Smith rendszerével foglalkoztak, szinte mind tartózkodtak attól, hogy a *Theory of Moral Sentiments*-t érdemlegesen megismerjék. Az olvasó munkánk folyamán bő adatokat talál arra nézve is, hogy minő ferde nézet harapódzott el így az irodalomban Smith morálfilozófiai munkájáról, ebből folyólag arról a kapcsolatról, mely Smith két nagy munkája között létezik s mindezek alapján Smith egész tudományos egyéniségéről is. Hangsúlyozom ezt már itt, mert arra törekszem, hogy annak figyelmét fordítsam különösen Smith erkölcsbölcseleti munkájára, a ki Smith közgazdaságtanával kíván foglalkozni.

¹ 1773. — 242. lap.

² Haldane, *Life of Adam Smith*, 1887. 74. lap.

³ Kautz, *Smith Ádám és az újkori nemzetgazdászattan*. Kelet Népe, 1856. 276. lap.

⁴ *Die polit. Oekonomie vom geschichtl. Standpuncte*, Braunschweig, 1883. II. kiadás 278. lap.

Smith közgazdaságtanát is csak úgy fogja teljesen méltányolhatni és tökéletesen megbírálni, ha Smith tudományos egyéniségét alaposan ismeri.

Még abban a nagy külföldi irodalomban is, mely Smith rendszerére vonatkozik, s a melylyel szemben lehetőleg kimerítő méltatást, vagy a hol ezt nem, legalább arra vonatkozó pontos utalásokat fog az olvasó a következőkben találni, még ebben a nagy irodalomban is fehér holló az olyan munka, mely Smith morálfilozófiájával érdemlegesen foglalkoznék; az pedig párját ritkítja, mely a Theory of Moral Sentiments-re vonatkozólag mindenben elfogadható ítéletet mondana. Még a Smith-irodalom újabb s mindenesetre legkiválóbb termékei, Hasbach munkái sem oldják meg helyesen az előttünk felmerült összes kérdéseket.

Ha az olvasó végiglapozza dolgozatomat, úgy gondolom igazat fog nekem adni abban, hogy azoknak a téves és egyoldalú bírálatoknak, melyek a ma már igen nagy Smith-irodalomban elhangzottak, jórészt az az oka, hogy az írók vizsgálódásaiknál Smithnek az erkölcsi érzelmekről írt könyvét figyelembe nem vették. Dolgozatom az ő hibáikat el akarta kerülni. Hogy elérte-e ezt, az más kérdés. De bármint vélekedjék is erről az olvasó, az mindenesetre elégtételül fog szolgálni nekem, ha megbocsátotta, hogy közgazdasági tanulmányomban oly hosszasan foglalkozom morálfilozófiával, hogy olyan munkát taglalok, a melynek a közgazdaság tudományától ilyen messze álló címe van: A Theory of Moral Sentiments. Elégtételül fog szolgálni, mert arról győz meg majd, hogy sikerült bebizonyítanom, hogy nemcsak Smith tudományos egyéniségét nem ismerhetjük meg csupán a Wealth of Nationsból, de hogy közgazdaságtanának megértéséhez is tudnunk kell azt, hogy mit mond a Theory-ban. Ha csak ennyit értem is el, akkor sem végeztem haszontalan munkát.

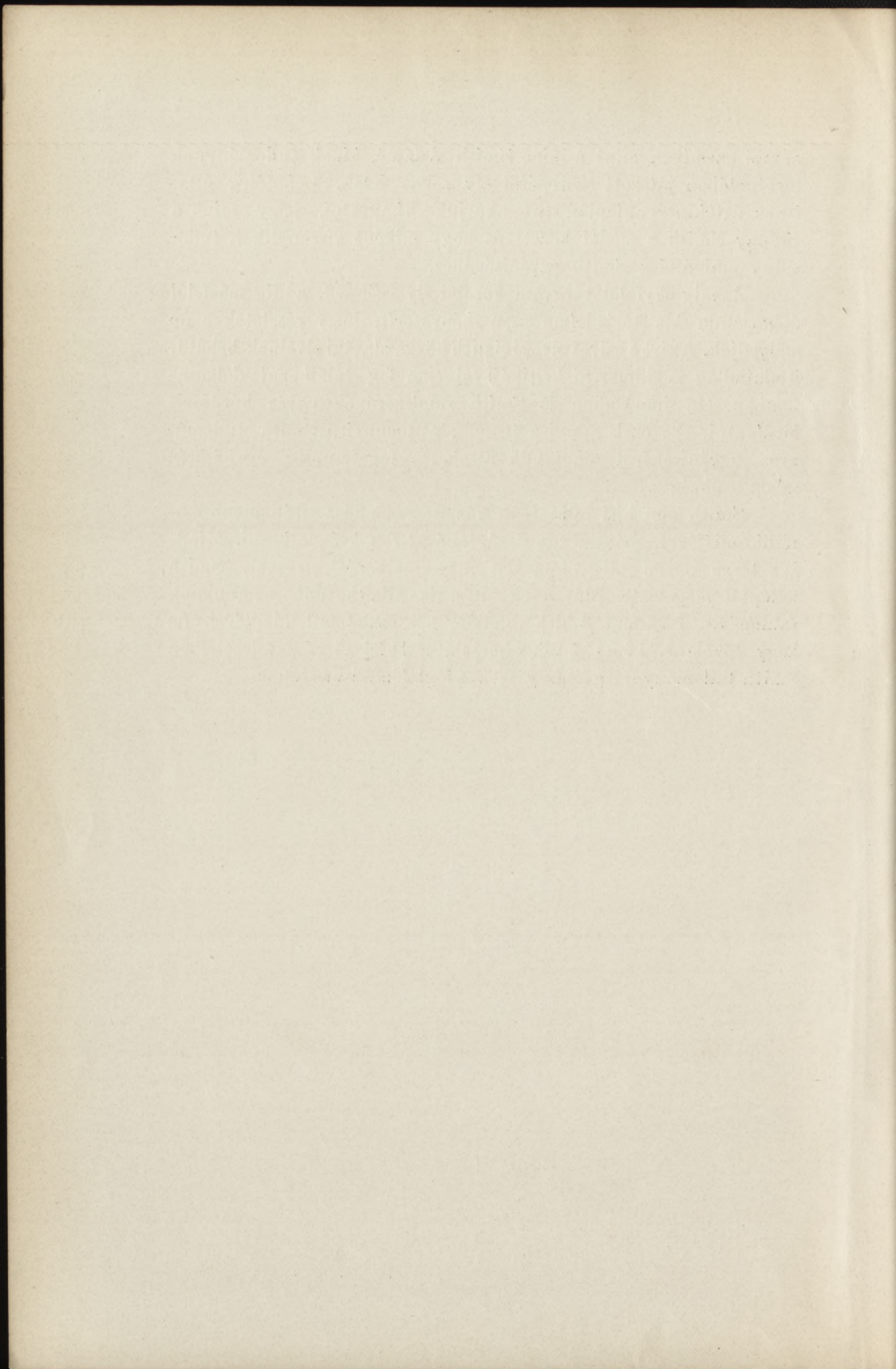
Az említettek alapján kívánom Smith tudományos egyéniségét helyes világításban az olvasó elé tárni. Arra a helyre akarok rámutatni, melyet tudományunkban Smith Ádám elfoglal. Ez utóbbit pedig csak úgy érthetjük meg, ha ismerjük azt a gondolkozást, a melyből Smith rendszere kifejlődött. Egyfelől, a mikor ezt bemutatom, másfelől, a mikor Smith tanainak mélyebb gyökerei után kutatok, rendszerének bölcséleti alapját tárom fel.

A következőkben tehát igen széles téren fogunk mozogni. A tárgyilagos ítélet álláspontjára iparkodunk helyezkedni olyan nagy

névvel szemben, mint a minő Smith Ádámé, kinek tudományunk történetében játszott szerepéről oly sokat írtak. Lehetőleg általános áttekintés alapján azt akarjuk kimutatni, hogy minő a viszony Smith s elődei között és hogy miként viszonylik a tudomány mai állása Smith egyéniségéhez.

A míg egyfelől tárgyam keretei ily szélesek, addig másfelől dolgozatom kis terjedelme arra kényszerít, hogy részletekbe ne mélyedjek. Azért a szives olvasó Smith közgazdasági elveinek beható, irodalmilag is kimerítő kritikájával sem fog találkozni dolgozatomban. Ha iparkodom is Smith rendszerének egyes kérdéseit bírálgatni, ezt csak annyira teszem, a mennyire Smith tudományos egyéniségéről alkotandó általános fogalmunk megvilágításához szükséges.

Smith életrajzi adatainak vázlatos előadása után előbb morálfilozófiájával, majd közgazdaságtanával fogok foglalkozni. Mindkét téren bőven tárgyalom azt a gondolkozást, a mely Smith felléptét megelőzte. Már ezek után is alkothatunk magunknak valamelyes fogalmat Smith rendszerének bölcséleti alapjáról, de hogy tökéletes képét kapjuk ennek, a befejező rész fejezeteiben Smith tudományos egyéniségét összefoglalóan ismertetem.



ELSŐ RÉSZ

SMITH ÉLETE ÉS MUNKÁI

THE END

SMITHSONIAN INSTITUTION

Smith Ádám élete és munkái

Nagyon jól mondja Bagehot, hogy Smith műveit teljesen csak úgy érthetjük meg, ha személyiségéről s így életéről is legalább valamelyes fogalmunk van.¹ Általában elmondhatjuk, hogy a gondolkozók életpályájának ismerete előnyösen egészíti ki azt a képet, melyet tudományos működésökről alkottunk magunknak. De különösen Smithnél fontos életének pontos ismerete, mert csak ennek segítségével fogjuk világosan láthatni azt a viszonyt, a mely őt elődeihez fűzi. Teljes ismerete annak a személyes kapcsolatoknak, mely őt a fiziokratákhoz, Humehoz és Hutchesonhoz csatolta, helyesebb világításban fogja föltüntetni a köztük levő szellemi rokonságot is.²

Kimerítő életrajzi adatokat adni munkám kereteinél fogva sem lehet itt szándékom. Csak arra fogok szorítkozni, hogy a különben is nagyon csendes életet nagy vonásokban a legújabb kutatásokat is tekintetbe véve az igazsághoz lehetőleg hiven vázoljam. — Bővebb részleteket a következő munkákban talál az olvasó: Dugald Stewart, Mc Culloch, Monjean, Baert régebbi és Bagehot, Leser, Haldane, Courcelle-Séneuil, Delatour, Walcker újabb műveiben, különösen pedig Rae kimerítő, legújabban megjelent nagyobb munkájában.

Smith Ádám 1723. június 5-én született Kirkcaldy³ tengerparti iparúzó városban Skóciában, Fife grófságban.⁴ Atyja,

¹ Adam Smith as a person, 247. lap.

² Ugyanezt mondja Leser, Aus der Lebensgeschichte des A. Smith, 3. és 46. lap is.

³ Or as the name was spelt in the days of Ad. Smith: Kirkcaldy... Haldane, Life of Ad. Smith. 13. lap.

⁴ Kirkcaldy... where there is still a paved walk to the sea shore, called Adam Smith's Close. Perry, id. m. 64. lap.

Smith Ádám, Kirkcaldyban kerületi Comptroller of the Customs (főbb vámtisztviselő), Writer to the Signet (ügyészféle) volt. Anyja pedig John Douglas strathendry-i földbirtokosnak volt a leánya. Atyja néhány hónappal a fiú születése előtt meghalt s így a nevelés gondjai teljesen anyja vállára nehezültek, kihez Smith-t folyton a legmelegebb ragaszkodás csatolta. Gyermekkorának nyugalmát csak egy eset zavarta meg, a mikor 4 éves korában vándor cigányok ellopták. A tolvajoknak azonban csakhamar nyomára jöttek.¹

A kirkcaldy-i elemi iskolában kezdte tanulmányait. Itt maradt 14 éves koráig 1737-ig.

Innét a glasgowi kollégiumba került, hol különös szeretettel foglalkozott a matematikával. Itt hallgatta a »never to be forgotten« Hutcheson-t is, a ki gyújtó szavaival csakhamar szellemének uralma alá kerítette a fogékony lelkű ifjút. Állítólag már ebben az időben hívta volna fel Hutcheson rá Hume figyelmét,² ki, mint mondják, valószínűleg ekkor küldötte Smithnek ajándékba éppen megjelent Treatise on Human Nature című munkáját.

A glasgowi kollégiumból a Snell-exhibition (ösztöndíj) segítette az oxfordi egyetemre. Ez az ösztöndíj eredetileg azért alapítatott, hogy kiképzés céljából olyanoknak adassék, kik az egyház szolgálatába kívánnak lépni. Miután azonban Skócziában a presbyterianizmus lett túlnyomóvá, az ösztöndíj is elvesztette ezt a vallásos jellegét, a mint már Smith idejében sem volt a papi pályához kötve.³ Smith 1740-ben került Oxfordba, hol minden megszakítás nélkül hat évig maradt. Az az idő, a melyet itt töltött, nem volt az oxfordi tudományos élet virágzásának fénykora. De ezek az évek azért nem veszték el Smithre nézve; sokat olvasott és elmélkedett. A Balliol-College könyvtára rendelkezésére állott s Smith ebben elég táplálékot találhatott olvasni vágyó lelkének. Oxfordban inkább a régi latin és görög klasszikusokkal foglalkozott. Az új raczionalizmusnak az oxford-i szellem

¹ Rae, id. m. 4. lap; Mc. Culoch, id. m. 509. lap; Delatour, id. m. 2. lap. »Azon bizarr öltözkű vándorbandák egyike, melyeket Skócziában rendszeren »tinkers« név alatt ismernek« . . . sat.

² Rae, id. m. 16. lap.

³ Delatour, id. m. 3. lap, Monjean, id. m. 622. lap sat. tehát hibásan említik, hogy Smith eredetileg tulajdonképen a papi pályára készült. Lásd különben Walcker, id. m. 2. lap s még jobban Rae, id. m. 16. lap.

nem volt barátja; így történhetett, hogy büntetés érte, a mikor Hume munkájának olvasásán rajtakapták.

Oxfordból, hol egészségi állapota nem volt kielégítő, 1746. augusztusában visszatért Skóciába. Oxfordot később sem látogatta meg már soha. 1748. őszéig anyjánál maradt Kirkcaldyban. Az ezt követő 1748—49-iki télen pedig Lord Kames pártfogása folytán Edinburghban nyilvános előadásokat tarthatott az angol irodalomról, melyekről Blair igen elismerőleg nyilatkozott. Előadásait még két télen folytatta, a mikor már közgazdasági tárgyakról, nevezetesen a kereskedelmi szabadságról is beszélt. Ezek az előadások korán hírnevet szereztek neki. Mikor 1750-ben a glasgowi egyetemen a logika tanára meghalt, e tanszéket Smith nyerte el. Mindjárt tanárkodásának első esztendejében a morál-filozófia akkor beteg tanárát is helyettesítette. A mikor pedig ez 1752-ben meghalt, Smith lett utódjává, miután a logikai tanszékről lemondott. Smith előadásai csakhamar a glasgowi egyetem leghíresebbjeivé lettek. Messze külföldről is jöttek ifjak, hogy őt hallgathassák. Így Tronchin, genfi orvos, Voltaire barátja, fiát szintén Smith-hez küldötte.

Smith tudományos fejlődésére nagy hatással volt glasgowi tartózkodása. Rae azt mondja, hogyha Oxfordban maradt volna soha sem lett volna belőle nemzetgazda.¹ Glasgow gyors ipari és kereskedelmi fejlődése csakhamar a gazdaság kérdéseinek vizsgálatára terelte Smith gondolkodását. Tagja volt itt a közgazdasági kérdésekkel foglalkozó Political Economy Club-nak; úgyszintén belépett a Literary Society of Glasgow kötelékeibe is, hol Hume-nak *Essays on Commerce* című munkájáról tartott nem sokkal a mű megjelenése után felolvasást. Glasgowi tartózkodása alatt is érintkezett edinburghi barátjaival, kik között különösen Hume Dávid említendő. Bár Smith már 1739-től kezdve levelezett vele, személyesen csak akkor találkoztak, mikor Smith Glasgowban megtelepedett. Ha Smith Edinburghba rándult, Humenál mindig barátságos fogadásra talált. 1752-ben a Philosophical Society of Edinburgh tagjává lett. Fontosabb ennél, hogy az ő neve is szerepel a híres Select Society alapítói között. Ez a társaság az akkori francia akadémiákat akarta működésében mintául venni. E kör tagjai nagyrészt

¹ Id. m. 87. lap.

a földbirtokosok érdekeit viselték szívükön. — Főrésze volt Smithnek az Edinburgh Review megindításában is. Ennek a tudományos folyóiratnak csak két száma jelent meg 1755. júl. és 1756. jan.-ban. Mindkét szám legkiválóbb cikkei Smithtől valók.

Hume nagyon szerette volna, hogy Smith állandóan Edinburghban tartózkodjék s mindent elkövetett, hogy barátja az edinburghi egyetem akkor (1758.) megüresedett természetjogi és nemzetközi-jogi tanszékét megkaphassa. Smith azonban nem volt hajlandó glasgowi tanszékét odahagyni. — Edinburghi szereplése még egy más téren is nyilvánul; buzgó tagja s valószínűleg alapítója volt a politikai színezetű Poker Club-nak. Leginkább annak a kérdése foglalkoztatta ezt az egyesületet, hogy mi módon lehetne Skócia számára miliciát létesíteni. Smith később a *Wealth of Nations*-ben a milícia ellen foglalt állást s ezért hazafiatlansággal vádolták.¹

Azt a tiszteletet és nagyrabecsülést, mely Smith-t Skóciában már rég környezte, egész Anglia részéről biztosította neki a *Theory of Moral Sentiments* megjelenése.² Miután ezt a munkáját kiadta, előadásában és tanulmányaiban is inkább a közgazdaságtanra fordította figyelmét. — A mikor Townshend, a későbbi gyarmatügyi miniszter, a *Moral Sentiments*-t elolvasta s Humetól annak írója felől bővebb felvilágosításokat kapott, arra határozta magát, hogy Smith társaságában küldje idősb mostoha fiát, Buccleugh herceget, a kontinensre tanulmányútra. — Smith ezalatt 1761-ben először ment Londonba; Hume és más ismerőseit találta ott. Azután ismét Glasgowba tért vissza, hol 1763-ban tudta meg, hogy Hume mint titkár Párisba készül az angol követséghez. Ezzel majdnem egyidejűleg szólította őt fel Townshend újra, hogy vállalja el a fiatal herceg kísérését. Smith ebbe bele is egyezett; visszaadta hallgatóinak a leczkepénzt, sőt a helyettesül rendelt előadó díjazását is magára vállalta. De miután látta, hogy utazása hosszabb ideig fog tartani, Párisból 1764. febr. 14-ről kelt levelében lemondott tanszékéről, a mit a glasgowi egyetem tanári kara sajnálattal vett tudomásul.

Smith tanítványával 1764. febr. elején indult el Londonból Párisba. Körülbelül harmadfél évig voltak uton. Tíz napig marad-

¹ Lásd Fergusonnak 1776. ápr. 16-iki, Smith-hez intézett levelét.

² Mc. Culoch, id. m. 520. lap.

tak Párisban, másfél évig Toulouseban, azután két hónapig utaztak Dél-Francziaországban, két hónapig tartózkodtak Genfben; a többi időt pedig, körülbelül tíz hónapot ismét Párisban töltötték. Smith egy Toulouse-ból kelt levelében értesíti Hume-t, hogy könyvírásba fogott; valószínűleg a *Wealth of Nations*-t kezdte már itt szerkeszteni.

Genfben Tronchin útján ismerkedett meg Voltaire-rel. A genfiektől azonban csakhamar elbúcsúzott; már 1765. karácsony táján Párisban találjuk, honnan Hume 1766. január első napjaiban, tehát egy-két héttel Smith megérkezete után Rousseau-val Londonba indult vissza. Hume ezalatt a rövid idő alatt is bevezette barátját Páris előkelő köreibbe, ki itt ismerkedett meg Quesnay-vel, Turgot-val, Rousseau-val, s a szellemi élet akkori egyéb kitünőségeivel. Smith itt sokat forgott társaságban. Morellet-vel, a *Wealth of Nations* későbbi fordítójával, Helvetius-nál ismerkedett meg. Gyakran érintkezett Turgot-val; az azonban nem áll, mintha levelezett is volna vele Angliába való visszatérése után.¹ Megismerkedett Necker-rel is, a kiről azonban sohase tartott valami sokat.

Közgazdasági látókörének fejlődésére Párisban léte alatt kétségkívül a Quesnay-vel folytatott eszmecserek voltak a legjobb hatással.² De daczára annak a mozgalmas és érdekes életnek, melynek közepette Párisban élt, haza vágyódott. Vágyakozása egy szerencsétlen véletlen folytán csakhamar teljesedett; fiatalabb tanítványát, Hew-Campbell Scott-ot 1766. októberében Párisban meggyilkolták. Így csakhamar útra kelt Buccleugh herczeggel együtt hazafelé; a meggyilkolt tetemeit is magukkal vitték. November 1-én érkeztek Londonba, a hol most Smith hosszabb ideig tartózkodott; a *Moral Sentiments* harmadik kiadását rendezte itt sajtó alá; dolgozott a British Muzeumban, míg végre Buccleugh herczeg esküvője után (1767. május) szülővárosába tért vissza.

Anyja és mostoha testvére ugyanis Glasgow-ból való távozása után Kirkcaldy-ba vonultak ismét. Kisebb megszakításoktól eltekintve itt töltötte velök együtt Smith a további tizenegy esztendőt. Meglátogatta egyszer volt tanítványát, Buccleugh herczeg

¹ Lásd Walcker id. m. 13. lap.

² A fiziokratáknak a franczia udvarhoz való viszonyáról érdekesen ír Delatour, id. m. 29—31. lap.

Dalkeith-ben. De csakhamar munkájához, a *Wealth of Nations*-hez, tért vissza, melynek készítésében gyorsan haladt előre, úgy hogy mint mondják már 1770-ben Londonba akart menni, hogy azt kiadja. Ekkor ajánlotta őt Pulteney az *East-India-Company* igazgatóságának egy előnyös állásra, melyet azonban Smith nem fogadott el. Ideje most 1773-ig Kirkcaldyban a *Wealth of Nations* nagyszabású javíthatásával telt el. 1773-ban indult Londonba a munka kiadása végett, hol vele mint a *Royal Society* tagjával találkozunk. De aggodalmas lelke s valószínűleg a Londonban napról-napra nyert új tapasztalatok kéziratának gyökeres átdolgozására kényszerítették. A mint Rae mondja,¹ a munka jórészét valószínűleg Londonban írta.² Londonban belépett 1775-ben a Burke és Johnson alapították *Literary-Club*-ba. A míg itt tartózkodott, értesült Hume hirtelen keletkezett betegségéről.

1776. márczius 9-én végre megjelent az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, melynek első kiadása hat hónap alatt teljesen elkelt. Sokan lehetetlennek tartották, hogy a mindennapi kereskedelmi élettel oly kevésbé foglalkozó ember mint Smith, a gazdasági kérdések terén valami elfogadhatót nyújthatna. Ezeket azonban az ellenkezőről csakhamar meggyőzte az az óriási hatás, melyet a munka keltett.

Az *Inquiry* megjelenése után Smith egy ideig még Londonban maradt; itt várta Hume látogatását. Hume azonban 1776-ban július 4-én barátjait, köztük Smith-t is magához hívta. Már ekkor érezte Hume, hogy élete vége közeledik.

Augusztus elején Smith már ismét Kirkcaldyban van, hol Hume utolsó levelét veszi; barátja aug. 25-én meghalt. Smith most Kirkcaldyban marad deczemberig, leszámítva Edinburghba és Dalkeithbe tett kisebb kirándulásait, míg végre ismét londoni barátjaihoz tér vissza, mihelyt gyengélkedő anyja egészsége ezt megengedi. Onnan visszatérve Buccleugh herczeg közbenjárása folytán Edinburghban magasabb vámfelügyelői tisztséget nyer 1778. elején. Erre mondja Chevalier,³ hogy ettől a perctől fogva

¹ Id. m. 264. lap.

² Ezzel megdől az a szinte legendaszerűvé vált állítás a kirkcaldy-i 10 évi remeteségről, mely alatt Smith a *Wealth of Nations*-t teremtette volna. Lásd különben: Leser, id. m. 28. lap; Neurath, id. m. 13. lap.

³ Id. m. 30. lap.

elveszett a tudományra nézve.¹ Smith anyját és unokatestvérét, Miss Douglast is magával vitte Edinburghba. Édes anyja, barátai és könyvei voltak egyedüli öröme.² Nagy könyvtára mintegy 3000 kötetet foglalt magában különböző nemzetek irodalmi kincseiből. Hivatalának kötelességeit nagy lelkiismeretességgel teljesítette; idejének egy részét barátai társaságának szánta. Vasárnapi ebédjein kívül hetenkint rendszeren összejött ismerőseivel valamely vendéglőben; erről mondja Bentham: »Egy társaságunk van itt, a mely csupa filozófusból áll.«³

Smith 1784-ben veszítette el anyját, a ki 90 éves korában húnyt el. A fájdalom, a melyet Smith anyja halála fölött érzett, csak arra szolgált, hogy már úgy is gyengülő egészségét még jobban rontsa. Különösen az 1786—87-iki tél érte Smith-t igen rossz egészségben. Tavasszal mégis annyira fölépült, hogy Londonba utazhatott, hol Pitt-tel találkozott, a ki egy ebéd alkalmával magát Smith tanítványának vallotta. Megelégedéssel térhetett vissza Edinburgh-ba, mert láthatta tanainak nagy gyakorlati eredményét. Kevéssel ezután a glasgowi egyetem Lord Rectorává választotta Smith-t 1787-ben.⁴

Utolsó irodalmi működése a Theory új kiadása volt. Ez a hatodik kiadás egy teljes fejezettel bővülten (a mikor az idézett egoista filozófusok sorából La Rochefoucauld nevét is kihagyta) 1790-ben jelent meg. A Moniteur Universelle 1790. márcz. 11-iki számában azt ígérte olvasóinak, hogy Smith tollából az Esprit des Lois bírálatát fogja legközelebb hozni. Ennek az ígéretének azonban Smith már nem tehetett eleget. 1790 tavasza mindinkább gyengülőfélben érte. Mikor érezte, hogy utolsó órája közeledik, arra kérte barátait, hogy összes rendezetlen kéziratait, mintegy tizenhat kötetet, égessék el. Utolsó szavaiban sajnálta, hogy he had done so little. But I ment, — így szólt — to have done more . . .⁵

¹ Kár azonban, hogy Smith-t olyasmivel szemben veszi védelembe a mivel eddig még senkinek sem jutott eszébe vádolni őt: il serait injust de considérer l'acceptation de cette place par Adam Smith comme un démenti donné par lui-même a ses principes, u. ott 31. l.

² Rae, id. m. 327. lap.

³ Rae, id. m. 334. lap.

⁴ M. Culoch, id. m. 532. lap.

⁵ Bagehot, id. m. 277. lap.

Meghalt 1790. július 17-én. Edinburghban a Canongate-temető egyszerű sarköve alatt nyugszik.¹

Ezek a száraz adatok is sejtetik, hogy jellemét tekintve milyen ember volt. Mély kedélye és őszinte ragaszkodása kedvessé tették barátai és hozzátartozói előtt. De máskülönben zárkózott természetű embernek ismerjük, a ki a társaságokban nehezen melegedett föl és saját gondolataival levén elfoglalva, gyakran szórakozottnak mutatkozott. Talpig becsületes, egyenes gondolkodású ember volt. Hallgatói rajongtak érte, mert előadása vonzott s mivel tanítványaihoz őszinte szeretet csatolta. Chevalier azt mondja róla,² hogy ment volt minden szenvedélytől, a tudomány iránt való szereteten kívül. Ezzel ugyan ellenkezőről értesít bennünket Rae és Studnitz; de viszont igaz, hogy sohasem nősült meg.

*

Smith glasgowi tanárkodása alatt (1751—1764-ig, 27—40 éves koráig) a skót egyetemeken akkor szokásos morálfilozófiát adta elő. Ez a tanszak tulajdonképen négy teljesen különböző tudomány összetételéből állott. Részei voltak: 1. a természetes theológia, 2. az erkölcsstan, 3. a jogbölcselet — Smith természetjoga — és 4. a tisztán czélszerűségen nyugvó azon elvek ismeretése, melyektől a nemzet, az állam jóléte függ.³

Ezek az előadások adják összeségükben Smith rendszerét és pedig az első három a filozófiát, a negyedik a közgazdaságtan alapelveit nyújtja.

Smith theológiai előadásait ismerjük. Hogy a jelen dolgozat keretében nem fogok velök foglalkozni, annak csak az az oka, hogy azt, a mi belőlök legfontosabb s a filozófiai rendszerre vonatkozik, az erkölcsbölcseleti munkában is megtalálhatjuk. Smith természetjogi fejtegetéseiről csak a Lectures után vannak adataink. Teljességben bírjuk az erkölcsbölcseleti rendszert a Theory of Moral Sentiments című munkában és a közgazdaságtant a

¹ Sarkövéen ez áll: Here are deposited the remains of Adam Smith, author of the Theory of Moral Sentiments and „Wealth of Nations“. He was born 5-th June 1723. and he died 17-th July 1790. Studnitz, Am Grabe Ad. Smith's 130. lap.

² Id. m. 9. lap.

³ Hasbach, Untersuchungen, 19. lap.

híres *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*-ben. Ezt a kettőt vehetjük Smith rendszeréről szóló fejtegetéseink alapjául. Tehetjük pedig ezt annál is inkább, mivel mint látni fogjuk, a *Wealth of Nations* egyebet is nyújt, mint szűk értelemben vett közgazdaságtant; másrészt pedig a *Moral Sentiments*-szel karöltve olyan széles alapokon nyugvó bölcséleti rendszert tár elénk, hogy így e munkákban Smith elvont bölcselmi, erkölcstani és gazdasági felfogásainak oly összességét kapjuk, a melyekből kerülő utakon bár, de mégis eljuthatunk ahhoz a nézőponthoz, a melyről Smith nézeteit helyesen vethetjük a mai gondolkodás társadalom-bölcséleti irányával is össze.

Smith kiadott munkáinak teljes sorozata különben a következő:

A Review of Dr. Johnson's Dictionary és Observations on the State of Learning in Europe, mindkettő az *Edinburgh Review* 1755-iki és 1756-iki számaiban.

The Theory of Moral Sentiments, 1759.

Dissertation on the Origin of Languages; ez csatolva volt a *Theory of Moral Sentiments* második¹ kiadásához.

Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.

A halála után megjelent essay-kötet tartalma:

A History of Astronomy.

A History of Ancient Physics.

A History of Ancient Logic and Metaphysics.

An Essay on the Imitative Art.

On Certain English and Italian Verses.

On the External Senses.

Smith kisebb műveiről kimerítőleg írnak: Haldane,² Bagehot,³ Delatour.⁴

¹ S nem mint Farrer, id. m. 203. lap és Zeyss, id. m. 23. lap mondja az elsőhöz. Teljes czíme: *Considerations Concerning the First Formation of Languages and the Different Genius of Original and Compound Languages*.

² *Life of Ad. Smith*, 1887, 71—72. lap.

³ *Biographical Studies*, 1881. 249—250. lap.

⁴ *Ad. Smith, sa vie, ses travaux, ses doctrines*, 1886. 80—86. és 108—129. lapok.

A következő fejtegetések alapjául a *Moral Sentiments* és a *Wealth of Nations* következő kiadásai szolgálnak:

The Theory of Moral Sentiments, by Ad. Smith, Professor of Moral Philosophy in the University of Glasgow. London — A. Millar — 1759.

The Theory of Moral Sentiments, to which et added a Dissertation on the Origin of Languages by Adam Smith LL. D., F. R. S. new edition with a biographical and critical memoir of the author by Dugald Stewart. London — George Bell and Sons — 1887.

An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations by Adam Smith, LL. D., F. R. S. London — G. Routledge and Sons — 1893.

Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól. Irta Smith Ádám, fordították Enyedy Lukács és Pólya Jakab, bevezetéssel Kantz Gyula által. Budapest — Pallas — 1891.

MÁSODIK RÉSZ

A THEORY OF MORAL SENTIMENTS

THEORY OF MORALITY

BY J. H. M. J. VAN DER LINDEN

ELSŐ FEJEZET

Az erkölcsbölcselet fejlődése és állása Smith Ádám előtt

Mielőtt Smith morálfilozófiai rendszerének fejtegetésére térnék, vázolni szándékozom annak a bölcseletnek kifejlődését, a melyet Smith fellépésekor maga előtt talált. — Ha ugyanis ki akarom felejteni azokat az elveket, melyek Smith erkölcsbölcseleti rendszerét kiteszik, s ha ki akarom mutatni azt a bölcseleti alapot, a melyen Smith rendszere áll, akkor meg kell ismerkednünk előzőleg azzal a bölcselettel, melynek hatása alatt a mi irónk maga is növekedett, a melyből morálfilozófiai rendszere kifejlődött s a melynek hatása, mint később látni fogjuk *Wealth of Nations* című munkáján is érezhető, szóval melylyel gondolkozása szervesen összefügg.¹

Körülbelül egy század filozófiájával foglalkozhatunk itt. Az angol erkölcsbölcselet haladását kell vizsgálnunk attól kezdve, mikor Hobbes »*Elementa philosophica de cive*« című munkája 1642-ben megjelent addig, a míg a gondolkozók hosszú során keresztül Hume filozófiájához jutunk.

Az angol morálfilozófia főleg azt iparkodott megfejtetni, hogy mi a jogos vagy jogtalanról alkotott képzeink alapja.²

¹ Schubert az mondja: Es darf behauptet werden, dass für das Verständniss von Smith's Theorie der sittlichen Gefühle die Kenntniss seiner Vorgänger bei weitem wichtiger ist, als die seines *Wealth of Nat.*, denn erst dadurch gewinnt man ein Urtheil über die ganze Art der Problemstellung, so wie über das, was Smith jenen Vorgängern verdankt, und was er selbstständig für die Fortentwicklung der ethischen Probleme gethan hat. *Ad. Smith's Moralphilosophie, Philosoph. Studien von Wundt* — VI. 1891. 567. lap.

² Főleg azon ismertetés alapján foglalkozom itt az egyes rendszerekkel, a melyet Smith munkájának utolsó részében nyújt. Bővebb részletek végett

A kiinduló pontot tekintve eltértek a vélemények; ez az eltérés alkotta meg a különböző rendszereket, a legáltalánosabb osztályozás szerint kettőt. Az egyik iskola az egyénnek, illetőleg a közületnek érdekét fogadta el a megfejtés alapjául, míg a másik általánosabb megfejtés után nézett. Az előbbi az utilitarisztikus, szkeptikus vagy önérdék-iskola. Az utóbbi ismét két felé oszlik a szerint, a mint a belátást vagy az ítélő érzést fogadja el alapul. Az első intellektualisztikus (vagy raczionalisztikus), míg a másikat szenzualisztikus névvel illelhetjük. Így most hármas felosztáshoz jutottunk el, az egoisztikus, intellektualisztikus és szenzualisztikus alapokon nyugvó iskolák megkülönböztetéséhez. Egyik sem mutat határozott, egyöntetű alakot, mindegyiken belül vannak különböző irányzatok az egyes szerzők szerint.

Az egoisták iskolája arra a kérdésre, hogy mi az erkölcsi élet kiinduló pontja, feleletül a saját magunk jóléte után való törekvést, mint ösztönt állította oda. Ebből a felfogásból kiindulva az értelmi belátást a helyes élet eszközének, módjának tekintette, az erkölcsi cselekvés főelve gyanánt pedig a jól felfogott önérdéket fogadta el. Ezek az alapelvek a következő írónál nyertek kifejezést, illetőleg továbbfejlesztést s részben módosítást: Hobbes (1588—1679),¹ Locke (1632—1704),² Mandeville (1670—1733),³ Helvetius (1715—1771). Ha ezeknek az iratain végigtekintek, úgy könnyen megtalálom bennök azt a világnézetet, a mely őket egy zászló alá csoportosította, s ez a következő. Az erkölcs szerintök az önzésben birja eredetét, ha nem bizonyították is be, hogy ez az önzés az erkölcs egyedüli oka is. Magunkon kívül álló hatalom hozta létre azt, hogy bizonyos cselekedetek örömet, mások pedig fájdalmat okoznak nekünk. Hogy melyik ez a hatalom, arra Hobbes így felelhetett volna: a természet rendje, Locke az isten parancsára hivatkozhatott, Mandeville és Helvetius pedig a törvényhozók akaratával válaszolhatott volna.⁴

oda utalom az olvasót, mivel itt a helyszűke miatt igen röviden kell velök végezmem.

¹ De Cive, 1642. és Leviathan 1651.

² Essay on Human Understanding, London, 1690.

³ The Fable of the Bees, or private Vices public Benefits: with an Essay of Charity and Charity-schools and a search into the nature of society. Voll II. London, 1732.

⁴ Bővebb kifejtést lásd: Hasbach, Untersuchungen, Leipzig, 1891. — 48. lap.

Az intellektualisták iskolája az erkölcsi élet kiinduló pontjául az értelmet fogadta el. Az értelemmel vessezülettek azok az erkölcsi alapelvek, a melyek szerint életünket, cselekvésünket irányítani kell. Az idetartozó írók között, akik különösen Hobbes ellen szállottak síkra, a részletekben sincs nagy eltérés. Cudworth (1617—1688),¹ Cumberland (1632—1718) és Clarke (1675—1729), fáradoztak leginkább ez irány megalapításán és továbbfejlesztésén. Azt tanították, hogy az értelem saját magából merítve képes a helyes és helytelen fölött itélni, bár e működésénél segítségére jön a megfigyelés, a tapasztalás. Smith a *Moral Sentiments*-ben ezt az irányt is behatóan czáfolja.

A szenzualisták iskolája az előbbi kettővel ellentétben az itélő érzést fogadta el. Azt mondta, hogy az itélő érzéstől, vagyis a lelkiismerettől függ, hogy mi szabad és mi nem. Ez az általános felfogás Shaftesbury-től kezdve Smithig (mert hiszen ő is ebbe az iskolába tartozik) igen sokféle módosítást ért; nagyon sokféleképpen magyarázták ezt az erkölcsi érzést, nagyon sokféle okból vezették le.

Shaftesbury (1671—1713) használta először a »moral sense« kifejezést. Szerinte hajlamok uralkodnak a természetben; ezek a hajlamok minden embernél megfelelnek annak a rendeltetésnek, a melyre az illető hivatva van. Tehát minden eredeti hajlam jó. Az eredetileg jó hajlam pedig az emberben a jogosság és jogtalanság érzetének (moral sense) hatása alatt erénynyé válik. A hajlamok háromfélék, társas, önző és természetellenes hajlamok; az utóbbiak visznek a bűnre, de az előbbi kettő is ide vezethet, t. i. ha tulságosan erősek vagy gyengék. Az erényből áll elő az élet teljes harmóniája, az együtthangzás a társas és önző hajlamok között. Ez az erkölcsileg szép fogalma, a melyet a moral taste tart fenn s mely a vallás szabályaitól teljesen független.²

Butler (1692—1752) a lelkiismeretre hivatkozik kiemelve annak uralkodó erejét. E mögött Isten parancsát látja (God's viceroy, the voice of God within us); azért e ponton túl nem kutat. Az erényről szóló tanában Shaftesbury és a keresztény

¹ »De aeternis boni et iusti rationibus« ad calcem System. intellect. Voll. II. C. 3. §. 7.

² Munkái: Inquiry concerning virtue and merit. — The moralists, a philosophical rhapsody. — Characteristics of men, manners, opinions and times. London, 1711.

ethika felfogása közé helyezkedik. Az erkölcsösség fölött szerinte nem a tett következménye, hanem pusztán a lelkiismeret szava ítél. A mikor az ember természetét fejtegeti, nem ért egyet Shaftesbury optimisztikus felfogásával, mely szerint a társas és önző hajlamok ellentétes törekvése egyensúlyt teremtené, hanem az önző irányzatot veszi észre a cselekvésben.¹

Hutcheson (1694—1747) rendszerével kell Hume-é után legbővebben foglalkoznunk, ha Smith bölcséletének alapjait meg akarjuk érteni. Smithnek tanára volt. Valószínűleg az ő szavai ihlették meg legelőször az ifjút; az ő gondolkozása hatott legerősebben a fiatal gondolkozóra. — Mint mestere, Shaftesbury, ő is különbséget tesz önző és társas hajlamok között. Shaftesbury, mint láttuk, e kettő harmoniájában találta meg az erény lényegét. Hutcheson nagy lépéssel halad, a mikor azt említi, hogy a lélek egyéb érzületek mellett a szimpátiával is fel van ruházva. Ezt az érzést másra mint a természet ajándékára nem tudja visszavezetni, de látja, hogy erősebben működik bennünk, mint az az ösztön, a mely egyszerűen a mások örömeiben való részesedésre vezet minket. Shaftesbury-t és Butler-t követi abban, hogy az erkölcsi érzésre nagy súlyt fektet.² Ennek a hatása alatt támadnak szerinte erkölcsi ítéleteink. Az erkölcsi érzés a természettől fogva van bennünk; ez ösztönöz arra, hogy bizonyos érzéseket és az ezekből eredő cselekedeteket helyeseknek ismerjünk el. Az értelem csak nagyon alárendelt szerepet játszik az ítélkezésnél, csak arra tanít, hogy mit kell tennünk az erkölcsös cselekvés elérésére, »csak a cél elérésére szolgáló eszközöket adja meg«. De a cél maga a moral faculty tárja fel előttünk. E felfogás szerint Hutcheson erkölcstana úgy módosul, hogy megkülönbözteti az anyagi és alaki jót.³ Itt tér el legélesebben Shaftesbury irányától, mely az erényt különböző ösztönök közti harmóniában keresi; tagadhatatlan az is, hogy e felfogásnak van bizo-

¹ Bővebben lásd: Hasbach, Untersuchungen, 27—29. lap.

² »We have internal senses, which perceive moral excellence and the contrary.« — System of Moral. Phil.

³ An action — úgymond — is materially good, when in fact it tends to the interest of the system so far as we can judge of its tendency, or to the good of some part consistent with that of the system, what ever were the affections of the agent. An action is formally good, when it flowed from good affection in a just proportion.

nyos utilitarisztikus ize. Általában az erkölcsi jót illetőleg az a felfogása tűnik ki e megkülönböztetésből, hogy az általános jóra vonatkozó cselekedeteink akkor helyesek, ha önzetlen jóakaratból követtük el azokat.¹ — Hutcheson a gondolkozást különösen egy ponton vitte tovább s ez a szimpátia fogalmának felállítása volt; e mellett azonban tisztán elődei álláspontján maradt. Eltért azoktól különösen az erény fogalmának említett utilitarisztikus mellékizű magyarázatában, továbbá abban, hogy az erkölcsi érzést hatalmas mozgató erő (Shaftesbury) helyett a helyeslés vagy a helytelenítés passzív eszközének tartja valószínűleg azért, mivel az Isten fogalmának s az ebből eredő tételes vallási szabályoknak sokkal nagyobb befolyást enged az ember erkölcsi életére, mint Shaftesbury, aki azt teljesen tagadta.² — Rendszerének magva ez: Az erkölcsi élet kiinduló pontja a hibátlanul ítélő, de nem ösztönző erkölcsi érzés.³

Hume (1711—1776) erkölcsbölcseleti tanításainak két szakát különböztethetjük meg. *Treatise on Human Nature* című munkája harmadik kötetében, a mely *Of Morals* értekezik, határozottabb egoisztikus felfogás jut érvényre. Valószínűleg e miatt sorolja őt Farrer az említett iskolák elsejéhez. Munkája átdolgozott *Inquiry Concerning the Principles of Morals* címet viselő kiadásában Hume a szimpátiát, mint Hasbach mondja, társadalmibb alakban mutatja be. Részben ellenére Farrer felfogásának inkább Giżycki⁴ és Jodl-t⁵ fogom követni, kik Humenak újabb munkájában vallott nézeteit veszik fejtegetéseik alapjául.

Minden képzet — ezzel indul meg Hume filozófiája — vagy közvetetlenül adott s okozott (impressions), vagy pedig szabadon alkotott (gondolat, thoughts, ideas). Az utóbbiak az előbbiekre reprodukumai. Ha tehát valamely gondolat helyességéről akarunk

¹ Sidgwick az *Encycl. Brit. Ethics* című cikkében Vol. VIII. azt mondja, hogy H. az erényt azonosítja a jóakarással. Ez tévedés, mert H. szerint fontos az önzetlenség, amit Sidgwick nem vesz figyelembe.

² V. ö. Hasbach, *Untersuchungen*.

³ Munkái: *Enquiry into the origin of our ideas of beauty and virtue*. London, 1725. — *Essay on the nature and conduct of passions and affections*. London, 1728. — *System of Moral Philosophy*. Glasgow, 1755.

⁴ Georg von Giżycki, *Die Ethik David Hume's*. Breslau, 1878.

⁵ Friedr. Jodl, *Geschichte d. Ethik in der neueren Philosophie*. Stuttgart, 1882.

meggyőződni, csak azt kell vizsgálnunk, hogy minő képzetből ered az. Ez áll az erkölcsi képzetek terén is. Kérdés azonban, hogy valamely impressziónak vagy az értelemnek a termékei-e ezek? Hume szerint az értelem kedélyi hajlamok forrása nem lehet. Az erkölcs lényege legkevésbé sem alapszik értelmi felfogásunkkal való megegyezésen. Az önzésben sem találjuk ezt a lényegét, hanem a velünk született érzést kell szerinte a kiindulás alapjául elfogadni, a mely érzékeny a cselekedetek kellemessége vagy kellemetlenségével szemben. Ez az eredmény itt azonban nem viszonyítatik saját személyes jóvoltunkhoz. Az említett különbség alapítja meg az erény s a bűn fogalmát. Minden tett, a mely az általános tetszést felkelti, jóakaratú jellegű. Az erény tehát az a lelki tulajdonság, a mely a szemlélőnek a jóakarat kellemes élvezetét nyújtja. Ebben fekszik az erény kötelező volta is, a mely nem más, mint ösztön a jóakaró hajlamnak útát engedni. Az igazságosság nem ilyen eredeti, inkább szerződészerű dolog, a melyet csak célszerűségéért becsülünk. Munkája első kiadásában Hume nem vonta meg a választó vonalat erkölcs és igazságosság közt ily élesen. Az utóbbi jellemzőjét — bár távolról sem oly tökéletesen és következetesen, mint Hobbes és Mandeville — átvitte az erkölcsre is; holott munkája második kiadásában célszerűségi tanát mérsékelte. Ennek a módosult irányzatnak megfelelően fejtettem ki itt elveit, a melyek pár szóval jellemzően így foglalhatók egybe: Az erkölcsi élet kiinduló alapja az emberi természetnek ama jóakaró hajlama, mely a szimpátia segítségével erkölcsi erőre tesz szert.¹

Hartley (1705—1757) szerint az egyforma benyomások könnyen egybeolvadnak s mélyen begyökerező lelki kép felállításán fáradnak, a mely képek később önállóknak tűnnek fel. Így támadnak bennünk bizonyos ítéletek a külvilágot illetőleg, a melyek idő folyamán oly erősen összenőnek az ítéletet felkeltő tárgyakkal, hogy kilépve alanyi ítélkezésünk köréből, tárgyi önállóságot követelnek maguknak.² Ez Hartley társulási elven nyugvó filozófiájának lényege.

Vele bevégeztem azon iskolák és irányok vázolását, a melyek a Smith fellépte előtti morálfilozófiát alkották. Ez a morál-

¹ Lásd bővebben Fichte, id. m. 550—552. lap.

² Jodl, Geschichte d. Ethik, I. 198.

filozófia azt a kérdést iparkodott megfejteni, hogy mi a jogos és jogtalanról való képzeleteinknek alapja? A vázolt rendszerek oda hatottak, hogy ez a kérdés Smith idejében — mint Hume mondja munkája elején — így módosult: az erkölcsi érzés az értelemről vagy az érzésről vezettség-e le? Az érzelmi-értelmi iskola, különösen a Hutcheson nevéhez fűződő szenzualisztikus irány legyőzte azt a felfogást, a melyet valamikor Hobbes teremtett meg s a mely Mandeville irataiban olyan különös népszerűsége tett szert. A Shaftesbury — Hutcheson-féle tanok győztek — legalább ideiglenesen — az egoisták fölött; erősen hajoltak a szimpátia, mint kiinduló pont felé. Csak azt nem döntötték meg el, hogy vajjon az értelemről, vagy valamely természet adta más tehetségből, az érzésről magyarázzák-e az erkölcsi felfogást. E ponton találta Hume a filozófiát. Hasbach azt mondja róla, hogy az ő fellépése a küzdelmet az érzés javára döntötte el.¹ Ez igaz; de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a mikor egyfelől Hume az intellektualisták ellen harczol, már az ő irataiban egy másik ajtón belép mintegy Hobbes hagyományaként a czélszerűségi tan. Munkája első kiadásában már érezzük, hogy a Bentham kora nincs messze; a lángeszű Hume mintegy előre megérezte kora áramlatát. De még tartóztatja magát, mérsékli tanait. Smith még megvetendőbbnek tartja, mint Hume — ezt majd látni fogjuk — az utilitarizmust; de ő sem tudja rendszerét annak halvány árnyalata nélkül megalkotni. Sőt, a ki Bentham filozófiájával alaposan kíván foglalkozni, éppen Hume és némileg Smith munkáiban fog áthidalást találni az angol morálfilozófia és Bentham bölcsellete között.

Hume rendszerének fenti vázlatából láthattuk, hogy mennyire vitte ő előre azt a felfogást, a mely az erkölcsi ítéletet valamely érzésről magyarázza. De viszont ugyanott azt is tapasztalhattuk, hogy nem tudott teljesen megbirkózni azzal a nehézséggel, a mely akkor tárult eléje, mikor az erkölcsit az emberben a morális érzés közvetlen, megokolatlan elfogadása nélkül akarta magyarázni, de úgy, hogy e mellett szimpatiájától is távol tartsa — mint Hasbach mondja — az egoisztikus jelleget.² Az érzelmi-érzelmi iskola folyvást csak kerülgette a kérdést a nélkül,

¹ Id. m. 51. lap.

² Id. m. 45. lap.

hogy annak eldöntésébe bele mert volna vágni. Mert nevezték legyen Lelkiismeretnek vagy Erkölcsi Érzésnek azt, a mivel okolni akartak, ez mindig csak a kérdés újra való felállítása volt.¹ Ezzel a problémának csak más nevet adtak, de a mélyére nem nyúltak; azzal, hogy a moral sense-ről, mint valami elemezhetetlenről beszéltek, azt hirdették csupán, hogy az erkölcsi érzéseket magyarázni nem lehet, kutatni nem érdemes.

»Smith Ádám elméletét e szerint olyannak tekinthetjük, a mely azt akarta megmagyarázni, a mivel az intuitív iskola (értelmi-érzelmi) mint megfejthetlennel nem foglalkozott« Így festi Farrer² azt a feladatot, mely Smith előtt a morál-filozófia terén állott. A következő fejezetben azt vizsgálom, mint felelt ő meg ennek.

¹ Farrer, id. m. 25. lap.

² Id. m. 25. lap.

MÁSODIK FEJEZET

Smith Ádám morálfilozófiája¹

A Theory of Moral Sentiments, a melynek első kiadása 1759-ben jelent meg, eredetileg a következő című hat részből állott: A cselekedet helyessége. — Mi érdem, és mi méltó büntetésre? — Cselekedeteink megokolása saját érületünket és viselkedésünket tekintve. A kötelességérzet. — Miképen hat a czél-szerűség vagy hasznosság helyeslő érzésünkre? — Miként hat ugyanerre a szokás és a divat? — A különböző morálfilozófiai rendszerek. — A munka hatodik (1790-iki) kiadásához egy hosszú rész járult, mely az erény fogalmát tárgyalja.²

Az első rész, annak is különösen első három fejezete öleli fel a fő elveket. Itt szól Smith a szimpátiáról és ennek közvetlen hatásáról. Erre mondja Farrer,³ hogy Smith Ádám önálló alkotása, ezen a részen alapszik erkölcsbölcselei hírneve.

A fennemlített részekben Smith a következőket fejtegeti.

A cselekvés helyességéről. Az ember természetéből következik, hogy bármennyire önző legyen is valaki, másnak fájdalma,

¹ Nem követem mindenütt az ismertetendő rendszer egymásutánját, mert könnyebb áttekinthetőség végett a főbb fogalmakat kiemelve a mellékesebbeket ezek alá iparkodom csoportosítani. Ugyanezért a munka I. részének azon fejezeteit (Sect. III.), a melyek a cselekedet sikerének vagy sikertelenségének az ítéletre való befolyásáról, valamint a második rész ama fejezeteit (Sect. III.), a melyek a szerencsének a cselekedet érdemes vagy büntetendő voltának megítélésére vonatkozó befolyásáról szólnak s a melyek így szorosabban az V. részszel függnek össze, a következő ismertetésnél együttesen szándékozom tárgyalni.

² Ugyanekkor a munka címe is megváltozott; a hatodik kiadás címlapján ugyanis ez áll: Th. of M. S. or an Essay towards an analysis of the principles by which men naturally judge concerning the conduct and character first of their neighbours and afterwards of themselves — with consid. additions and corrections. London, 1790.

³ Farrer, Adam Smith. London, 1881. — 18. lap.

öröme hasonló érzést kelt benne. Ez az együttérzés (szimpátia) fizikailag megokolható. A képzeletből ered, mivel csak ennek útján gondolhatjuk magunkat másnak a helyzetébe. Ez a reflex-folyamat bennünk nem annyira az észlelt szenvedély hatása gyanánt mutatkozik, mint inkább annak a helyzetnek látásából ered, amely a másik egyén érzelmét felkeltette. De ha nem tudjuk is a szimpátia valódi okát megfejtetni,¹ tény, hogy az együttérzés mind a két félnek jól esik. — Más valakinek cselekedetét mindig azon öröm vagy fájdalomérzet nagysága szerint helyeseljük vagy rosszaljuk, a melyet bennünk az a tett felkeltett. A saját érzésem szerint bírálom meg mást, másnak az érzését. Smith tehát a bírálatnak, vagyis annak okául, hogy valamely dologgal foglalkozunk a szimpátiát mondja s ennek a révén két erőt működtet. Egyfelől, így szól, mi iparkodunk másnak az érzelmi világába behatolni, másfelől viszont az illető is arra törekszik, hogy elfogadhatóvá tegye előttünk érzelme okait. Az elsőt a humanitás, az utóbbit az önuralkodás erénye teszi lehetővé. Az erény Smith szerint, valamely helyes érzésnek nagy, szokatlan mértékben való nyilvánulása. (*Virtue is excellence, something uncommonly great and beautiful.*²) Ezt az erényt vagy relative, magunkhoz mérve, vagy az abszolút ideál szerint ítéljük meg. Bizonyos érzületnek bizonyos foka tehát az erény; csakhogyz ezt a fokot meghatározni nem könnyű, mert a különböző erényeknél a nyilvánítás két szélsőségi foka között igen változó ponton fekszik. Némely érzület erősebben lehet nyilvánítani, másikat kevésbbé, hogy a kívánt mértéken belül maradjunk. Az elsővel jobban szimpátiálhatunk, az utóbbiakkal kevésbbé. A szerint, hogy mekkora a velök való együttérzés, az érzelmeknek, szenvedélyeknek 5 osztályát állíthatjuk fel: testiek (pl. éhség), ezek nem keltik fel eléggé a szimpátiát; a fantázia különös részéből eredők (pl. más szerelme), ezeket nem fogjuk fel; nem társadalmiak (pl. harag), ezek megosztják szimpátiánkat az azt érző s okozó lény közt; társadalmiak (pl. barátság), ezeknél is megoszlik szimpátiánk; önzők (pl. öröm vagy harag a saját sorsunk felett), ezeknél látjuk különösen a szimpátiának azt a fontos törvényét, hogy inkább érzünk együtt másnak kis, mint nagy örömeivel s nagy, mint kis fájdalmaival.

¹ Theory of M. Sent. by Ad. Smith. London, 1759. — 18. lap.

² Theory of M. Sent. by Ad. Smith. London, 1759. — 45. lap.

Mi érdem és mi méltó büntetésre? Minden tett vagy érzelem helyes illetőleg helytelen okához és elismerésre méltó vagy elítélendő eredményeihez való viszonyát tekintve. Az erkölcsi elítélés beáll, ha az ok s a tett közt nincs meg a kellő összefüggés s ha szerencsétlen a következmény; ez utóbbihoz fűződik különösen a dicséret vagy a büntetés, az érdem vagy az érdemetlenség elismerése. Egyáltalán minden tett megítélésének mértéke az a hála- vagy haragérzet, a melyet a tett felkeltett. E hála- vagy haragérzet jogosságának megítélésénél a szimpátia működik közre. De ha nem hatolhatunk be a cselekvő érzelmi világába, valamint ha okait nem találjuk helyeseknek, a szimpátia kevésbbé, vagy talán nem is fog működni. A teljes erkölcsi ítélet különben két szimpatikus érzés összetételéből keletkezik, és pedig közvetlenül a cselekvővel s közvetve a cselekedetet érzővel való szimpátiálásból. — A czélzat határozza meg legtisztábban a cselekvés erkölcsösségét vagy erkölcstelenségét. Az érdemetlenséget két erény bírálja meg, úgymint a jótékonyság s az igazságosság erénye. Különösen ez az utóbbi fontos a társadalmi erények között; ennek hatása alatt ítéljük el a bántalmakat az okozott rossz nagysága szerint.

A siker vagy sikertelenség, a véletlen és a szokás befolyása az erkölcsi érzésre. Dugald Stewart fontosnak tartja Smith ama kijelentését, hogy erkölcsi ítéleteinket külső befolyások megváltoztatják; s méltán. Tudjuk, hogy erkölcsi ítéletünk megalkotásánál hat ránk a bírálendő tett sikere vagy sikertelensége (a gazdagot pl. jobban respektáljuk mint a szegényt). Látjuk, hogy szimpátiánk szívesebben hatol be az örömbe, mint a fájdalomba s hogy az előbbiből nagyobb részt követel magának, mint az utóbbiból. Ismeretes az is, hogy másként büntetjük a tett elkövetőjét, mint azt, a kinek a terve megghiúsult, jóllehet mindkettőt ugyanaz a szándék vezérelte. Módosúl az ítélet a szokás és a divat elvei szerint is, a melyek sokszor nagyon eltérő véleményeket alkotnak arról, hogy mi a helyes s mi a rossz. Példaként csak arra hívja fel Smith a figyelmet, hogy a szokás mennyire módosítja a szépről alkotott fogalmainkat.

Cselekedeteink megokolása saját érületünket és viselkedésünket tekintve. A mikor másokat szemlélünk, magunkat tanuljuk megítélni. Minden magunkra vonatkozó ítéletünk ugyanis alapjában magán viseli annak a nyomát, a mit más gondol vagy legalább gondolhatna rólunk. Pártatlan szemlélőnek képzeljük

magunkat bensőnkkel szemben. Ha valaki magános helyen egyedül nőne fel emberi társaságon kívül, úgy mitsem tudhatna jelleméről, nem lehetne fogalma érzelmeinek és viselkedésének helyességéről vagy helytelenségéről.¹ Az a tudat, hogy tettünket az emberek helyeslik, a lélek belső nyugalját, az ellenkező a lelkifurdalást okozza. De mi nemcsak a szemlélő, hanem a pártatlan, a jól értesült szemlélő ítéletéhez akarunk igazodni. Nem úgy tekintjük viselkedésünket, mint a hogy azt a szemlélő tényleg látná, de a hogy nézné, ha a körülményeket mind ismerné. — A természet nemcsak a dicséret utáni vágyat oltotta az emberbe, de azt a törekvést is, hogy csakugyan olyan is legyen, hogy a dicséretet megérdemlje, olyan mint azok, a kiket ő maga dicséretreméltóknak talál. Ha bizonyosak vagyunk is benne, hogy senki sem látta cselekedetünket, mégis csak úgy ítéljük meg azt, mint az elfogulatlan szemlélő, ha jelen lett volna. — Gyakran saját magunk előtt is, mások előtt pedig mindig rejtve marad, hogy valamely dicsérendő cselekedet a maga, vagy az áhítozott dicséret kedvéért történt-e. Vannak ugyanis emberek, a kik jobban törődnek a dicsérettel, mások meg azzal, hogy arra csakugyan érdemesek legyenek. Téves tehát azoknak a Mandeville-féle filozófusoknak a felfogása, kik azt állítják, hogy minden jó cselekedet csak hiúságból ered. — Kétféle erkölcsi törvényszék van, úgy mint az emberek ítélete s az a fölött álló lelkiismeret. Két ítélet érheti tehát a cselekedetet, úgy mint a közönséges és a jól értesült szemlélőé, vagyis a lelken kívüli s az abban élő emberé. Az, hogy az utóbbira hallgathatunk, a képzelő erőben leli magyarázatát, amelylyel magunkat bensőnkkel szemben a kellő nézőtávolságba helyezhetjük. Az önuralom teszi lehetségessé, hogy az ember mint pártatlan szemlélő elfogulatlanul ítélheti meg érzelmeit. Erre az önuralomra szükségünk van, mert nagy gyengeségünk, hogy hajlunk az öndicséret felé, ez nagyon zavar bennünket magunkról alkotott erkölcsi ítéleteinkben. Az önuralomra az élet tanít meg; tehát a lelkiismeretnek folytonos, friss érintkezésben kell maradnia a külvilággal. Az elszigeteltség túlozva tünteti fel jó tetteinket s szenvedéseinket és arra vezet, hogy a bajban elcsüggedjünk, az örömben pedig elbizakodjunk.

Az általános erkölcsi elvek a természet gondoskodása folytán uralkodnak viselkedésünk felett, hogy ellensúlyozzák azt a gyenge-

¹ Theory of Moral Sent. by Ad. Smith. London, 1759. — 254. lap.

ségiünket, a mely magunk szeretetének s magunk ebből eredő megcsalásának következménye. Mások viselkedésének folytonos megfigyelése teszi lehetővé, hogy lassankint bizonyos általános elveket állítunk fel magunknak arra vonatkozólag, hogy mit kell tennünk vagy kerülnünk. Ezek az általános erkölcsi szabályok tehát azokon a tapasztalatokon alapúlnak, a melyeket a különös esetekben erkölcsi tehetségeinkkel szereztünk. A szemlélődésekből tanulta meg az ember, hogy minő borzasztó pl. a boszúállás; ebből általános szabályt alkotott, mely szerint a boszútól mindig tartózkodnia kell. Még ha útat enged is szenvedélyének, később a cselekvés pillanatában megretten attól a gondolattól, hogy ő most olyan szabályt akar megsérteni, a melyet sohase látott megtorlatlanul, a melytől sohasem maradt el a legerősebb rosszalás vagy büntetés. — Az erkölcsi törvények kötelező erejének felismerését eredetileg a természet oltotta belénk, azután szilárdította meg azt a gondolkodás, végül még jobban fokozta erejüket az a felfogás, hogy ezek a szabályok az Isten törvényei. — Hogy cselekedeteink csupán a köteleességérzet, vagyis az általános erkölcsi szabályok kifolyásai-e, vagy hogy más érzületből is erednek-e, két körülménytől függ, úgy mint az érzület természetes kellemességétől (pl. ha a szivességet csak merő köteleességérzetből viszonzozzuk és semmi személyes vonzalomból a jótevő iránt, úgy az utóbbi tetszését alig fogjuk megnyerni) — továbbá az általános erkölcsi szabály pontosságától. Majdnem minden erény annyi változást enged nyilvánílásában, hogy szinte lehetetlen csak ezek szerint irányítani viselkedésünket. Csupán az igazságosság erényének általános szabályai tökéletesek. Ezek olyanok, mint a nyelvtan szabályai, míg a többi erényei, hogy e hasonlat mellett maradjunk, a stilisztikaiakhoz hasonlítanak.¹

A vallás és erkölcs viszonya. Az erkölcsi szabályok megerősítő szankciójukat a vallástól kapják. Nagyon jól van ez így, mivel a természet azokat az általános szabályokat a véges emberi elme kutatásának és bölcsekedésének rendelte alá. Daczára ennek elveti azonban Smith azt a felfogást, mely szerint a vallási elvek a cselekvés egyedül helyes forrásai. A vallás csak mintegy hozzávetett (additional) szankció szerepel. Smith rendszerében nem áll úgy elének az istenség, mint Kantéban, a ki az Istenben és a halha-

¹ Farrer, Ad. Smith. London, 1881. — 96. lap.

tatlanságban való hitet, mint a praktikus ész követelményét állítja elének. Az ő érvelése az Isten léte mellett csak így hangzik: erkölcsi érzésünkből fakad ez a hit s az ellenkező felfogás rontaná az ember boldogságát. Smith felfogása majdnem egyezik azzal a stoikus világnézettel, mely szerint az ember minden kívánságát s érdekét annak a Bölcseségnek kezére bizza, mely a Mindenséget vezeti. Szerinte kisebb, személyes érdekeinket ama nagy társaság jólétének kell áldozatul hoznunk, a melynek kormányát az Isten maga viszi.

Az erény fogalma. Az erény Smith szerint önző s önzetlen érzületeink bizonyos összhangzatos viszonyából áll. A tökéletesen erényes jellem azon tulajdonságokkal rendelkezik, melyek az egyén saját boldogságára, valamint embertársaiéra is jótékony hatásuk. Az erényes ember a tökéletes bölcsesség (okosság), a szigorú igazságosság és az igazi jóakarat szabályai szerint cselekszik. Az okosság az ember jellemének az a része, mely az egyén saját boldogságát tekinti céljául. Ez az oka, hogy az »okos ember« iránt hideg tisztelettel viseltetünk, de nem bámuljuk. Az igazságosság és a jóakarat mások boldogítását célozza. Az előbbiről már szóltunk, mikor a szimpátia fogalmát fejtegettük. Az utóbbi azon mérték szerint működik bennünk, a mely szerint a Természet a külvilágot jóakaró érzületünk elé helyezi. Ennek az erénynek nyilvánulása különösen nagyon módosulhat a szokás, valamint a hasznosság hatása alatt. — Önuralomra is szükségünk van már csak azért is, hogy szenvedélyeink ne ragadjanak bennünket az említett három erény szabályainak megsértésére. Az önuralom a bátorság és mértékletesség vegyülete. — Vannak érzületek, melyek az erények uralma ellen küzdenek. Ilyenek az érzékenységek saját sorsunk iránt; ez sértőbb ha túllépi, mintha el sem éri a rendes határt. Az önbecsülés is könnyen téved túlzásba. Ebből folyik a büszkeség s a hiúság. A büszke ember őszinte s lelke mélyében meg van győződve fensőbbiségéről a többi ember felett, a hiú nem hisz saját kiválóságában; de mind a kettő elégedetlen. — Az önuralomból folyó erényeket a helyesség érzése, a képzelt részrehajlatlan szemlélő véleménye parancsolja, míg az előbb említett három erény, az okosság, az igazságosság és a jóakarat szabályait azért követjük, mivel ezekkel saját magunk s mások boldogságának vélünk s akarunk szolgálni. Az előbbiekhöz a hasznosságnak, a célszerűségnek belátása egyáltalán nem járul.

A boldogságról. Smith különbséget tesz a boldogság közt a szerint, a mint az az erény természetes következménye vagy végcélja. Ő nem tekinti az erényt végcél gyanánt, mert figyelembe veszi annak azt a tulajdonságát is, hogy boldogításunkra hat, de másfelől nem ismeri el az utilitarisztikus iskola álláspontját sem helyesnek, mely szerint az erény egyedüli érdeme abban a haszonban áll, a melyet a társadalomnak hoz. Közvetítő nézetet fogad el. Nem elemzi úgy a boldogság lényegét, mint hajdan Aristoteles, vagy előtte Hutcheson, majd Bentham. Nem csatlakozik az Aristoteles hármass felosztásának egyikéhez sem; nem keresi a boldogságot sem a gyönyörökben, sem a törekvésben, sem a szemlélődő tudományban.¹ Az a boldog ember szerinte, a ki egészséges, kinek tiszta a lelkiismerete s a kinek nincsen adóssága. Arra a kérdésre, hogy ebben az esetben mért törekszik az ember mégis mindig gazdagságra, már fennebb megadta a feleletet: mert nagyobb szimpátiát, csodálkozást érzünk temészettől fogva a gazdag, mint a szegény iránt tiszta, érdeknélküli érzelemnél fogva. De Smith látja, hogy ez a törekvés gazdagság iránt veszedelmes, mivel megronthatja a társadalmat.

Az erkölcsi végokokról. A természet jóakaró bölcsesége okozza, hogy a jólét és rang iránt szimpátiával viseltetünk. Szilárdabban áll a társadalom, ha születési és vagyoni különbségeken nyugszik, mintha az emberi bölcsesség és erény ingatag alapján áll. — Jobban szimpátiálunk barátunk örömeivel, mint fájdalomával; ennek az az oka, hogy a természet nem akar bennünket a mások bajaival is megterhelni. — A haraggal s gyűlöléssel való érmészetes szimpátiáinknak is van oka; a társadalom fentartása tугyanis a cél, a melynek érdekében a rossz tetteket önkén telenül büntetjük. — Jót tenni nem oly fontos a társadalom érdekében, mint a rossz tettet kerülni; éppen ezért az előbbire nem is ösztönöz olyan erős természeti hang. A társadalom fennállhat olyan tettek nélkül, a melyek jóakaratból erednek, de igazságságra szükség van, ez az az oszlop, a mely a társadalmat támogatja. — A bátorságnak nyújtott természetszerű jutalom nem pótol bennünket teljesen a küzdelemben, bajban ért szenvedésért.

¹ Bár mint Farrer megjegyzi (Ad. Smith, London, 1881. — 129. lap) saját egyéni érzülete a második felé hajlik, »it contains the key to his own personal character«.

Ha ez nem volna így, senki sem kerülné a veszedelmet, a mi pedig csak csökkentené az ember értékét úgy egyénileg, mint társadalmilag. Ebben tehát szintén a természet atyai gondoskodása nyilvánul. De arra, hogy mért nem kimél meg bennünket a természet teljesen a bajoktól s mért mér csak fél mértékkel, ha csakugyan atyailag akar gondoskodni rólunk, Smith csak futólag felel: mert minden bennünket ért rosszban van valami jó. — Smith rendszere azon a felfogáson sarkal, hogy a természet minden jelensége az emberiség boldogságának előmozdítását célozza. Az embernek folyton küzdenie kell. Ez tartja ébren a munkálkodást, az iparkodást, ez fejleszti tovább a társadalmat. — A szülei szeretet is azért nagyobb, mint a gyermeki ragaszkodás, mivel a faj fentartását s így a fontosabb társadalmi feladat teljesítését az előbbi jobban biztosítja. — Szóval mondhatni, hogy miután a természet társadalmi létre teremtette az embert, meg is adta neki azokat a tulajdonságokat, a melyek a társadalmi élethez szükségesek.

A hasznosságról. A mit Smith a hasznosságról, célszerűségről mond, leginkább magán viseli Hume munkája hatásának jelét. Abból ugyanis, hogy ítéletünkre sokkal erősebben hat a viselkedés érdemes vagy érdemtelen voltának, mint az érzületek helyességének vagy helytelenségének tudata Smith azt következteti, hogy erkölcsi ítéletünk különösen a szándék hasznosságának felismerése szerint alakul. E tekintetben igazat ad az utilitaristáknak, de visszautasítja ennek az iránynak azt a felfogását, mintha a célszerűségi belátás ajánlaná egyedül az erényt. Lehetetlennek tartja ugyanis, hogy az erény helyeslése csak olyan érzület kifo-lyása legyen, mint a minővel pl. egy szekrény célszerűségét bíráljuk. A helyeslés érzülete mindig magában foglalja azt is, hogy a szóban forgó tett illendőségét átérezzük teljesen eltekintve a hasznosság, a célszerűség belátásától. Mert pl. az értelem nagyon hasznos tulajdonságunk, de ennek a becslése is eredeti ösztönön alapszik; nem azért becsüljük Smith szerint, mivel előnyeit, célszerűségét belátjuk. A tett helyes volta, vagyis a cselekvő és a néző között lévő teljes szimpátia okozza az elismerést. A célszerűség felismerése csak mint egy újabb, de nem elsőrendű vonzó erő visz bennünket a helyeslésre.

Az erkölcsbölcséleti rendszerek. Mindegyik a Smith felállította alapelvek egyikéből indult ki; ennyiben volt is bennök

valami igaz Smith szerint, de azáltal, hogy az egyikkel szemben a többi tekintetbe nem vették, még több hiba. Az erény lényegét illetőleg az összes létező elméleteket Smith három csoportba osztja a szerint, a mint ezek az erény lényegét az illendőségben, az okosságban vagy a jóakaratban vélik feltalálhatni. Smith okoskodásaiban egybefoglalta ezt a három kiinduló pontot. Plato, Aristoteles és Zeno azt állították, hogy az erény a cselekedet illendőségében vagyis abban rejlik, hogy érzületünk a cselekvést okozó tárgyhöz igazodik. Clarke, Woollaston és Lord Shaftesbury iskolája is ezt vallja. Az epikureusok az okosságban vagyis abban keresték a lényegét, hogy az ember saját javát iparkodjék elérni. E rendszerekkel egyformán egyoldalú a harmadik, a mely azt tanítja, hogy az erény a mások érdekében való önzetlen cselekvésben áll. E felfogás hívei Cudworth, More, John Smith s mindenekfölött Hutcheson. Tévedéseik daczára mindhárom rendszer dicséretet érdemel, mivel utat iparkodtak nyitni annak, hogy az emberi természet legszebb képességeit fejthesse ki. Az a rendszer, a melyet Rochefoucault hg. és Mandeville állított fel ezt távolról sem teszi, sőt elmos minden különbséget erény s bűn között.¹ Mandeville szerint az erény az okos emberek találománya csupán, a kik saját érdeküket azért rendelték a közösnek alá, hogy ezzel a hízélgéssel dicsőségre tegyenek szert. A fogás ebben a tanban az, hogy Mandeville nem tesz különbséget az alaptalan, vétkes és a becsületes hiúság között. További hibája a rendszernek, hogy tagadja az önzetlenséget; a szenvedélyt, a mely csak bizonyos mértéken túl hibás, teljesen vétkesnek tekinti. Így ha a fényüzést elferdített, aszketikus értelemben veszi, könnyen kimutathatja Mandeville, hogy a kereskedelem, a jólét sat. mind ilyen vétkes érzületek hatása alatt keletkeztek. — Az erkölcsi helyeslés elvét vizsgálva szintén három különböző forrásból eredő magyarázatot talál Smith; az egyik az önzésből, a másik a belátásból, a harmadik az érzelemből magyarázza a kérdést. Itt is, mint előbb, elismeri, hogy némileg mindenkinek volt igaza, csak hogy nagyon speciális tereken mozogtak. Az elsőt különösen Hobbes és Mandeville fejtette ki; ez a felfogás a helyeslést annak átérzéséből magyarázta, hogy a viselkedés hatása az egyéni jólétre irányul. Az erény érdeme abban áll ezek szerint, hogy a társadalmat fenn-

¹ Theory of Moral Sent. London, 1759. — 474. lap.

tartja. Csakhogy ha ezt elfogadjuk, el kell fogadnunk azt is, hogy a szimpátia az önzésen alapszik; már pedig ez nem áll Smith szerint.¹ A belátásból Cudworth magyarázza az erkölcsi ítéletet (immutable morality). A törvények előtt létezett már elmebeli képesség, a mely a tettek és érzületek fölött ítél. Csakhogy azok az észleletek, a melyekből számos eset után az erkölcsi ítélet keletkezik, nem az értelem, de közvetlen belső érzés és ösztön termékei. Tehát talán ebből magyarázzunk? Hutcheson próbálta meg ezt. Szerinte ez az erkölcsi belső érzés a külső érzékeknek megfelelő valami. Ebből a hasonlatból már maga Hutcheson levonta azt a következtetést, hogy erkölcsi képességeink magukban nem mondhatók érényeseknek vagy bűnösöknek, erkölcsileg jóknak vagy rosszaknak, mert az érzélem tárgyának tulajdonságát nem vihetjük át magára az érzületre, holott a külső természetben megvan ez a reflex-hatás. Akkor is nehézségre akadunk, ha az erkölcsi ösztönt bizonyos, különös célra irányuló érzés gyanánt fogjuk fel. Mert ha a helyeslés vagy elítélés, mint a harag vagy hála különös lelki mozgalom volna, úgy méltán kereshetnők ezeknél is bármely elváltozások után a jellemző fővonásokat, a mi azonban nem lehetséges. Smith azt is, hogy egyik cselekedettel a szemlélő részéről helyeslés, másikkal rosszalás jár, a szimpátia hatásából magyarázza. Négy forrásra vezet vissza az erkölcsi elismerést, úgy mint a cselekvő indokaival való együttérzésre, arra a törekvésre, hogy azok előtt kedvesek iparkodunk lenni, a kik a jó tett melegét érzik, arra az iparkodásra, hogy cselekvéseink megfeleljenek azoknak a szabályoknak, melyek szerint a szimpátia rendszeren működik, s végül arra, hogy észre-vevesszük, hogy a cselekvés része annak a nagy rendszernek, mely a társadalom javát van hivatva előmozdítani.

A hely szűke miatt Smith morálfilozófiáját csak e nyers vázlatban ismertethetem. De úgy hiszem ez is tájékoztatja az olvasót a *Moral Sentiments* tartalma felől. Kiinduló pontul mindenesetre szolgálhat ahhoz, hogy rendszerét az előtte működött írók munkáival vessük össze, s hogy főbb erkölcsbölcseleti tételeit bírálva fejtegetsük.

¹ *Theory of Moral Sent.* London, 1759. — 496—497. lapok.

HARMADIK FEJEZET

Smithnek mint morálfilozófusnak viszonya elődeihez

Az angol morálfilozófia történetének vázlatában Hume Dávidig haladtunk. Láttuk az egoisták vereségét, helyesebben szólva csak időszaki elnémulásukat, Bentham utilitárisztikus tanaihoz ugyanis a régi egoisták adják az alapot. Láttuk a küzdelmet a fölött, hogy az erkölcsi felfogás valamilyen érzésből vagy az értelemből vezettessék-e le; láttuk Hume munkáiból, hogy ő az első irányt segítette győzelemre. S láttuk végül a megelőző fejezetben azt is, hogy Smith Ádám filozófiája az uralkodott szenzualisztikus iskola gondolkodásának terméke. Láthattuk, hogy különösen négy ember munkálkodása szolgálhatott a *Theory of Moral Sentiments* alapjául, s ezek Shaftesbury, Hutcheson, Hume és Hartley.

Az első csak közvetve hatott Smithre Hutcheson útján, a kinek Hume-mal együtt mindenesetre a legnagyobb befolyása volt a *Theory* szerzőjére. Felismerhető Smith munkáján Butler hatása is, amint azt Dugald Stewart is megemlíti.¹ Elmondhatjuk Hasbach-chal, hogy Smith rendszerében Hutcheson, Hume, Butler és Hartley tanait elemezve egyeztette össze, de ennyiben tovább is fejlesztette azokat.²

Úgy Smith mint Hutcheson rendszerének a vallásos felfogás adja meg a háttért. Hutcheson kutatásaiban behatol a lényegbe, míg az Isten fogalmára nem akad. Itt megáll, ha nem is oly

¹ *Active and Moral Powers*, I. 412.

² Id. m. 90. lap. — Mackintosh szerint »he is very original in applications and explanations, though for his principle he is somewhat indebted to Butler, more to Hutcheson and most of all to Hume«. — *Dissertation on the Progress of Ethical Phil.*, Edinburgh, 1836.

mély megadással, mint Butler, ha nem is azzal a törekvéssel, mint Butler tette volt, hogy Isten rendelkezésében nyugodjunk meg az erkölcsi élet terén. Smith pedig az erkölcsi érzést erősítő leghatalmasabb tényezők között említi fel a vallást, azokat a fogalmakat, a melyeket az ember Isten lényegéről alkotott. Ezen a téren tehát egyformát hirdet Smith mesterével.¹ — Hutcheson az erény lényegének az abban nyilvánuló önzetlen jóakaratot tartotta. Ennek Smith már határozottan ellent mond;² védelmébe veszi az egoizmust, de nem azt az önzést, a mely a más kárát okozza, csak azt az önszeretetet, a mely saját javunkat van hivatva előmozdítani. Az okosság (prudence) szabályai szerint kell cselekedni, meg kell tenni a saját érdekünkben mindazt, a mit a józan ész tanácsol, feltéve, hogy nem vonja maga után más kárát. Dicsőség, tisztelet, hatalom s így a gazdagság után törekedni nemcsak szabad, de kell is, mert csak az ebből eredő egészséges küzdés teremti meg azt a talajt, a melyen a társadalom tovább fejlődhetik. Okosság a jelszó a parancs, a jóakarat (benevolence) csak figyelmünkbe van ajánlva egyesek iránt. Fölcsillan ezekben a szavakban az a gondolat, a mely később a *Wealth of Nations*-t lengi át; s mily erős ellentétben állanak ezek a tanok a Hutcheson jóakaratot hirdető gondolkodásával! A jóakarat — így szól Smith — talán az istenség cselekvéseinek lehet egyedüli szabálya;³ aztán megjegyzi, hogy az emberek gazdálkodó és ipari tevékenységét, ügyességét, előrelátását rendesen önző hajlamokból magyarázzuk s mégis igen dicséretre méltó tulajdonságoknak tartjuk ezeket, a melyeket mindenki nem ok nélkül becsül. Ebben mutatkozik Smith eltérése Hutchesontól az erény fogalmát illetőleg. Ha azonban Shaftesbury tanaira gondolunk, a ki a társas és önző ösztönök harmóniájában keresi az erény fogalmát, úgy fogunk a Smith filozófiájához e téren elődei között némileg hasonlót találni. — De nézzük most a viszonyt köztük más téren. Dr. Hutcheson — így szól Smith — törekedett kimutatni, hogy az erkölcsi ítélet nem alapúl önzésen; azt is bebizonyította, hogy az az értelemből sem eredhet; nem maradt tehát más választás, minthogy a természetadta sajátságos

¹ Hasbach, id. m. 103. lap.

² *Theory of Moral Sent.* 459. s köv. lapok.

³ *Theory of Moral Sent.* 466. lap.

hajlamból magyarázza azt, . . . ezt a hajlamot ő erkölcsi érzésnek (moral sense) nevezi.¹ Smith a »moral sense« kifejezést nem tartotta megoldásnak. Azt ő is elfogadta, hogy az erkölcsi ítélet valamilyen erkölcsi érzeménnyel (moral sentiment) alapul; de jól látta, hogy ennek az erkölcsi érzésnek meg kell fejteni a lényegét. Ő lélektanilag magyarázta, végső elemzésben főleg a szimpátiára alapította az emberek erkölcsi ítéletét. A mint Mackintosh mondja, Smith szerint valakinek érzésében részt venni, annyi, mint helyeselni azt.² Ha más érzületét olyannak találjuk, mint a minőnek az adott esetben a magunkét képzeljük, úgy erkölcsileg helyesnek fogjuk azt mondani. De azt is láttuk, hogy az itt működő szimpátia a természet adománya, valami ösztönszerű; s ez vezeti Hasbachot arra a megjegyzésre, hogy Smithnél erkölcsi ítéleteink képében tulajdonképpen saját ösztönítéletünk mond vélemény.³ Ez a kifejtés, bár nem határozott célzattal közelebb viszi Smith felfogását Hutchesonéhoz; de azért az eltérés köztük mégis lényeges. Smith szerint a szimpátia adta erő ítélt, Hutcheson szerint valamely Erkölcsi Érzés, a melyet Hutcheson nagy betűvel ír, s a mely örök. De akkor, így kérde Smith, miért változnak az erkölcsi ítéletek az emberek, a tettek, a korok s a legkülönbözőbb körülmények szerint? Smith tana megfelelő erre, a mikor a szimpátia ösztöne mellett egyéb ösztönök befolyásáról is megemlékezik, a melyek közül a jók a rosszakat sakkban tartják s a szimpátia helyes működésének a gátló tényezőket megsemmisítve utat nyitnak. — Így fejlesztette Smith tovább a mesterétől örökölt alap gondolatokat.

Hutcheson és a szinte említettem Butler-en kívül Hume és Hartley neveivel kell még itt Smithhez való viszonyukat tekintve foglalkoznunk.

Humehoz a mi bölcselelőnk szoros barátság csatolta. Ismerték egymást, egymás gondolkodását teljesen, nem úgy mint két versengő ellenfél, a kik egymás véleményét könyveikből ismerik csak s ott is inkább a sorok között iparkodnak olvasni. Ha összevetjük gondolkodásukat, úgy tűnik fel előttünk a köztük lévő viszony, mintha egy célra törekedve egymást buzdították volna.

¹ Theory of Moral Sent. 507. lap.

² Dissert. on the Progress of Ethical Philosophy, 234. lap.

³ Id. m. 98. lap.

nézeteiket közölve egymás felfogását iparkodtak volna javítani. A barát szeretettel mérlegelte a barát véleményét, s ha annak az alapját jobbnak találta a magáénál, azon épített tovább, de a saját anyagával, eredetiségét megtartva. — Tudjuk, hogy Hume eredetileg minő önző alapokból iparkodott a szimpátia lényegét megfejtetni; tudjuk azt is, hogy ez az egoisztikus felfogása később — hogy Hasbach találó szavaival éljek — minő módosult társadalmi jelleget öltött, hanem azért — s ezt Hasbach elfelejti hozzátenni — soha altruisztikussá nem vált. Emlékezni fogunk, hogy Hume rendszerének vázolásánál az erény lényegét szerinte így foglalhattam körülbelül össze: Erény az a lelki tulajdonság, a mely a szemlélőnek a jóakarat nyilvánulásának kellemes érzületét nyújtja. Láttuk, hogy szerinte itt az a jóakarat játszik fontos szerepet, a mely a társadalom és közvetetlenül az egyén érdekében működik. Észrevehattuk, hogy nála az a haszon a főfontosságú, a melyet ez a jóakarat létrehoz. Hume módosult, szociális felfogása szerint: When any quality or character has a tendency to the good of mankind, we are pleas'd with it, and approve of it¹ Erre felel Smith azzal, hogy az itt kifejtett elv alapján egy ügyesen kigondolt gép fog nekünk tetszeni. De az emberi cselekedetek helyessége fölött ítélő szimpátiánál visszatartja a mi szerzőnk ezt a közvetlen, anyagi felfogást, különösen a mikor kimutatja, hogy szimpátiánk nem csak és főképen nem a cselekedet hatása alatt, de a cselekedetet vezérlő lelki érzület minősége szerint iparkodik itélni az erény és a bűn fölött.² Smith a cselekvés rúgói után kutat s azok szerint mond véleményt, bár mint szintén kifejti, nyilvánulásában ez az ítélet a külső körülmények hatása alatt áll. Láttuk a *Moral Sentiments* megfelelő pontjait, a melyek a divat, a szokás, a czélszerűség befolyásáról szólnak, de a melyek azért az alapfelfogást meg nem változtatják. Hasbach is felismeri egy jegyzetben Farrer tévedését,³ a ki abban, hogy Smith lehetőleg kerüli a »right« és »wrong« szókat s ezek helyett inkább »proper« és »improper«-féle kifejezéseket használ, azt látja, mintha Smith az erkölcsös-

¹ Treatises, III. I.

² Lásd Vorländer: Geschichte der phil. Moral-, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen, 1855. Marburg, 493. lap.

³ Id. m. 180—181. lapok.

séget valami igen relatívnak tartotta s így a szilárd erkölcsi alapot elvetette volna.¹ Smith ellenkezőleg, ha merített is sokat Hume tanaiból, leginkább abban tért el barátjától, hogy a szimpátiából eredő erkölcsi ítéletnek mélyebb alapjai után kutatott. Erre mutat rá Hasbach, a mikor Vorländer és Giżycki sat. véleményeit idézi.²

Abban a levélben, a melyet Hume kevéssel a *Moral Sentiments* megjelenése után 1759. júl. 28-án írt Smithnek,³ javításokat ajánl barátjának; különösen — úgymond — azt szerette volna, ha Smith jobban hangsúlyozza, hogy a szimpátia minden faja kellemes. Ebből is látszik, hogy Hume felfogása sokkal utilitaristikusabb. Így bizonyítja ez a levél azt is, hogy Smith-t nem lehet a morálfilozófia terén semmi esetre sem Hume plagizátorának tekinteni;⁴ de hogy sőt ellenkezőleg igaz az, a mit a köztük fennállott szoros baráti viszonyról fönnebb mondtam.

Úgy Smith, mint Hume morálfilozófiájának lényege a szimpátián alapszik; miután ennek a fogalmát a két gondolkozónál összehasonlítva kifejtettem, körülbelül előttünk állhat a közöttük lévő viszony.

Skarżyński kiméletlen, de mély tanulmányozáson alapuló munkája, mely gondos és szorgalmas összehasonlító kutatást árul el (hiába tagadja ezt Zeyss),⁵ Smith-t Hume plagizátorának tünteti fel.⁶ Támadása abban áll, hogy Hume-nak *Philosophical Essays* és *Inquiry Concerning the Principles of Morals* című

¹ Farrer szerint pl.: Smith restricted the feeling of obligation to the one single virtue of justice. Én úgy tudom, hogy itt Smith a »stricter obligation« szót használja, a mi az egész mondat jelentőségét megváltoztatja. Mindezzel Farrer a Hume és Smith közti szoros viszonyt akarja bizonyítani.

² Id. m. 100—101. lapok.

Jodl azt mondja Smith szimpátiájáról, hogy dies ist eine ausserordentlich wichtige Ergänzung der Theorie Hume's. *Geschichte d. Ethik*, 247. lap.

³ Az első, a *Moral Sent.*-re vonatkozó levél, 1759. ápril 12-ről kelt. Lásd mindkettőt: Burton, Hume. Idézve Rae, *Life of Adam Smith*, 141. és 144. lapok.

⁴ Lásd lejjebb Skarżyńskit.

⁵ Id. m. 9. lap jegyzet.

⁶ Skarżyński munkájához egy megjegyzést fűz, a melyből megtudjuk, hogy dolgozatát, mint magántanári habilitacionális munkát a boroszlói egyetem filozófiai kara elvetette. E megjegyzés hangja előre is elárulja azt a felfogást, melyet szerző a munkában vall, s azt az irányt, a melyet követ.

munkáit összehasonlítja a Theory of Moral Sentiments-szel s ebből az összehasonlításból arra a következtetésre jut, hogy Smith munkáját az előbbeniekből minden rendszer nélkül kiírta. Skarżyński szerint Smithnek nem volt teljes önálló világnézete, legalább irataiban sehol sem találhatni eredeti ismerettan és metafizika nyomaira... Már ez is elég — úgymond — arra, hogy őt mint filozófust másodrangú tehetségnek tartsuk.¹ Ezen állítás első felét úgy hiszem már czáfolja az, a mit eddig elmondottam Smith és elődei viszonyáról, de iparkodni fogok még jobban megczáfolni Skarżyński részletesebb vádjaira is felelve. Véleményének másik részét azonban, úgy hiszem kár volna visszautasítani; csakhogy én más előzmény után jönnék az ő következtetéséhez. Mindaz, a mit Smith a morálfilozófia terén nyújtott kiválósága és eredetisége daczára sem olyan nagy értékű, hogy azzal a filozófia történetében első rangú helyet foglalna el. Ez különös bizonyításra éppen nem szorul s szígyenére Smithnek éppen nem válik. Az ő korában az angol morálfilozófia már betöltötte hivatását; a bölcelet terén a vezérlő szerep a németekhez került. De valamilyen az angol erkölcsbölceletnek óriási érdeme, hogy az ethika terén nyújtott eredményei mellett egy nagy tudományt hívott életre a közgazdaságtanban, a mikor ennek a tanait egészséges alapokra fektette, úgy jól tudjuk, hogy Smith-t éppen ebben a munkában a siker oroszlánrésze illeti. — De térjünk vissza Skarżyński-re. A nélkül, hogy összehasonlításaival foglalkoznám, csak megemlítem, hogy szerinte Smith a kiinduló pontot éppen úgy, mint a következtetést Hume-tól veszi, de ennek daczára keveset tanult tőle.² Egymás mellé sorolva tünteti fel azokat a részeket, a melyek Smith-nél s Hume-nál megegyezők.³ Egyes mondatokba, sőt szavakba kapaszkodó ellenvetéseire hadd feleljen Hasbach.⁴ Aki csak egyszer forgatta is — így szól ez író — Hume könyvét, valószínűleg még sokkal több megegyezőt talált Smith és az ő munkájában. De Hasbach jól tudja, hogy előző fejtegetései már meggyőzték kellőleg az olvasót Smith eredeti voltáról s így szükségtelennek tartja a kisszerű hasonlóságok

¹ Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie, Dr. Witold von Skarżyński. — Berlin, 1878. — 32. lap.

² Id. m. 73—77. lapok.

³ Id. m. 91—92. lapok.

⁴ Id. m. 111. lap.

hajhászását. Én nem akarok Hasbach pajza mögé húzódni Skarżyński támadásaival szemben; kiválasztom tehát azt az alapot, a melyen Skarżyński bírálata sarkal s ennek ellenében iparkodom kimutatni a különbséget Hume és Smith között. Skarżyński támadásai mintegy gőczpontban e mondatban pontosúlnak össze: »Éppen ily hamis Smith saját bírálata Hume-hoz való viszonyáról... A következőket említem belőle: ... Ama rendszer s az enyém közt az a különbség, hogy a hasznosságot s nem a szimpátiát vagy az ezzel egyetértő érzületet teszi az erkölcsi bírálat mértékévé.¹ Itt Skarżyński téved; Smith nem ítél tévesen Hume rendszere fölött. Smith azt mondja, hogy a szimpátia, mint a természet ajándéka az első rugó az erkölcsös cselekvésre; de ehhez egyéb rugók is járulnak, s ez eredmény részben külső befolyások uralma alatt áll. A szimpátia pedig úgy működik, hogy a cselekvés az összjólétet mozgítsa elő.

Hume felfogása közel áll ehhez, de azért még sem egyezik meg vele. Hume-nál az a kellemes élvezet áll előtérben, a melyet a jóakarát nyújt. A közvetetlen hasznosság érzete nyit utat a szimpátia működésének. Ez a társadalmi, szocialisztikus utilitarizmus lényege; ez vonja a választó vonalat Hume és Smith kiinduló pontjai közé. Ez különböztet meg két felfogást, a mely mindakettő egy töből eredt, t. i. Hutcheson filozófiájából, de úgy, hogy az egyiknek (Humeénak), a másakra (Smithéra) befolyása volt.

Érzem, hogy a két felfogás közt nincs egy teljes lépésnyi különbség. Értem, hogy Skarżyński a szavakhoz ragaszkodva, egybevágónak találja a két teoriát, s úgy hiszem az sem magyarázhatatlan jelenség, hogy Zeyss, mintegy saját maga előtt tovább fejtve Hume irányában Smith rendszerét, azt mondja a *Moral Sentiments*-ről, hogy az az általános utilitarizmus elvein alapúl.

¹ Id. m. 89. l. — Lásd *Theory of Moral Sent.* 520. lap.

Skarżyński idézi Hume 1759. ápril 12-ről kelt levelének egy töredékét, a melyből erőnek erejével gúnyt olvas ki Smith ellen. Igaz, hogy a levél szatirikus hangú, de nem veszem észre, hogy a szatira élének Smith ellen kellene irányulnia. Úgy hiszem, hogy Skarżyński sem hivatkoznék e levélre, ha annak az elejét is ismerte volna. Ugyancsak Skarżyński ellen szól a fentemlített másik levél is. — Mind a kettőt lásd Burton: *Life and Correspondence of Hume.*

Két nehézség áll előttünk a Hume és Smith közti viszony vizsgálatánál. Az, hogy Hume nézetei különböző időkben különbözők voltak s hogy a *Moral Sentiments*-ben a Brown dicsérte irodalmi s filozófiai szépség ellenére bizonyos fokú rendszertelenség van, az egymáshoz tartozó részek szakadozottságához látszólag gyakran felmerülő s csak nehezen tisztázható ellenmondások járulnak. Mindez különösen olyan kiterjedésű tárgyalásnál, mint a minőbe itt bocsátkozhatom, lehetetlenné teszi a szavakhoz ragaszkodó s azokból okoskodni akaró magyarázatot. Ahhoz az összbemutatóhoz fordulhatok csupán, a melyet bennem Hume rendszerének vázlata és a *Moral Sentiments* kelt; s ennek hatása alatt csak azt mondhatom, hogy bármily meggyőzőknek tessenek is Skarzyński összehasonlításai, a két gondolkodó közt mégis látok eltérést. Hume fejtegetéseiben a hasznosság fogalmát közvetlenül vallja be és fogadja el; míg Smith azt az egyénnel közvetlenül össze nem köti, s ezt csak mint egy metafizikai háttért kívánja feltüntetni.¹

Hartleyra vonatkozólag Farrerre és Hasbachra utalhatok. Az előbbi megemlékezik az *Observations on Man*-ról, a melyet Hartley tíz évvel a *Moral Sentiments* megjelenése előtt adott ki.² Ismerteti e munka tartalmát, aztán így végzi: A társulás (*association*) szót Smith egyszer sem használja, de azért az a fogalom, a melyet e szó jelöl, éppen oly uralkodó helyzetet foglal el az ő, mint Hartley rendszerében, a ki ezt először említette. Ez — úgy mond — eléggé bizonyítja, hogy Smith sohasem látta Hartley munkáját. Nem hiszem, hogy Smith előtt csakugyan ismeretlen lett volna az *Observations on Man*; de Farrer érvelését annál is gyöngébbnek találom, mivel ugyan ő említi, hogy Smith-nek két 1758 előtt írt *essay*-ében³ előfordúl az »*association of ideas*« kifejezés. Hartley munkája pedig, a mint Hasbachtól tudjuk, nagy feltűnést keltett; valószínű tehát, hogy Smith figyelmét sem kerülte el. De jól mondja Hasbach, hogy a kérdés nem

¹ Schubert is azt mondja Smithről: Er lehnt Hutchesons moralischen Sinn ab und erklärte sich für den von Hume entdeckten Begriff der Sympathie. Diesen reinigt er aber von seiner utilitaristischen Färbung, die er bei Hume angenommen hatte, und bringt ihn dadurch in consequente Übereinstimmung mit seiner teleologischen Weltauffassung. — Id. m. 602. lap.

² Id. m. 172. lap.

³ *Essay on the External Senses és History of Astronomy.*

érdemleges. Tudjuk, hogy az eszmetársuláson alapuló lélektant nem Hartley alapította meg. Már az epikureusok óta több helyütt felüti fejét és Smith Hartley nélkül is rájött volna már csak az előzők nyomán is az eszmék társulásának gondolatára.

Ahhoz az épülethez, a melyet Smith a morálfilozófia terén emelt, kétségtelenül hozzájárult egy kő gyanánt ez az eszmetársuláson alapuló bölcelet. Lehet, hogy egyenesen ennek hatása alatt magyarázza Smith a szimpátia lényegét. Mert hiszen, ha a Hartley-ről (ott, a hol a Smith előtti erkölcsbölceletről szoltunk) mondottakat összevetjük azzal a fejtegetéssel, a melyet a *Moral Sentiments* tartalmi ismertetésénél láttunk, azt hiszem, nem kell bizonyítanom, hogy a két felfogás végelemzésben nagyon hasonló. Lehet, hogy az ellenkező igaz, — a kérdésen meddő vitázni. Tény, hogyha használ is Smith — hogy hasonlatomnál maradjak — olyan köveket épületéhez, a melyeket más faragott meg, abban az irányban, a melyben ő működött, a szerint a terv szerint, a mely szerint ő dolgozott, még nem építettek előtte soha.

Smith szerint az erkölcsi élet kiinduló pontja a szimpátiának mint természeti adománynak uralma alatt álló hajlam. A helyes élet eszköze és módja, szóval az a mérték, a mely szerint cselekedni kell, a lelkiismeret és az erkölcsi alapelvek, a melyek különösen a szimpátia útján fejlődnek ki s tesznek szert ható erőre. Az erkölcsi cselekvés főelve pedig mások érdekének úgy a jog, mint különösen a szimpátia hatása alatt álló méltányosság szempontjából való tekintetbe vétele a nélkül, hogy ezzel a saját kárunkra volnánk. A cselekvés rendje mögött részint mint kormányzó erő, részint mint harmóniát teremtő háttér a »nagy jóakaró s mindenek fölött bölcs Egyéniség« áll szerinte,¹ a kinek gondja van arra, hogy lehető legnagyobb legyen a boldogság a földön, és a ki megadja az embereknek a jövő jobb élet hitét. Különösen ezen a ponton talál Oncken nagy eltérést Smith és elődei között. Szerinte, ha feltűnik is azoknál az Isten fogalma, mégis gondolkozásukban ez a jobb létben való hit sohasem mutatkozik.²

¹ Theory of Moral Sentiments, új kiadás, Part VI. Sect. III. Ch. III. 345. lap.

Smith und Kant, 90. lap.

Smith erkölcsbölcséleti rendszerének sarokköve a szimpátia; ennek a fogalmánál Hutcheson és Hume fejtegetései vezérték a kutatásban, de azoktól eltérőt alkotott. A lelkiismeretre valószínűleg Butler tanai tették figyelmessé; s a szimpátiának, mint erkölcsi ítélőnek az eredetét lehet, hogy Hartley nyomán magyarázta.

Így válaszoltam azt az összefüggést, a mely Smith és elődei között található.¹

Az irodalmat az a kérdés is foglalkoztatta, hogy hagyott-e Smith a bölcsélet terén maga után utódokat. E kérdésre már megfelelt Hasbach, a mikor azt mondja, hogy Smith filozófiája a tizenharmadik századbeli angol ethika záró köve, éppen ezért nem voltak tanítványai.² Oncken Smith közvetett utódjának Kantot akarja tekinteni; bizonyítani iparkodik, hogy Kant erkölcstana is olyast fogad el alapul, a mi megfelel Smith »általános szabályainak« (general rules).³ Oncken eme véleményét nem ok nélkül tartja erőltetettnek Braun, a mikor nagyon jól kifejti, hogy Kant-féle dualizmusról Smithnél szó sincs.⁴

¹ Th. Brown, majd Farrer és Zeyss fölemlítik Pope Essay on Man ez. bölcselmi költeményét, a melyben ugyanazon alapelveket találják, mint a melyeket az erkölcsi életről Smith hirdet. — Ugyancsak Farrer, úgyszintén Hasbach is rámutat arra, hogy Dr. Gillies Polybiusnál talált a Smithéihez hasonló gondolatokat, különösen pedig a Smith szellemében magyarázott szimpátiát. Mindezt csak a teljesség kedvéért említem. Az a kérdés, hogy vajjon eszméit Smith csakugyan ezektől merítette-e, eldönthetetlen. — Dr. Gillies állításáról bővebben szól Dugald Stewart, An Account on the Life etc. of Ad. Smith, 31—32. lap.

² Id. m. 107. l. Lásd még Stäudlin, id. m. 880. lap.

³ Smith und Kant. Leipzig, 1877. 91. s. köv. lapok.

⁴ Die relig. und sittl. Anschauungen von Smith. Theol. Studien und Krit. Jhrgng. 51. (1878.) 251—259. lap.



NEGYEDIK FEJEZET

Smith morálfilozófiájának bírálata

Az ember erkölcsi érzületeit vizsgálva, Smith az ethika legérdekesebb kérdéseivel foglalkozik sőt a jogbölcselet terére is átnyúl néha. Az erkölctan fogalmait fejtegeti, amikor az erkölcsi ítélet mibenlétéről beszél. Hogy ezt kifejtse, az ember erkölcsi világába vezeti az olvasót, szól az egyén erkölcsi megnyilatkozásáról, a cselekvésről és fejtegeti ennek a helyességét. A cselekvéssel szemben az ítélet keletkezéséről beszél s e kettő viszonylata szerint foglalkozik az érdem s a bűn mivoltával. Egyöntetű rendszert iparkodik felállítani, a mint láttuk, a melynek útján lehetőleg egyszerű fogalom segítségével lényegében fejthesse meg az erkölcsi világ különböző jelenségeit. Elméletével, a melyet az előző fejezetben ismertettünk, annak a viszornak erkölcsi oldalát iparkodik legelőször megvilágítani, a mely a cselekvő egyén, tehát az erkölcsi alany és az azt környező világ között áll fenn. A mikor ez tisztán áll előtte, mélyebbre akar betekinteni az erkölcsi érzületek világába. Annak a nehezebben vizsgálható vonatkozásnak a törvényét iparkodik megfejteni, a mely az egyén saját cselekvősége s az egyénnek erre vonatkozó erkölcsi ítélete között létezik. Az előbbi elméletet itt is alkalmasnak találja feladatának megoldására. Az erkölctannak ez a két főproblémája teszi ki a *Moral Sentiments* fejtegetéseinek jó részét. E köré csoportosulnak azok a részletek, a melyek az erkölcsi ítéletre ható tényezőkről s az erkölcsi végokról szólnak. Az erények mivoltával foglalkozó gondolatok ~~annyiban~~ vezetnek át a jogbölcselet terére, a mennyiben Smith az igazságosságról is beszél.

Láthattuk az előbbi fejezetekből azt is, hogy annak az erkölcsi viszonylatnak magyarázatát, a mely az egyén s az őt

környező egyesek között áll fenn, a szemléletben illetőleg végelemzésben a szimpátiában találja. Láttuk, hogy a másik esetben, a saját cselekvések megbírlásánál Smith szintén döntő hatást tulajdonít a szimpátiának, a mikor a részrehajlatlan szemlélőt szerepelteti.

Nem túloznak tehát azok, a kik a szimpátiát a Moral Sentiments sarokkövének tartják, a melyen az egész rendszer felépült s a mely, ha megdül, maga után vonja az egész elmélet bukását.¹ A mint Smith-t közvetlen elődeihez az fűzi leginkább, hogy valamint azok, úgy ő is a szimpátiára épít s hogy a szimpátia fogalmát azoktól hallotta, úgy rendszerének is egyik fősajátossága a kiinduló pontul, alapvető, magyarázó igazságul elfogadott szimpátia. Smith szerint az erkölcsi ítélet végső forrása főleg a szimpátiában rejlik, végelemzésben a szimpátia ítélt, az erkölcsi érzületek élettanának kutatásánál kiinduló pontul a szimpátia szolgál, minden elemzés ehhez vezet vissza. Nem csodálható tehát, hogy az a számra, de belső tartalomra nézve is tekintélyes irodalom, a mely a Theory of Moral Sentiments-hez fűződik ezt a fogalmat vette mindig, mert mintegy önként kínálkozott, kiindulása alapjául.

Ezen az irodalmon szándékozom az olvasót röviden átvezetni. Áttekintésünk végén mintegy magától fog elénk tárulni az a nézet, a melyet Smith morálfilozófiai rendszeréről, annak kiinduló-pontjáról, a szimpátiáról s ezzel egybefüggő minden egyéb fejtegetéséről vallanunk kell.²

Smith erkölcsbölcséleti munkája sajátos összekötő kapocs gyanánt mutatkozik két filozófiai irányzat között. A fejlődő utilitarizmus még Smith idejében, különösen a mikor szerzőnk a Moral Sentiments-t írta csak halványan jelentkezik a metafizikai alapokon álló rendszerekkel szemben. Hasbach hívta fel a figyelmet először arra a különös világfelfogásra, a melylyel Smith e két irányzatot egymással összeegyeztetni iparkodik.³ A termé-

¹ Oncken, Smith und Kant, 100. lap és Zeyss, Smith und der Eigennutz, 22. lap ugyan ellenkezőt mondanak.

² Itt csak az erkölcsbölcséleti rendszer speciális kérdéseivel fogok foglalkozni. Általánosabban csak úgy szólhatnék a Theory of Moral Sentimentsről, ha e munkát a Wealth of Nations általános elveivel is összevetném. De éppen ezt teszem a IV. részben.

³ Untersuchungen, 114. lap.

szetjog nyugózi le még Smith-t is éppen úgy, mint Hutchesont s ezért nem tudnak a metafizikának erőlyesen hátat fordítani. De másfelől ott áll Smith előtt a szabadabban szárnyaló, utilitarista színezetű Hume, a kitől szintén sokat tanult. Smith metafizikai megokolása éppen csak szükséges következménye annak, hogy az erény lényegéről szóló utilitarista tant egyesítette azzal a felfogással, mely még az erkölcsi alapérzéseket vallja, vagyis hogy összefűzte azt, a mit Hutcheson-tól és Hume-től tanult. Hasbach örömmel látja az elméleteknek ezt az összekapcsolódását Smithnél. Csakhogy Smith ezzel utilitarizmusának metafizikai alapot adva azt nem teszi eléggé szilárdká, a mit éppen Hasbach említ meg kifogásképen, talán nem jogtalanul.

Hasbach kritikájának másik pontjával azonban nem érthetnek egyet. Ebben azt gáncsolja, hogy Smith nem tesz különbséget objektív és szubjektív erkölcsösség között.¹ Az előtte létezett rendszerek megtették ezt a különböztetést. Hobbes-nál a törvényhozó akarata, Locke-nál az isteni parancs áll egyfelől, míg a másik oldalon az egyénben bent élő erkölcsi felfogás szerepel. »De ha csak az összes egyének lényegileg egyenlő természete és valamely érvényesen ítélő érzék lesz az erkölcsösség kútforrásává, akkor — így szól Hasbach — eltűnik az a különbség, a mely az objektív s a szubjektív erkölcsösség között fennáll.«² Ezzel szemben arra mutatok, hogy Smith az erkölcsi felfogást nem helyezte csak az egyén lelkébe, mint a Shaftesbury iskolája. De másfelől megint igaz, hogy nála a társadalom az erkölcsi fogalom megalkotásánál csak mint az emberben szunnyadó erő felébresztője jön tekintetbe. Szóval ő az erkölcsösség magvát az emberek eredetileg egyforma természetében keresi. Hogy megtalálhatja-e ott, az más, de nagyfontosságú kérdés. Sokan nem hiszik ezt. S ebből a gondolatból két ponton támadják meg a Theory fejtegetéseit.

Először azzal a kérdéssel támadják meg Smith rendszerét, hogy vajjon az által, hogy a szimpátiát teszi az erkölcsi bírálat mértékévé, nem fog-e az erkölcsösség az egyes emberek észbeli alkatától függni?

A második gyakran támadott pont az impartial spectator, a részrehajlatlan szemlélő.

¹ Id. m. 117. lap.

² Id. m. 115. lap.

Az említett vádak elsejével Mackintosh támadta meg Smith-t. Megrója a *Moral Sentimentst*, mert a szimpátiát teszi bírónak az erkölcsösség felett. E szerint a kiváló rendszer szerint — úgy mond — relativ minden erkölcs, mert azon alapszik, hogy érzelmeink más érzelmeivel esetleg megegyeznek.¹ Mackintosh szerint a szimpátia olyan érzület, mely változásoknak van alávetve; már pedig Smith azt tanítja, hogy a szimpátia hasonló esetekben mindig hasonlóan ítél. Ha a szimpátiáról csak úgy beszélne Smith, mint a lelkiismeret egyik alkotó eleméről, akkor Mackintosh nem emelne kifogást rendszere ellen.² De itt Mackintosh valószínűleg nem veszi észre, hogy ez esetben Smith a Butler rendszerét tárta volna elé.

Brown Tamás, az edinburghi egyetemen a morálfilozófia volt tanára, Smith munkájáról szóló beható, alapos bírálatában szintén az említett pont ellen fordul. Brown éppen oly lehetetlennek tartja azt, hogy erkölcsi érzéseinket a szimpátiából magyarázzuk, mint a hogy nem lehet egy örökké folyó folyam vizét a fölötte levő napfényből származtatni.³ A szimpátia bár tényleg könnyen működik, mégis gyakran, a mikor pedig érzéseink határozott alakot öltenek, nem kíséri cselekedeteinket mindig. De még ha föltesszük is ezt, sem nyugodhatunk meg Smith rendszerében Brown szerint, mert minő változékony szabályokat teremtene a változékony, szeszélyes elveken nyugvó szimpátia. Nagy, igen nagy hibája szerinte Smith rendszerének, hogy az erkölcsi érzület jelenlétét feltételezi, mielőtt még az a szimpátia szerepelne, a melyben tulajdonképpen a fennemlített erkölcsi érzület gyökereszik. Csakhogy Smith nem így jár el. Az érzület jelenlétét ő semmiesetre sem tagadja, de az szerinte erkölcsivé éppen csak a szimpátia közrehatása útján válik.

Fichte Im. Herm. Smith morálfilozófiájáról irt bírálatában ellenmondásokba keveredik sajátmagával.⁴ Sorai elején megemlé-

¹ *Dissertation on the Progress of Ethical Philosophy*. Edinburgh, 1836. — 242. lap.

² *Id.* m. 240. lap.

³ *Lectures on the Philosophy of the Human Mind*. Edinburgh, 1842. — *Lect.* LXXX., 538. lap.

⁴ *Die philosoph. Lehren von Recht, Staat, und Sitte in Deutschland, Frankreich und England von der Mitte des XVIII. Jh. bis zur Gegenwart*, 1850. Leipzig. 553—558. lapok.

kezik arról, hogy már Angliában szemére vetették Smithnek, hogy szimpátiája által minden erkölcs mások ítéletétől lesz függővé.¹ Ezt az ellenvetést jogtalannak mondja; hiszen Smith követeli, hogy a szemlélőnek mérvadó ítélő szimpátiája az érzület eredeti természetben gyökerező viszonyán nyugodjék. Tehát — úgy mond — legalább háttérben ott áll e rendszer mögött az erkölcsi ítélet általános mértéke. De — így folytatja s itt az ellenmondás — ha a *Moral Sentiments*-t, mint az erkölcs általános theoriáját fogjuk fel, akkor alapelvének hibája Smithnél sokkal jobban előtűnik, mint elődeinél. Mert eltekintve attól, hogy a pontosabb megfigyelés szerint az erkölcsi ítélet független a külvilágtól, jól látni itt — úgy mond — a Locke-féle empirizmus azon hibáját, a mely a belső, tulajdonképeni általánosságot a tapasztalt esetek összegével véli megegyezőnek. Hogyan igazodhatunk a mások szimpátiája után, a mikor annak a törvényeit nem ismerjük. Smith rendszerében nincsen meg szerinte az erkölcsi emelkedettség, nincs meg az Erkölcs önállósága. Kant és J. G. Fichte szerint az erkölcs kriteriuma az Észnek saját magával való megegyezése, valami autonom érzés, a mely nem vár mások helyeslő szimpátiájára. Az utóbbiak felfogásában sem hiányzik azért az, a mi Smith szerint az erkölcsi véleményeket alkotja, de csak másodrendű helyet foglal el. Egyedül ez szilárd erkölcsi rendet Fichte szerint nem képes alkotni.

Vorländer szerint maga Smith is elismeri, hogy a cselekedet helyessége, illendősége még nem erény; de nem fejti ki bővebben az erény lényegét és azt, hogy miben áll ennek az a kiválósága. E mellett a határozatlanság mellett a szimpátia elve sem szolgálhat az erkölcsi viselkedés határozott szabálya gyanánt, s így ez részint erkölcsi érzelmekre, részint általános szabályokra támaszkodhatik csak, a melyek mind határozatlanok maradnak.²

Jouffroy a legélesebb bírálatok egyikében, a melyek Smith rendszerével foglalkoznak azt bizonyítja, hogy a szimpátia ösztöneinek semmivel sem jut több erkölcsi kötelező erő osztályrészül, mint egyéb természeti ösztöneinknek. Ha pedig nagyobb a szimpátia ereje, úgy ezt csak az értelmi ítélet alapján nyerheti.

¹ Valószínűleg a Mackintosh és Brown kritikájára czéloz.

² *Geschichte der philosoph. Moral-, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen*, 1885. Marburg, 493—511. lapok.

Szerinte Smith a helyett, hogy bizonyítana, csak leírja finoman a szimpátia működését; de sehol sem említ oly cselekvési szabályokat, a melyek a szimpátiára volnának alapítva. Az erkölcs szabályainak kötelezőknek kell lenni; a szimpátia pedig a cselekvést ezzel a kötelező erővel nem tudja felruházni. Ezért mondja Jouffroy Smith rendszeréről, hogy nem alkalmas arra, hogy a kötelességről, a jogról stb. alkotott képzeiteinket megmagyarázza.¹

Farrer is kételkedik a Smith-féle rendszer erkölcsi alapjának szilárdságában, mert Smith erkölcstanában nem használ határozott kifejezéseket: right és wrong helyett mindig csak proper és improper-ről beszél. Farrer véli észrevehetni azt is, hogy Smith a szimpátia szót két értelemben használja, mint együttérzést és mint erkölcsi ítéletet; a két különböző fogalmat pedig aztán összezavarja. Ez a megkülönböztetés is mutatja már, hogy Farrer is hajlik Brown véleménye felé, hogy t. i. ő sem hisz a szimpátia ítélőképességében. Szerinte az ítélő erő a hosszú idő s a különböző körülmények behatásának eredménye, létrehozásán a lelkiismeret s az érzés egyenlő mértékben működnek közre. A kifejlődő erkölcsi érzés tehát szerinte sokkal összetettebb, mint a hogy azt Smith Ádám mondja.²

Azt a kifogást, a melyet a felsorolt írók sokféle formában hangoztattak Smith szimpátiája mint erkölcsbíró ellen, Zeyss is megpendíti. Ha szerinte az erkölcsinek lényege, mélyebb oka után kutatunk Smith rendszerében, akkor első pillanatra majd úgy tűnik fel, mintha bölcselnék itt bennünket cserben hagyna.³ De — így folytatja Zeyss, — ha mélyebben vizsgáljuk a Theory-t, azt látjuk, hogy az ember önkéntelenül, ösztönszerűleg követi a szimpátiát az erkölcsi ítélésnél, a mi által bár akaratlanul az

¹ Szerző munkáját lásd kimerítően idézve: Farrer, id. m. 177—179. lapok.

² Id. m. 179—200. lapok.

Hasbach nem találja Farrer bírálatát kielégítőnek. Ő (Hasbach), mint láttuk, arra fekteti a fősúlyt, hogy az erkölcsi törvények léte az embertől függetlenül bebizonyíttassék. Farrer pedig szerinte azt mondja, hogy ezek ösztönéleteinkre hatva keltik föl csupán bennünkben az erkölcsi érzést. Farrer szavaiból ezt ugyan nem tudom kiolvasni, de azért mégis látni vélem a különbséget Hasbach és Farrer véleménye között. Lásd különben: Hasbach, id. m. 179—200. lapok.

³ Adam Smith und der Eigennutz, Tübingen, 1889. — 55. lap.

emberiség javát és tökéletesbülését mozdítja elő.¹ Ime Zeyss megoldása, a melylyel a fönnebb előadott bírálatokat egyszerűsmind czáfolni igyekszik. Zeyss felfogása daczára utilitarisztikus hajlamának kétségtelenül legjobban védi meg Smith rendszerét az ingadozás vádjá ellen. Sőt éppen az utilitarizmus az az alap, a melyen állva Zeyss Smith erkölcsanát védelmébe veheti. Hiszen tudjuk, hogy minő átmenetet képvisel Smith mintegy önkéntelenül az utilitarizmus felé a nélkül, hogy annak hívévé szegődnék.²

Az itt tárgyaltam kérdéshez szorosan simul, szinte azonos vele az a kifogás, a mely Smith rendszerét a pártatlan szemlélő miatt éri. A két kérdés közt csak az a különbség, hogy míg fönnebb általánosabb, addig itt speciálisabb téren mozgunk. Ott általán a szimpátiát mint erkölcsbirót támadták, itt azt fogjuk hallani, hogy az ember nem ítélheti meg saját magát tárgyilagosan. A megokolás mindkét esetben egyenlő; itt is, ott is az az ellenvetés, hogy az ember egyéni ítélete kiszámíthatatlan külső és belső befolyások uralma alatt áll.

A bírálók sorát a német theologus, Stäudlin nyitja meg. Szerinte nem szabad a szimpátiából azt következtetni, hogy a magunk mértéke szerint másokat is megítélhetünk, mert a mi egyéni hajlamunk erkölcselen lehet. Egyáltalában — úgymond — Smith túlságosan bízik abban, hogy az ember magát tárgyilagosan megítélheti. De bővebben nem érvel. Mackintosh is csak röviden érinti ezt a között a hat pont között, a melyeket kifogások gyanánt Smith rendszere ellenében felhoz, s a melyek lényegesebbjeit már előbb ismertettem. Saját hajlamainknak és tetteinknek ahhoz való folytonos viszonyítása, hogy azok mások előtt mint tünnek vagy tűnnének fel, — úgymond — inkább a pártatlanság megőrzésére látszik alkalmas eszköznek, mintsem hogy kielégítő erkölcsi alapelv legyen.³

¹ Id. m. 16. lap.

² Ez utóbbi körülménynél fogva nem mernék Smith egyes szavaiból olyan messzemenő következtetéseket vonni, mint Zeyss, a ki az erkölcs célját illetőleg Smith fölfogása és Bentham boldogsági elmélete között semmi különbséget sem talál. Id. m. 56. lap jegyzet.

³ Impartiality supplies no materials for its exercise, and no rule or even principle for its guidance. Id. m. 242. lap.

Cousin a pártatlan szemlélő ellen érvelve hosszasan és behatóan foglalkozik Smith rendszerével;¹ a sympathie impartiale ellen emelt kifogással támadja meg azt. A részrehajlatlan szimpátia kifejezés — úgymond — a munka minden lapján előfordul. Mit kell tehát alatta érteni? Mit jelent a szimpátia részrehajlatlansága? Smith szerint tartózkodott az erre vonatkozó felelet-től... Részrehajlatlan ember alatt oly egyént értünk, a ki adott pillanatban egyáltalán mit sem érez. Így azonban kitűnik a fenti fogalom tarthatatlansága, a mennyiben a szimpátia is érzelem s minden érzelem — így szól — kizárja a pártatlanságot. Cousin ajánlhatna Smithnek orvoslást e hiba ellen, de — úgymond — ha Smith elfogadná az ő magyarázatát úgy az rendszerének végét jelentené. Cousin ugyanis azt mondja, hogy Smith feltevése világossá és érthetővé válik tüstént, mihelyt a részrehajlatlan szimpátiájú szemlélő alatt oly egyént értünk, a ki értelmi ítéletének aláveti minden szimpátikus érzületét.² Más szavakkal ugyanezt említette már Farrer ismertetett bírálatában, bár ő nem vonja belőle azt a következtetést, a melyet Cousin, hogy ez a javítás a Smith rendszerét halomra döntené. Hasonlóképen nem hiszi ezt Hasbach sem, mert észreveszi,³ hogy Smith az erkölcsi érzés kifejlődésénél a szimpátián kívül más tényezőknek is juttat szerepet, így főleg az értelemnek. Szerinte az értelem működésének körét bátran tágíthatta volna Smith minden következetlenség nélkül. Bagehot is kifogásolja a Theoryban a részrehajlatlan szemlélőt.⁴ Cousintól kölcsönzött szavakkal mondja, ha szimpátiál, nem részrehajlatlan, s ha részrehajlatlan mégis, akkor nem szimpátiálhat. Delatour is azon a véleményen van, hogy a részrehajlatlan szemlélőn megtörik a rendszer.⁵

A két utolsó szerző ellen különösen Paszkowski kel Smith védelmére. Ő nem tartja a pártatlan szemlélőt lehetetlenségnek. Azt hiszi, hogy Smith Adám az alatt az ítélő erő alatt, a mely a

¹ Cours d'histoire de la Philosophie Morale au dix-huitième siècle című munkájának különösen második kötetében, 99—183. lapok.

² Id. m. 141—143. lap.

³ Id. m. 121. lap.

⁴ Adam Smith as a person, Fortnightly Review, N. S. XX. 1876. p. 18—42.

⁵ Adam Smith, sa vie, ses travaux, ses doctrines, Paris, 1886. id. m. 92. lap.

pártatlan szemlélőben részrehajlatlanul működik azt érti, a mi általános érvényű mindnyájunk ítéleteiben, vagyis a praktikus ész, mert Paszkowski szerint csak Kant találta meg a helyes gondolat megfelelő kifejezését.¹ Paszkowski véleményében tagadhatatlanul van valami igazság, tény, hogy Smith előtt az lebeg, a mi általános érvényű az emberek ítéleteiben; de semmiesetre sem sajnálom, hogy Smith nem hozta ezt a Kant-féle józan észszel kapcsolatba.

Hasbach azt hiszi, hogy Smith a részrehajlatlan szemlélőt mindig csak mint a fantázia termékét (als ein Geschöpf der Phantasie) tekinti, mint olyan feltételezett egyént, a ki saját értékét tisztán akarja látni. Ez az abstract man, a mint Farrer és Dugald Stewart² nevezik. Az ilyen képzeletbeli tökéletes alakra az erkölcsi fejtegetések folyamán szükség van. De Hasbach szerint azért kilép ez a részrehajlatlan szemlélő a gyakorlati életbe is a fantázia köréből; példa gyanánt az újságok szolgálhatnak, a mikor — mondjuk — büntettekről tudósítanak.

Braun is azt tartja, hogy a lelkiismeret nem abszolút elfogulatlan szemlélő. E miatt — úgymond — Smith a lelkiismeretet általános szabályok ellenőrzése alá helyezi, hogy megtisztuljon. Csakhogy ezek a szabályok sem mindig tökéletesek; így mégis csak a szimpátia szerint mérlegelődnek az érzések, a cselekvések és a törekvések.³ Braun főleg azt kifogásolja a Moral Sentimentsben, hogy Smith erkölcsi optimizmusával az egoistának lehetővé teszi, hogy magukat az emberiség jóltevőinek tekintsék.⁴ Ez a bírálat ugyan nem függ szorosan az itt tárgyalt kérdéssel össze, a mennyiben inkább az utilitarizmus felé hajlást ítéli el egyoldalú álláspontjáról is túlozva; végelemzésben azonban Braun e véleménye is csak abból ered, hogy nem hisz a pártatlan szemlélő elfogulatlanságában. — Schubert, a ki általán azt hibáztatja Smith rendszerében, hogy a Theory nem tesz különbséget aktív és passzív szimpátia között és hogy az akarat problémája nem talál benne megoldást, csak megemlíti az ön-

¹ Adam Smith als Moralphilosoph. Inaugural-Dissertation, 1890. Halle a/S. 36. lap.

² Account of the Life and Writings of Ad. Smith.

³ Die relig. und sittl. Anschauungen von Ad. Smith — Theolog. Studien und Kritiken, Jhrg. 51. (1878.) 254—299. lapok,

⁴ Id. m. 296. lap.

birálat nehéz voltát azzal a megjegyzéssel, hogy daczára ennek Smith nem tartja azt lehetetlennek.¹

A felsorolt bírálatokat két közel rokon elv szempontjából iparkodtam bemutatni, mert úgy hiszem, az e két pontot illető vélemények vázolásával tüntethettem fel a bírálatokat legjellemzőbben. Azt iparkodtam ugyanis kifejteni, a mit a kritikák Smith morálfilozófiai rendszerének leglényegesebb pontjai felől gondolnak.

Tudjuk, hogy a Theory első sorai a szimpátia ismertetésével kezdődnek, tudjuk, hogy ennek a szimpátiának a fogalma végigvonul az egész munkán. Nagyon igaza van Brown-nak, a mikor azt mondja a Smith-féle szimpátiáról, hogy ha ennek elsődleges alapvető magyarázata (primary doctrine) téves, akkor az egész rendszer, bármennyire kiváló legyen is s bármily helyesen tárja is fel a benső élet jelenségeinek számos szabályát, mégsem lehet erkölcsi érzelmeink magyarázata. Ez a primary doctrine pedig a szimpátia és annak működése az erkölcsi ítélkezés előtt. Ez az elsődleges tan kiinduló pontja s annyiban alapja a rendszernek, hogy ha ez igaz, akkor a ráépített következtetés megáll. Mielőtt az említett bírálatok alapján annnak a vizsgálatára térnék, hogy elfogadható-e hát a Smith szerint értelmezett szimpátia a Theory of Moral Sentiments alapjául, legyen szabad Hasbach-nak egy mondatára utalnom, a melyet joggal nevezhetek a Moral Sentiments-ről szóló irodalom legfontosabb, mert hatásában is legnagyobb erejű részének. Ez a mondat a következő: »Diese Kritiker (az említettek körülbelül mind, különösen Brown, Jouffroy, Fichte, Schubert stb.) misskennen den wissenschaftlichen Charakter des Smith-schen Werkes. Es ist kein Lehrbuch der praktischen Ethik, sondern eine Darstellung des Ursprungs und der Entwicklung der sittlichen Gefühle.«² Fichte bevallja,³ hogy nincs a Theory ellen kifogásnak helye, ha a munkát ilyennek tekintjük, de ő határozott dogmatikát keres benne, s mint olyanban sok kifogásolni valót talál. Csodálatos egyoldalúsággal fogták fel a fennemlített írók a munkát mind ilyen gyanánt. Pedig az

¹ Adam Smits's Moralphilosophie. Philos. Studien von Wundt, VI. 1891. 552—604. lap.

² Untersuchungen, 122. lap.

³ Id. m. 557. lap.

csak az erkölcsi érzelmek magyarázata. Ennél a magyarázatnál szolgál a szimpátia kiinduló pont gyanánt, de sohasem válik az erkölcs alapelvévé. A szimpátia nem az erkölcs. Smith sehol sem mondja azt, hogy »cselekedjél a szimpátia szerint« — ez mint erkölcsi szabály nem egyezik meg az ő fogalmaival. Szépen következteti ezt Hasbach¹ a Theory következő helyéből: »Akár gondoljuk azt, hogy erkölcsi érzelmeink értelmi képességünk bizonyos alkatától függenek, akár hogy eredeti ösztönön alapulnak, a melyet erkölcsi érzéknek nevezünk, vagy végre, hogy valamely más természeti tulajdonságból erednek, kétségtelenül abból a célból nyertük azokat, hogy életünkben hozzájuk alkalmazkodjunk.«² A Moral Sentiments-ben foglaltak alapján Smith erkölcsi szabálya gyanánt ezt állíthatjuk fel: »Cselekedjél a lelkiismeret s az alapelvek szerint.«³ Ezeknek az alapelveknek létrehozásánál szolgál kiinduló pontul a szimpátia. Braun szerint⁴ az erkölcsi cselekvésre a szimpátia csak az első lökést adja; hogy aztán minő mellékerők hatnak még, azt részint az előző tárgyalás, részint magának a Moral Sentiments-nek tartalmi ismertetése eléggé kimutatta.

Ha a Theory alapjául szolgáló szimpátiát így értelmezzük s ha ehhez még hozzáfűzzük, természetesen túlzásai nélkül azt a megoldást, a melyet Smith erkölcsi alapelvének lényegéről Zeyss-től hallottunk, akkor egyrészt megóva Smith-t attól a támadástól, a mely a szimpátiát egoisztikus színben akarja feltüntetni elvettük egyúttal azoknak a bírálatoknak az élet is, a melyek a Theory szilárd erkölcsi alapját tagadják. Védelmünk kiegészítéseül pedig, úgy hiszem, teljes megnyugvással fordulhatunk az impartial spectator ama magyarázatához, a melyet szintén fönnebb láttunk bővebben kifejtve Farrer-nál és Hasbach-nál s a melyet először D. Stewart nyújtott.⁵

¹ Id. m. 123. lap.

² Upon whatever we suppose that our moral faculties are founded whether upon a certain modification of reason, upon an original instinct, called a moral sense, or upon some other principle of our nature, it cannot be doubted, that they were given us for the direction of our conduct in this life. — Theory of Moral Sent. 1759. Part III. Sect. 3. 280. lap. — Új kiadás, Part III. Chapt. V. 233. lap.

³ V. ö. Hasbach, id. m. 123. lap.

⁴ Id. m. 298. lap.

⁵ A bírálatok ismertetése folyamán fölemlítettem itt-ott egyes kisebb

A Theory of Moral Sentiments tehát nem erkölctani dogmatika, amely az erkölcsi életre vonatkozó parancsoló szabályokat állítana elénk, hanem csak az erkölcsi érzelmek terén mutatkozó jelenségeket vizsgálja kutatva. Smith ezekben a vizsgálódásaiban a szimpátiából indul ki s mindig oda tér vissza. A szimpátia mint természeti adomány önkéntelenül működik, mint ilyennek fő jellemző vonása, hogy annak a célnak, a melynek szolgálatára hivatva van, megfelel. S ezzel maga-magában biztosítja az erkölcsi világrend fenmaradását. A Theory arról szól, hogy erkölcsi érzelmeink és erkölcsi ítéleteink hogy alakulnak, minő körülmények hatnak rájuk s e külső körülmények folytán micsoda változásokon mennek keresztül. Azok a fejtegetések, a melyek ezekre a kérdésekre vonatkoznak, adják a Theory magvát és lényegét. Az a többé-kevésbé különálló rész, a mely a különböző morál-filozófiai rendszerekről szól végelemzésben szintén csak e fejtegetések megvilágítására szolgál.¹ Mindaz a mi ezen kívül helyet foglal a munkában, az említett főtárgyhoz szorosan nem tartozik; de Smith daczára ennek azzal együtt tárgyalja. Itt is ott is találunk eltéréseket a gondolatmenettől, sohasem az értelemnek — mert Smith okoskodásai igen világos és vonzó előadásban lépnek elénk, — de gyakran ennek daczára a rendszerbeli egyöntetűségnek, a könnyű áttekinthetőségnek rovására. Ez sajnos hátránya Smith munkájának. A szerkesztés sok helyütt szakadozott; ez az oka, hogy az egész gyakran nem kelti azt a hatást, a melyet a magukban gyönyörű részekről méltán várhatnánk. S ez annál inkább sajnálható, mert a Moral Sentiments részleteiről még a szigorúan bíráló Brown is úgy nyilatkozott, hogy Smith munkáját részleteiben, fejtegető példáiban méltán a filozófiai szépség mintájának tekinthetjük.

s lényegtelenebb kifogásokat is, a melyeket a bírálók Smith rendszerének egyes pontjai ellen emeltek. Bővebben, úgy hiszem, nincs okom rájuk kitérni részint elenyésző voltuknál fogva, részint s főleg azért, mivel csak bővebb kifejtések gyanánt tűnnek föl a rendszeren végigvonuló fővel bírálata mellett.

¹ Stäudlin, id. m. 896. lap, nem ok nélkül dicséri e részt annyira.

HARMADIK RÉSZ

AZ INQUIRY INTO THE NATURE
AND CAUSES OF THE WEALTH OF
NATIONS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

ELSŐ FEJEZET

A közgazdaságtan fejlődése és állása Smith Ádám előtt

Miután az előző részben lehető pontos és hű képét iparkodtam adni Smith morálfilozófiájának, most azt a közgazdaságtant fogom vizsgálat tárgyává tenni, mely Smith nevével függ össze.

Az időrend és a logikai egymásután kívánta, hogy előbb foglalkozzam az 1759-ben megjelent *Theory of Moral Sentiments*-szel s hogy csak azután térjek rá az 1776-ban napvilágot látott *Wealth of Nations* tárgyalására. Az előbbi ugyanis mint morálfilozófiai munka sokkal szélesebb körű, mint az itt tárgyalandó közgazdasági mű. Megtartottam ezt az egymásutánt azért is, mert mint fejtegetéseink vége felé látni fogjuk a *Moral Sentiments* magában foglalja azt a bölceleti alapot is, a melyre Smith később, a *Wealth of Nations* írásakor helyezkedett. De bár így jártam el a felsorolt okok folytán, mégis Smith rendszerét és ennek bölceleti alapját illető kutatásaink súlypontja mintegy önkéntelenül erre a részre, a világszerte híres *Inquiry* vizsgálatára fog esni nemcsak annál a *Moral Sentiments*-énél sokkal nagyobb hatással fogva, amelyet a *Wealth of Nations* elért, de azért is, mivel ezzel arányban egyáltalában sokkal több és nevezetesebb bírálatot és vonatkozást vont maga után, mint a fönnebb tárgyalt erkölcsbölceleti munka.

Mielőtt azonban az *Inquiry* tartalmi s aztán kritikai ismertetésére térnék, arról a fejlődésről szándéksom beszámolni, a melyen a társadalmi gazdaságtan Smith Ádám előtt végig haladt s azt az állapotot fogom vázolni, a melyben ezt a tudományt Smith Ádám találta. Ehhez a fejezethez pedig mintegy kiegészítő gyanánt fogom hozzátcsolhatni annak a viszonynak az ismer-

tetését, a mely Smith-t elődeihez fűzi. Megemlékezem az erre vonatkozó ama különböző felfogásokról is, amelyek a közgazdaságtannak Smithre vonatkozó irodalmában mint ismeretesebbek találhatók. Bár ezzel különösen itt a jelen fejezetben kissé távolabb fogok — legalább első látszatra — szorosan vett tárgyamtól eltérni, mint ahogy azt talán e dolgozat terjedelme megengedné, mégis úgy hiszem hogy ezzel csak céloznak szolgálok; és pedig két okból. Először is, bárminő nagy lépés legyen is Smith munkája a társadalmi gazdaságtan terén s bármilyen éles ellentét különítse is el azt a megelőző gondolkodás termékeinek túlnyomó részétől, tény hogy a tudományok fejlődése szerves, a szó szoros értelmében vett ugrásokat a gondolkodás történetében találni nem lehet. A legeredetibb felfogást is fűzi valami kapocs a megelőzőhöz. Ha pedig a gondolat értelme után akarunk kutatni, akkor ez a kapocs magyaráz legjobban. De másodszor — s ez talán még az éppen említettél is nyomósabb ok — ha Smith közgazdasági rendszerére vonatkozó kritikákkal akarunk foglalkozni, elkerülhetetlen annak a viszonynak ismerete, mely őt elődeihez fűzi, mert a kritikák jó része fel iparkodik találni már elődeinél azokat az eszméket, melyeket Smith az Inquiry-ben hirdet. Így akarják érdemeit kisebbíteni.

Amidőn a Moral Sentiments tágabb értelemben vett bölcséleti alapja, vagyis azon gondolkozás után kutattam, amelyet Smith a morálfilozófia terén maga előtt talált, csak angol földön mozogtunk s ezzel úgy hiszem, meg is feleltem feladatomnak. Smith morálfilozófiájára úgyszólván csak angol, különösen skót gondolkozóknak volt hatásuk. A Wealth of Nations-zel szemben már nem járhatok el ilyen egyszerűen.

Smith előtt s jórészt még az ő idejében is két hatalmas közgazdasági rendszer uralkodott Európában. A merkantilizmus volt az egyik, tudományos keretekbe ugyan kevésbé foglalt, de hatásaiban sokkal nagyobb fontosságú rendszer, a mely csaknem Európa összes nyugati országaiban az uralkodó politikává vált. A másik ennek ellenében támadt francia földön a fiziokrata rendszer képében. »Ez volt a társadalmi gazdaságtan első tudományos rendszere.«¹ De még mielőtt a francia gondolkozók a földre, mint egyetlen jövedelmi forrásra vetették volna figyel-

¹ Földes, Társad. Gazd. I. 20. lap.

möket, már egy mozgalom indult meg Angliában a XVII. század vége felé, a mely szintén a merkantil elvek ellen küzdött. Ennek az iránynak folytatása a XVIII. században az az irodalom, amely közvetetlenül Smith előtt fejtette ki gazdasági elveit s a mely kétségtelenül a legnagyobb hatással volt a *Wealth of Nations* szerzőjére.¹

Igy önként négy csoportra oszlik a jelen fejezetben tárgyalandó anyag. Szólani fogok ugyanis először röviden — mert hiszen általánosan ismert dolgokról lesz szó — a merkantilizmusról, aztán arról az ellenhatásról, amelyet ez a rendszer Angliában a XVII. század vége felé keltett, majd a fiziokratákról. Ezek után kissé bővebben fogok foglalkozni azokkal, akik a társadalmi gazdaságtan terén Angliában a XVIII. században közvetetlenül Smith előtt működtek.

A *merkantilizmus* a népek jólétének okát a pénzben való bőségben keresi. Azokban az országokban tehát, amelyeknek nagyobb fokú nemesércbányászatuk nincsen az ércpénz bevételére serkent a külkereskedelem útján, még pedig úgy hogy az úgynevezett kereskedelmi mérleg kiviteli többletet mutasson, mely többlet aztán beözönlő pénzzel fog kiegyenlítettetni. A kivített tehát elősegíti a merkantilizmus, a behozatalt pedig vámokkal szorítja meg. Csakhogy ha minden ország így jár el egymás irányában, egyiknek sem lesz piacza. Piaczokról kell tehát gondoskodni, még pedig lehetőleg olyanokról, a melyek tartósan legyenek képesek ércben fizetni. Ilyen kényszer-piaczok gyanánt a gyarmatok szolgáltak. A merkantilizmus főelvei tehát: kedvezés a belföldi iparnak, a kivitel előmozdítása a kereskedelemben és gyarmatok alapítása.²

A merkantilizmus tanai kétségtelenül a legnehezebben megítélhető közgazdasági eszmék körébe tartoznak. Annak az alapgondolatnak a hamissága, hogy a gazdagság a nemzeteknél a pénzben áll egyszerűen megérthető, de viszont tagadhatatlan, hogy szigorúságában túlzott az a bírálat, a melyet a követ-

¹ Bonar, *Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations*, 147. lap: It was however to the philosophers of his native country rather, than the economists, that Adam Smith was indebted.

² Lásd bővebben: Smith, *Inquiry* IV. könyv. — Kautz, *Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihrer Literatur*, 243. sat. lapok.

kező fejezetben magától Smith-től fogunk hallani a *Wealth of Nations* IV. könyvének ismertetése alkalmával s a mely a merkantilizmust legkisebb részleteiben is elítéli. A bírálóat nehézségét mindenesetre az növeli leginkább, hogy itt nem állunk kész, tudományos formába öltöztetett rendszerrel, hanem csak olyan közgazdasági politikával szemben, a mely hosszú időn keresztül Európa nagy részének gazdasági útmutatója volt, de a melyet az egyes államokban részleteiben nagyon különbözőképen alkalmaztak, s a melynek szellemében írt tudományos dolgozatok felfogásai között is igen gyakori, igen nagy az ingadozás. Merkantilista például Antonio Serra,¹ a kit sokan szeretnek az első igazi közgazdasági rendszer megteremtőjének tekinteni és merkantilista Mélon² és Montchrétien³ is, a kit a francziák szoktak a közgazdaságtan megalapítójának mondani; bár mindezek, úgy-mint a többiek is, gyakran eltérnek a leglényegesebb kérdések körül. Merkantilista a híres Colbert, bár mint Roscher⁴ kimutatja ő azt tartotta, hogy nincs az államban felségesebb, mint az emberi munka. És merkantilistának kell tartanunk Sir James Stewart-ot is, bár azt mondja róla Feilbogen,⁵ hogy attól az előítélettől, mintha az ország gazdagsága érzékészletétől függne, egy merkantilista sem szabadult inkább, mint Sir James Stewart.

A merkantilizmus semmiesetre sem olyan nevetséges egyoldalúság, mint azt Smith feltüntetni igyekszik. A kor gazdasági viszonyaiból a merkantilizmus törekvései különben teljesen megérthetők.⁶ Elég, úgy hiszem, csak arra rámutatni, hogy az a korszak, a melyben a merkantilizmus uralkodott, mennyire az átalakulás és a folytonos háboruskodás kora volt. Azt pedig, hogy ilyen viszonyok közt minő becset tulajdonítanak még ma is a készpénznek, könnyen megítélhetjük, ha a spandau-i Julius-thurmra gondolunk. Földes a merkantilizmus külkereskedelmi

¹ Breve trattato delle Cause che possono far abbondare li regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere. Napoli, 1613.

² Essais politiques sur le commerce, 1731.

³ Traité de l'économie politique, 1613. v. 15.

⁴ Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, 1874. — 299. lap.

⁵ James Stewart und Adam Smith, Tübinger Zeitschrift, 45. kötet, 221. lap.

⁶ Földes, Társad. Gazd. 19. lap.

politikáját az újabb védvám-irányhoz hasonlítja, csak hogy a merkantilizmus az ipart eszköznek, a védvámiskola céljának tekinti.¹

A merkantilizmus kiválóbb képviselői voltak még Angliában az említettekén kívül: Walter Raleigh, Thomas Mun,² Culpeper, Sir Josuah Child, Davenant és a híres Law, továbbá Mandeville, a kivel már az előző részben találkoztunk, aztán Josuah Gee és mások. E rendszer legnevezetesebb továbbfejlesztői Matthew Decker, a kit Smith gyakran elismeréssel idéz, Mortimer és Sir James Stewart (1712—1780), a ki *Inquiry into the Principles of Political Economy being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations* című munkájában az első angol rendszeres közgazdaságtant nyújtotta 1767-ben.³ Elismeri ebben a földművelés fontosságát az ipar s kereskedelem mellett s ezeket egymás mellé kívánja állítani. A külföldi verseny kizárása és a kereskedelmi mérleg elmélete nála helyeslésre talál. A pénzt mint az általános kereslet tárgyát a hatalom ismertető jelének mondja. Az értékről beszélvén kiemeli a kereslet s kínálat kölcsönös hatását s a szükséges élelcikkek árában találja egyéb javak árának szabályozóját. Különösen érdekesek és szépek a hitelről s ezzel kapcsolatban a hitelügyről adott fejtegetései.⁴

A merkantilizmus ellen Angliában megindult irodalom nem várat magára sokáig a merkantilizmus fellépte után. Már Morus Tamás Utopiájában (1516) mutatkozik a megvetés az arany és az ezüst iránt, de inkább még csak mint egy elkeseredett lélek jámbor óhajta. A közgazdasági írók elseje, a ki az értéket a munkában keresi Hobbes, a már ismertetett egoista filozófus. Mindkét munkájában⁵ szentel egy-egy fejezetet a közgazdasági eszméknek. Az anyagot tudományos rendszerbe osztja, szól a vagyon termeléséről, megosztásáról és felhasználásáról. Szerinte a munka is éppen úgy, mint minden egyéb jószág másokért elcserélhető. A kereskedelmet és forgalmat Hobbes a különböző vidékek különböző természeti sajátságaiból magyarázza. Elismeri a

¹ U. ott, 19—20. lap.

² *England's Treasure by Foreign Trade*, 1664.

³ V. ö. Hasbach, *Untersuchungen* 228—229. lap. Man kann keinen Augenblick im Zweifel sein, dass Stewart der Begründer der politischen Oekonomie ist.

⁴ Kautz, id. m. 285—287. lap.

⁵ De Cive, 1642. — 13. fejezet és Leviathan, 1651. — 24. fejezet.

nemes ércpénz nagy jelentőségét a forgalomban, mert könnyen ruházható át másra és könnyen konzerválható. A közlekedési politikában nem ellenzi az állami beavatkozást, de a szükséges mértékre kívánja azt leszállítani. — A fogyasztási adóknak különös hive.¹

Petty (1623—1687) társadalmi gazdaságtani felfogását jellemzően mutatja be a következő mondat: *Labour is the father and active principle of wealth, lands are the mother.* Felemlíti a munkamegosztás fontosságát. A javak árát az előállításukhoz szükséges munkától teszi függővé. Az országnak szerinte csak egy bizonyos mennyiségű pénzre van szüksége, hogy a forgalmat fenntartsa, ezen felül a pénz fölösleges. Elveti a kereskedelmi mérleg teoriáját; megemlíti, hogy csak egy nemes ércz lehet tulajdonképpen pénz, a másiknak, mint árúnak kell mellette forognia. A kamatláb esését a pénzszaporodás következményének tartja. Minden szükségtelen állami beavatkozást ellenez. — A helyesen kivetett adó szerinte csak használ a nemzeti vagyonnak, mivel a szorgalmat emeli. Kívánja, hogy az emberek kiadásai, ne pedig bevételeik után adózzanak, vagyis a fogyasztási adókat ő is célszerűbbeknek tartja.²

Dudley North (1641—1691) sorakozik Petty mellé mint a merkantilizmus leghevesebb ellensége *Discourses upon Trade*, 1691. című munkájában. A gazdagság szerinte a nélkülözésektől való mentességben s a kényelem élvezetében áll, a mi arany és ezüst nélkül is elérhető. Egyedüli forrása a szorgalom, a mely föld- és ipari termékeket hoz létre. A pénz csak árú, a melyből éppen úgy létezhetik sok, mint kevés. A kereskedelmi mérleget elveti, mivel a kereskedelem csupán a fölösleg kicserélésében áll. A tőkekamat, mint egyáltalán minden ár a kereslet és a kínálat viszonyától függ. Törvénynyel ezt nem lehet meghatározni. Különben is állami rendszabályok még egy nemzetet sem tettek — úgy mond — gazdaggá, hanem igenis a béke és a szorgalom, a szabadság és az akadályok nélküli gazdasági mozgás.³

Locke (1632—1704), a fönnebb már ismertetett morálfilozófus mert talán legkevésbé az uralkodó merkantil elveknek

¹ Kautz, id. m. 309—310. lap.

² U. ott, 311—313. lap.

³ U. ott, 313—315. lap.

ellene szegülni.¹ Abból indul ki, hogy az ember saját személyének és munkájának tulajdonosa lévén joggal bír arra, a mit munkájával a földtől elválaszt. A munka adja meg tehát minden dolognak az értékét, de a tárgy természetes értéke a használati érték lesz. A pénz csak annyiban értékes, hogy az ember általa szerzeményét elteheti és kamatoztathatja; de különben is fontos, mert tartós, ritka és hasznos; az országban legalább annyi legyen belőle, hogy a földbirtokosok, munkások és tőkések hitelét fenntartsa. A kamatláb leszállításának egyedüli módja szerinte a pénzmennyiség gyarapítása. — A kereskedelmi mérleg elmélete előtt meghajlik. — A munkabér szerinte a munkás nélkülözhetetlen szükségletei szerint alakul. — Pénzügytani eredeti felfogása, hogy minden bárminemű adó végeredményben a földbirtokot terheli olyan országban, a melyben a vagyon főleg földbirtokból áll.²

Ugyancsak ebben az időben az említetteken kívül mások is működtek Angliában a vázolt irányban, de mindannyiok közül leginkább Petty, Dudley North és Locke voltak azok, a kik a később Smithnél óriási eredményeket elért eszméket több-kevesebb hatással már fejtegették. †

A *fiziokraták*. »If the rod be bent too much one way, says the proverb, in order to make it straight, you must bend it as much to the other«. Így kezdi Smith³ nagyon találóan a fiziokrata rendszer tárgyalását. A merkantilizmus túlságosan elgörbítette a vesszőt egy irányba Franciaországban Colbert alatt. Az iparfejlesztés és kereskedelem pártolás mellett nem vették tekintetbe a mezőgazdaságot. Hogy a vessző kiegyenesedjék, az ellenkező oldalra kellett azt hajlítani, a földet karolták fel egyedüli értékforrás gyanánt, az iparra és kereskedelemre pedig kimondották, hogy terméketlen foglalkozások, nem hoznak új értéket létre. A földben nyugvó őserőhöz fordultak ezek az írók. A természetjogi elméletek hatása alatt pedig szabadságot kívánnak az őserőből merítő földművelés és az egész gazdasági élet számára. Ez a fiziokrata rendszer alapja, a mely mérhetetlen egyoldalúságánál fogva alig tudott magának híveket szerezni szülőhazájának határain kívül, de a

¹ Nevezetesebb idevágó munkái: *Some Considerations of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money*, 1691. — *Further Considerations*, 1698.

² Kautz, id. m. 315—317. lap.

³ *Inquiry*, angol kiad. 520. lap.

mely viszont a szabadságot sürgető modern nemzetgazdaságtannak egyik nagy alapkövét rakta le azzal, hogy az állami beavatkozás korlátait a laissez-faire elvével szét akarta törni.

A fiziokraták tanai különben a következők: Csak a föld segítségével lehet valóban újat előállítani, itt mutatkozik a produit net. Ezért csak a földművelők alkotják a classe productive-t, míg a többi osztály a classe stérile. Tehát csak a földbirtokos jövedelmére lehet adót kivetni; ez az egyetlen földadó (impôt unique foncier) eszméje. Hogy a mezőgazdaság felvirágozzék, a jobbágyság eltörlését kívánták úgyszintén a gabonakereskedelem teljes szabadságát. Az ipart s a kereskedelmet sem hagyták figyelmen kívül. Az általános rend érdekében itt is a teljes szabadságot követelték, el akarták törölni a czéheket, a kamatmegállapító s a külkereskedelmet gátló törvényeket.¹

Maga Smith úgy emlékezik meg Quesnay, Turgot és V. Mirabeau-ról, mint a kik rá különös hatással voltak, azért főleg ezeknek a tanait fogom a következőkben érinteni. De ismétlem, hogy mivel jórészt általánosan ismert kérdésről van szó, igen röviden s leginkább csak azokra a mozzanatokra fogok kitérni, a melyek Smith későbbi rendszerére vonatkozólag mint úttörők kiváltképen érdekesekek.

Quesnay (1694—1774) XV. Lajos udvari orvosa, a fiziokrata-rendszer tulajdonképeni megalkotója, jórészt Sully hatása alatt állott.² Szerinte a nép boldogsága a mezőgazdasággal szoros összefüggésben áll; a hatásos mezőgazdaság pedig feltételezi a szabadságot úgy ezen, mint a kereskedelmi téren. Általános jogegyenlőséget kíván. Felállítja a néposztályokról szóló elméletét: produktív, improduktív és tőkepénzes osztályokat különböztetvén meg. Kimondja, hogy minden munkát földterményben fizetnek meg s csak a földművelés ad tiszta jövedelmet; az ipar terméketlen foglalkozás. A kereskedelmi mérleg elméletét hamisnak tartja. — A közvetett adókat kifogásolja; az adóknak szerinte a

¹ Földes, id. m. I. 21. lap.

² Közgazdasági elveit először a Diderot és D'Alembert-féle encyclopaedia Fermiers és Grains cikkeiben fejtette ki. Későbbi nevezetesebb munkái: *Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole* és *Tableau économique avec son explication ou extraits des Economies Royales de Sully*. Mindkettő 1758.

tiszta nemzeti jövedelemhez kell igazodniok, sat.¹ — Vele együtt Gournay (1712—1759) működött a közgazdasági eszmék rendszeresítése terén. Gournay legkevésbé elfogult az iparral s a kereskedelemmel szemben.

Mirabeau (1715—1789) nyújtja munkáiban a fiziokrata tanok első bővebb rendszerét.² Szerinte a létfontartási eszközök adják a népesség mértékét. Kimondja, hogy az állami befolyás vagy eredménytelen, vagy káros a mezőgazdaságra. Jó és igazságos adóztatást kíván, mivel ez a nép jólétének alapja. A földművelést szerinte minden államnak védelemben kellene részesíteni. A sok majorátust elvetendőnek tartja. Sokkal alkalmasabb szerinte a kisbirtok-rendszer, míg az előző gondolkozók éppen az ellenkező állásponton voltak. — Ellene van a kamatvételnek. A gazdasági élet végső céljának már a fogyasztást tekinti.³

Turgot (1727—1781) mint XVI. Lajos minisztere gyakorlatilag akarta a fiziokrata tanokat alkalmazni, de a hogy Kautz találóan mondja,⁴ azokat egyúttal ő semmisítette meg a meny nyiben . . . a gyakorlatban a rendszer egyoldalúsága, alaptévedése s hiányai mind napvilágra jutottak. — *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, 1766. czűmű munkájában a nemzeti vagyont, mint a földnek az ország összes ingó gazdagságával egybekötött tőkésített tiszta hozadékát tekinti. — Elismeri a munkának és a munkamegosztásnak nagy fontosságát, belátja, hogy a szabad munka a legolcsóbb. A földbirtokok tiszta hozadéka megoszlik szerinte a munkások és a földbirtokosok jövedelmében. — Az arany s az ezüst nem csak érték képviselő, de maga is érték, mely a kínálat s kereslet szerint esik s emelkedik; ha esik, akkor az ércz olcsóbb, de az érte becserélt árú drágább, ha emelkedik, akkor az ércz lesz drágább s viszont az árú olcsóbb. Különösen szépen emlékezik meg a tőke jelentőségéről a földművelésnél. A földműveléshez ugyanis tőke kell s ez csak takarékosság útján szerezhető. A föld hozadékában a produit net-n s a munkások fentartásának költségein kívül még bizonyos nyereség is van. Éppen ezért jogos a tőkekamat, mivel a tőkés pénzén

¹ Lásd különben Kautz id. m. 348—350. lap.

² *Ami des hommes, ou traité sur la population*, 1756. Különösen: *Philosophie rurale ou Économie générale et politique d'agriculture*, 1763.

³ Lásd még Kautz, id. m. 352—353. lap.

⁴ U. ott, 357. lap.

földbirtokot vehetne, a mely neki munka nélkül is jövedelmet hozna; így lesz a kamat a tőke használatának árává; sat.

Sokkal fontosabbak azonban ránk nézve, úgy az éppen említett fiziokratáknál, mint a fönnebb tárgyalt angol íróknál is

Smith közvetlen elődei Angliában. A míg Franciaországban Quesnay és Turgot alatt a fiziokrata rendszer fénykorát éli, addig az a merkantilizmus elleni irány, mely még a XVII. század végén Angliában megindult,¹ folytatásra talál közvetlenül Smith Ádám előtt egyes kiváló gondolkozók munkáiban. A fiziokratizmus szabadságot követelt, de egyoldalúan csak a mezőgazdaságra fordította figyelmét. S bár a természetjog befolyása alatt követelt gazdasági szabadság ennek az iránynak olyan ismertető jele, a mely méltán sorolja azt ama felfogások közé, melyek Smith individualisztikus-liberális tanainak közvetlen alapul szolgáltak, mégis a túlságosan egyoldalú elmélet jóformán hatástalanul enyészette el az egész rendszert. Nem így azok, a kik közvetlenül megelőzve Smith-t ahhoz az irányhoz csatlakoztak, mely Angliában a merkantilizmus ellen indult meg. Petty, Locke, North hatása alatt ők is a teljes szabadságban látták a gazdasági élet jólétének egyedüli forrását, de a mezőgazdaság mellé sorolták az ipart és a kereskedelmet is s azt, hogy ezek között melyik a fontosabb, magasabb szempontból állapították meg.

Már Smith tanára, Hutcheson (1694—1747) közöl az előző részben említett morálfilozófiai munkájának második könyvében Locke, Petty és North tanításainak hatása alatt közgazdasági tételeket, a melyeknek egyikével-másikával kétségtelenül előre vitte a tudományt. A javak árának megállapítójául egyfelől a keresletet, másfelől az előállítás nehézségét mondja. Hogy a javak értékét meghatározhassuk, mindakettőt ugyanarra a mértékre kell vonatkoztatnunk. Felemlíti az értékmérőül szolgáló tárgy szükséges tulajdonságait. De arra a meggyőződésre jut, hogy a leghelyesebb értékmérő a munka vagy a gabona, melyeknek az értéke állandó marad. S így a változatlan díjazást is nem pénzben, hanem emberi munkában, vagy bizonyos mennyiségű jószágban kellene telje-

¹ Die Opposition, die sich gegen den mercantilen Anschauungskreis in Frankreich regte, führte zum Physiokratismus, während der mehr ausgewachsene Handel Englands schon immer entschiedener auf die moderne Metamorphose des alten Merkantilsystems deutete. Dühring, Kritische Geschichte d. Nationaloek. und d. Soc., 133. lap.

síteni. — A tőkekamatot annyiban jogosnak tartja, a mennyiben a hitelező magának a kölcsönzött összegben bizonyos jövedelmet hozó természeti tárgyat vehetett volna. Itt felismeri Hutcheson Turgot előtt a tőkekamat lényegét.¹

De az itt tárgyalandó írók között különösen Hume (1711—1776) lehetett, mint Smith legőszintébb személyes ismerőseinek egyike, közgazdasági fejtegetései útján különös hatással a *Wealth of Nations* szerzőjére. Eppen úgy, a mint az előbb tárgyalt részben a *Moral Sentiments* fejtegetésénél láttuk, hogy a Smith munkájában foglalt eszmék nagy része már milyen bő kifejtésre talált kitűnő barátja irataiban, úgy itt is kiváló súlyt kell fektetnünk Hume közgazdasági fejtegetéseire, mert amint majd később lesz alkalmunk láthatni, a viszony Hume és Smith között ezen a téren is meglehetősen szoros. Hume-nak 1752-ben megjelent munkája² a következő közgazdasági kérdésekről, a kereskedelemről, a fényűzésről, a pénzről, a kamatról, a kereskedelmi mérlegről, és a kereskedelemben tapasztalható féltékenykedésről, az adókról és az állami hitelről szól. Az ezekben foglalt eszmék főbbjei pedig a következők:

A gazdaságilag fejlődött nép, a melynek kifejlett ipara és erős kereskedelme van egyszersmind hatalmas is; egyáltalán szoros az összefüggés a hatalmas állami lét és az egészséges gazdasági élet között. Az anyagi téren elért tökéletesbülés maga után vonja az erkölcsi finomodást is. Ennek a kettőnek kölcsönhatása tartja a népet mozgékony tevékenységben. — A gazdasági fejlődés forrása Hume szerint a munka és a szorgalom. A kereskedelem és az ipari szorgalom így csak munkakészlet, ez pedig ismét tartaléktőkéje a nemzeti vagyonnak. Minden anyagi foglalkozás egyformán hasznos, a kereskedő és az iparosé éppen úgy, mint a földművesé. Az ügyvédek, orvosok stb., mivel nem termelnek testi jószágot, improduktívnak mondja. A szabad ember munkája a legolcsóbb és legcélszerűbb. — A jövedelem eloszlásáról szólva a vagyoni különbségeket a kultúra egy bizonyos fokán mindenütt kikerülhetetleneknek tartja. Eszményi állapotnak ebben a

¹ Lásd bővebben: Hasbach, Adam Smith und die Entwicklung der polit. Oek. 148—154. lapok.

² *Essays and Treatises on Several Subjects: of Commerce, of Money, of Interest, of the Balance of Trade of the Jealousy of Trade, of Taxes, of Public Credit.*

tekintetben azt tartja, a melyben mindenki szabadon élvezheti munkája gyümölcseit és megszerezheti magának a legáltalánosabb életszükségleteket; ez esetben az egyesek és az állam jóléte a legjobban van biztosítva. — A jövedelmi ágakról beszélve, kifejti a munkabérre vonatkozó elveit, hogy t. i. ennek a magas volta emeli ugyan a munkakedvet, a munkások számát, de nagyon drágítja az árút, leszállítja a kivitelt s így a nemzeti jólétet könnyen veszélyezteti. A nyereségnek szerinte arányban kell állania a vállalat költségeivel, nehézségével és kockázatával. A kamatláb nem függ a nemes ércpénz mennyiségétől, de a tőke utáni kereslet és a tőkekinálat viszonyától. Az alacsony kamatláb a virágzó jólét jele. — A fogyasztásra vonatkozólag megemlítendő, hogy Hume belátja a fényűzés fogalmának viszonylagosságát, kifejti a különbséget a helyes, jótékony fényűzés és az oktalan pazarlás között; az előbbi az ipart előmozdítja. — A pénz az általánosan kedvelt csereeszköz, értékmérő és árú, így tehát munkahelyettesítő is. Nagyon közömbös, hogy az országban mennyi pénz van, mivel nem az arany, de az emberek s egyéb javak (vagyis a munka és a munkatermékek) teszik az ország erejét. A pénz mennyiségének minden emelkedése növeli Hume szerint az árakat, de a magasabb ár csak akkor áll be, ha az azt okozó pénzösszeg már minden osztályba eljutott. A dolgok természetes rendje látja el mindig a népet szükségéhez képest pénzzel. A pénz úgy oszlik meg az egymással gazdaságilag közlekedő népek között, hogy helyes arányban álljon a különböző országokban található munkával, árukkal és ipari tevékenységgel stb. — A nemzeti jövedelem forrásai között kiváló fontosságot tulajdonít Hume a kereskedelemnek, különösen pedig a külkereskedelemnek. Teljes forgalmi szabadságot kíván, mert már a természet is egymásra utalta a különböző nemzeteket; úgy látja, hogy a nemzetközi gazdasági érdekek harmóniát teremtenek, s így fölöslegesnek tartja a kölcsönös kereskedelmi féltékenységet. De szükségesnek mondja Hume az ipart és a földművelést is, mert különösen az utóbbi az az alap szerinte, a melyen az egész állami s gazdasági rend nyugszik; viszont azonban kifejti, hogy a földművelés egyedül nem képes az országot virágzásra emelni, szükség van egy olyan ágra, mely a nyerstermények átváltoztatásával, feldolgozásával foglalkozik. — Adóztatás szempontjából különösen előnyöseknek tartja a fogyasztási és fényűzési adókat, mivel ezek

legkevesébbé terhelik a népet, többé-kevésbé önkénteseknek látszanak s csak apránként fizettetnek. Különösen károsnak mondja a fejadót és a fiziokrata egyetlen adórendszerét, mert nem áll az, hogy végeredményben minden adó a földbirtokra nehezednék, a földadó is áthárítható az egyéb osztályokra. — Az állami adósság- és hitelügyet illetőleg czélszerűbbnek mondja béke idején a kincsgyűjtést, mint háború idején a kölcsönvételt. Elismeri, hogy a hiteljegyek a gazdasági forgalomba mozgékony életet tudnak hozni; de másrészt fél attól, hogy általok a nemesércz szorul ki a forgalomból és a munka s a létfenntartás eszközei megdrágulnak. Az államadósság előnyben részesíti a tunya életet; de ezenkívül is roppant káros hit szerinte, ha az államadósságot csak olyan kölcsönnek tartjuk, melyet a jobb kéz ad a balnak. Egyáltalán, mivel a pénzmennyiség szaporodásában az árucikkek drágulásának okát látja, kétségbe vonja a bankok üdvös voltát, stb. — Érdekes az a társadalomtani felfogása, hogy a gazdasági jólét és fölény időszakonként az egyik néptől a másikhoz vándorol, mivel a fejlett ipar pénzgazdagságot szül, ez az árakat emeli s így végül lehetetlenné van téve a nemzetközi piacon számára a verseny fejletlenebb kulturájú néppel, mely ennek folytán gazdasági túlsúlyra jut s a melynél aztán ugyanez a folyamat ismétlődik.¹

Tucker (1711—1799) sorakozik melléje, mint Smith előhírnöke. Nagyszámú munkáiban² kiemeli a szoros összefüggést az állam, a gazdasági élet és az erkölcs között, a melynél fogva egy rendszabály sem lehet jó és czélszerű az egyik téren, ha a többi szempontjából is nem olyan. Felemlíti a munka fontosságát és a foglalkozás ágainak megoszlását. A különböző gazdasági osztályokat ismertetve kimutatja, hogy a munkás elemeknek hátrányára vannak a gazdag semmittevők. Régibb felfogásokkal szemben már kiemeli a nagyobb népesség előnyös voltát. — A kereskedelmi teljes szabadságot kívánva azt hirdeti, hogy a különböző nemzetek természetes és gazdasági különbségeiknél fogva egymásra vannak utalva. Hibás gondolat szerinte a szegény országokat a gazdagabbak természetes ellenségeinek tartani, mert Hume-nak

¹ Kautz, id. 391—399. lap.

² Nevezetesebbek: *Important Questions on Commerce*, 1755. és *Four Tracts and Two Sermons on Political and Commercial Subjects*, 1774.

azt a felfogását, hogy a fejletlenebb gazdasági kulturájú népek a fejlettebbek fölé kerülnek, nem tartja elfogadhatónak.¹

Hozzá csatlakozik Smith kortársa Ferguson (1723—1816), a ki *Essay on the History of Civil Society* 1767. című munkájában jórészt történeti álláspontból vizsgálja a gazdasági jelenségeket is. Főszílyt fektet arra, hogy az embert nemcsak tisztán gazdasági, de főleg társadalmi és erkölcsi szempontokból is figyelembe kell venni. A hatalom és a gazdagság szerinte csak hatása az erkölcsileg ép és eleven életnek; a gazdagság a boldogsággal azonban nem függ össze. A gazdagság erény és erkölcsösség nélkül a társadalom pusztulására visz. Mindamellett elismeri, hogy a munkával és szorgalommal szerzett gazdagság fontos feltétele a szabadságnak és az önállóságnak. A folytonos munka és küzdelem szerinte az emberi lét egyik alapfeltétele. Ebben a küzdelemben a köznek és az egyesnek érdekei szépen megegyeztethetők, mert az ország bármely néposztályának vagyoni gyarapodása csak a nemzeti jólétet emeli, a mely pedig ismét nem a pénzben keresendő, hanem a polgárok birtokában levő használható javak összességében áll. Egyenlő fontosságot tulajdonít a termelők minden osztályának, azoknak is, a kik nem foglalkoznak anyagi javak létrehozásával. — A szabadkereskedelmet határozottan kívánja. A népesség szaporodásában ő is üdvös eredményt lát. Abban a kérdésben pedig, a mely a jólétnek örvendő nemzetek periodikus hanyatlását vitatja Hume és Tucker közt közvetítő álláspontot foglal el.²

Ezek a rendszerek és ezeknek az íróknak munkái mutatják a közgazdaságtan fejlődését a Smith előtti időkben, úgyszintén azt az állást is, a melyben a közgazdaságtant Smith Ádám maga előtt találta a *Wealth of Nations* megírásakor. Iparkodtam lehetőleg a fejlődés menetének irányában haladva feltüntetni, hogy még a középkor vége felé mint ütötte fel fejét Európa különböző országaiban egy inkább praktikus politikai, mintsem elméleti rendszer a körülmények kényszerítő hatása alatt. Rámutattam, hogy a nevezetes államokban ez a rendszer milyen különböző eredményeket szült az adott viszonyok szerint. Fejtegetni törekedtem az említett merkantil rendszer viszonylagos előnyeit és érdemeit s viszont elleneseit hagytam beszélni, hogy rámutathas-

¹ Kautz, id. m. 400—401. lapok.

² Kautz, id. m. 402—403. lapok.

sak a benne rejlő fonákságokra. Láttuk, hogy már régen tiltakoztak a merkantil politika ellen az angol theoretikusok, a mikor a kivitelt előmozdítani igyekvő, nemes érzet hajhászó rendszerek még javában uralkodtak. De uralkodásuk nem volt örök. A mint megváltozott az az alap, a melyből a merkantil elvek kinőttek, magának a rendszernek is hanyatlania, pusztulnia kellett. Haldoklásával egy másik, ellenkező szélsőségekbe tévedt elmélet keletkezett, a fiziokraták tana, a mely azonban minden egyoldalúsága daczára a természetjogi felfogás világos hatása alatt egyebek mellett teljes gazdasági szabadságot követelt, a gazdasági erők szabad működését kívánta.

Ha pedig a Smith Ádámot közvetlenül megelőző időben Nagy-Britanniára vetjük szemünket, úgy egyes írók műveiben a fiziokraták egyoldalú túlzásai nélkül azon eszmék nagyszerű csiráit találjuk, a melyek a gazdasági szabadságot kívánták, a melyek azt hirdették már, hogy a gazdasági élet a munkán alapúl. Látjuk Hume-nál azt az egészséges felfogást, hogy a munkából keletkezik minden gazdagság, látjuk Tuckernél a munkamegosztás kifejtését és a szabadság kívánalmát, sőt Fergusonnál bizonyos fokú ethikai irányt is. De mindezt még csak különböző tárgyakról szóló értekezésekben, filozófiai és történeti munkálatokban elszórva. Csirájában megtalálhatunk az ismertetett munkákban úgyszólván mindent, a mi egy individualisztikus-liberális közgazdasági rendszernek alapjául szolgálhat. De mindez szétszórva hatástalanul mutatkozik, úgy hogy Feilbogennek Smithre vonatkozó szavait találóknak fogjuk mondani, mert csakugyan Smith által jutott hatásra mindaz, a mi már előbb is létezett, de elszórtan, erőtlenül, minden hatás nélkül, a nélkül hogy létezéséről tudtak volna.¹

A következő fejezetben ki szándéksom mutatni, hogy részint mint keltette életre Smith a szétszórt eszméket, a mikor genialis erejével összefoglalta azokat, részint pedig új gondolatokat fűzve ezekhez hogy alapította meg az Inquiry-ben az első modern közgazdaságtani munkát, a politikai oekonomia individuális liberális rendszerét.

¹ Smith und Hume, Tüb. Zeitschr. 46. kötet, 699. lap.

MÁSODIK FEJEZET

Smith Ádám közgazdaságtana

Minden nemzetnél — így szól Smith — az évenként végzett munka az az alap, mely az évenként fogyasztott szükségleteket tulajdonképpen szolgáltatja. Ezért fejtegetéseit a munka fogalmával kezdi. A *Wealth of Nations* I. könyve tehát azokról az okokról szól, melyek a munka termelő erejének gyarapodását előidézték s arról a módról értekeznek, a mely szerint a munka értéke a társadalom tagjai közt megoszlik. A II. könyv a tőke természetével, fokonként való felhalmozódásának módjával és az általa mozgásba hozott munkának mennyiségével foglalkozik a tőke felhasználásának különböző módjai szerint. A III. könyv azokat a különböző körülményeket ismerteti, a melyek az egyes nemzetek gazdasági politikáját befolyásolták. Ez az első három könyv adja mintegy a közgazdaságtan elméletét. A IV. könyvben azokat a különböző gazdasági rendszereket és elméleteket bírálja a szerző, a melyek időnkint az egyes országokban különösen uralkodtak. Ez a könyv a közgazdaságtan gyakorlati részét adja. Végül az V. könyv az állam bevételeivel foglalkozik, vagyis a ma pénzügytannak nevezett tudományt foglalja magában; ezenkívül a fontosabb közigazgatási kérdéseket tárgyalja.

A munka tartalmát a következőkben vázolhatom, természetesen csak a fontosabb részekre terjeszkedvén ki.

A munka termelő erejében nyilvánuló fejlődés okairól s a termékek megoszlásának módjáról a népesség egyes osztályai között. Smith szerint az a nagy lendület, mely a munka termelő erejében nyilvánul, a munkamegosztás következménye. A munkamegosztás által a termelés gyarapodik, például szolgál erre a tűkészítés. Ez az előny vitt az egyes iparágak — mint külö-

nösen az ipar és a mezőgazdaság — különválásához, mely szétválás ott éri el tetőpontját, a hol az ipar s a fejlődés a legmagasabb fokon áll. A mezőgazdaságnál nincs a munkamegosztásnak olyan alkalmas tere, mint az iparnál; ebből következik, hogy a földművelés terén a gazdag ország munkája nem mindig produktívabb, mint a gyengébbé, az iparnál ez nincs így. Azon jelentékeny munka-többletet, mely a munkamegosztás folytán előáll, a következő három körülmény hozza létre: 1. A munkás fejlettebb ügyessége. 2. Azon időmegtakarítás, mely különben elvész az egyik munkaágtól a másikra való átmenetelnél. 3. Alkalmas gépek felhasználása. A munkamegosztás az emberi természet bizonyos hajlamának következménye. Az ember majdnem mindig embertársai segélyére szorul, s ezt hiába várná annak pusztá jóakarátától; hamarabb célhoz jut, ha ezt az elvet követi: Adj nekem abból, mire szükségem van s én is adok abból, a mi neked kell. Ez a cserélő hajlam fejleszti a munkamegosztást. Mindegyik azzal fog foglalkozni, a mihez legjobban ért s ez csak hasznos lehet. A munkamegosztást korlátozza a cserélő képesség lehetősége, azaz a piaczkiterjedése. Kiterjedelmű piaczk senkit sem bátorít fel, hogy egészen egy foglalkozásra adja magát. A közlekedési eszközök javítása szélesbíti a piaczkot. Különösen a vízi utak nagy fontosságúak. Ha a munkamegosztás teljesen bekövetkezett, az ember szükségleteit úgy fedezi, hogy saját munkájának el nem fogyasztott fölöslegét becserélni mások munkájának azon fölöslegéért, a melyre éppen szüksége van. De ha az utóbbi véletlenül nem rendelkezik azzal, a mire az elsőnek szüksége van, akkor csere nem jöhet létre. Általánosan elfogadható csereeszköz után néztek tehát az emberek. Az ércz erre különösen alkalmas, tartós. Könnyű megőrizni s könnyen osztható. Az érczrudakat a forgalom könnyítésére hivatalos jeggyel látták el, e jegy kezdetben csak a finomságot mutatta. Később a mai verettel látták el a pénzt, s ekkor már nem kellett mérni, csak számolni a darabokat. A fejedelmek és kormányok kapzsisága lassankint csökkentette azt az ércztartalmat, a melyet a vert pénz eredetileg tartalmazott. Az ilyen műveletek mindig kedvezők voltak az adósra és károsak a hitelezőre nézve.

Az érték szónak két jelentősége van; valamely tárgy hasznosságát (value in Use), vagy azon lehetőséget fejezi ki, hogy ezen tárgy által más árút vehetünk (value in Exchange). A javak

csereértékének igazi mértéke a munka. Minden tárgy valódi árát, melylyel valóban bír az előtt, a ki meg akarja szerezni, a megszerzésre fordított igyekezet és fáradság teszi. Csakhogy rendszeren nehéz két különféle munkamennyiség értékének arányát megállapítani, ezért a javak csereértéke gyakrabban fejeztetik ki pénzzel. De az arany és ezüst értéke folyton ingadozik, csak a munka az egyedüli, soha nem változó igazi érték, mely mindig és mindenütt minden jószág becslésének mértékéül szolgál. A munka a javak tényleges (Real), a pénz azok névleges ára (Nominal Price). Ez a megkülönböztetés fontos, mivel a tényleges ár mindig ugyanazon értékkel bír, a névleges ár pedig ingadozik. Hasonló mennyiségű gabona különböző időkben legtöbbször megtartja valódi értékét, értéke inkább századról századra, mintsem évről évre változik. De ez is mutatja, hogy az értéknek csak a munka az általános érvényű, egyedül helyes mértéke. Ugyanazon időben s helyen az árúk tényleges és névleges értéke mindig pontosan egyezik. Idővel többféle ércből vertek pénzt, de általános érték-mérőnek csak egyet tartottak. Később ennek viszonyát a többihez törvényesen megállapították; ekkor a legnemesebb ércpénz értéke szabályozza a többiét. A pénz ára a tényleges ércztartalom szerint alakul.

A kezdetleges korszakban Smith szerint a földszerzés és tőkegyűjtés előtt az egész munkatermék a munkásé volt. Mihelyt azonban egyesek kezében a készlet fölhalmozódott, embereket alkalmaztak a készlet feldolgozására ellátván őket nyers anyaggal és élelemmel, hogy hasznat húzzanak a feldolgozás által elért értékelelkedésből. A nyereség nagyságát egyedül a munkára fordított tőke értéke szabályozza. — Ekkor már nem illeti a munka összes terméke a munkást. — Mihelyt valamely terület földje magántulajdonosok közt oszlott föl, a birtokosok a természeti javakért is járadékot követeltek. Minden fejlettebb társadalomban fölmerül úgy a munka- és tőkenyereség mint a földjára- járadék, mint oly alkotó részek, melyek a javak túlnyomó részének árát teszik. A nemzet termelvényeinek ára a nép egész évi munkaterméke s ez az ár a lakók közt mint munkadíj, vagy mint tőkenyereség, vagy mint földjára- járadék oszlik meg. Ha egy árúnak az ára éppen elég arra, hogy belőle a földjára- járadék, munkadíj s tőkenyereség a természetes mértékek szerint fedeztessék, akkor azt az árt, melyért ezen árú eladatik, természetes árnak

nevezzük. Azon tényleges ár neve, melyen az áru közönségesen eladatik (Market Price), piaczi ár. Ez vagy alacsonyabb vagy magasabb, vagy éppen akkora lehet, mint a természetes ár. Alakul pedig a kereslet és a kínálat viszonya szerint. A természetes ár úgyszólván a központi ár, mely felé valamennyi áru ára folyton gravitál. A monopol-ár a minden körülmény közt elérhető legmagasabb ár. A természetes vagy szabad versenyből keletkező ár ellenben a legalacsonyabb, mely elfogadható.

A munkabér rendes nagysága megállapodástól függ. A munkás lehető nagy bért akar kapni, a munkaadó lehetőleg keveset adni. A munkaadók mindig hallgatagon, de tartósan s egyforma módozatok szerint szövetkeznek arra a célra, hogy a munkabért a tényleges állapoton fölül ne emeljék; néha a munkások is szövetkeznek az ellenkező célból. A munkabérnek az a minimuma, a melyből a munkás magát és családját eltarthatja. De vannak bizonyos körülmények, melyek a munkásoknak is gyakran előnyt nyújtanak, pl. ha nagyobb a kereslet munkások után; ez pedig mindig nő az ország jövedelme és tőkéje gyarapodásával. Különösen a gazdagság tartós emelkedése, nem annyira a nemzeti gazdagság aktuális nagysága okozza a munkadíjak emelkedését. A munka bőkezű megjutalmazása éppen olyan szükséges következménye, mint a mily természetes jele a nemzeti jólét növekedésének. Az alsóbb néposztály helyzetének javulása csak előnyös lehet a társadalomra. Azonkívül a munka jobb díjazása gyarapítja a termelést is. A munka pénzbeli ára szükségképen két körülmény szerint alakul, a munkakereslet szerint s az életszükségletek vagy kényelmek ára szerint. A munkabér növekedése sok árúnak az árát megdrágítja s ezzel szükségképen viszont a munka termelő erejét fokozza, mert a tőke emelkedése oda hat, hogy kevesebb munkamennyiséggel nagyobb munkát lehessen végezni.

A tőke gyarapodása, mely a munkabért fölemeli, a tőkenyereség csökkenését vonja maga után. A tőkenyereség oly ingadozó természetű, hogy maga az iparos sem tudja mindig évi nyereségének átlagát kimutatni; de a pénz kamatjának tekintetbe vételével mégis megközelítő fogalmat alkothat arról. Ha a nemzet vagyonosodása halad, a munkabér emelkedik, a nyereség leszáll. A termelésre szolgáló tőke csökkenése emeli a nyereséget. — Hiányos törvényhozás a kamatlábat a szükségesnél följebb emelheti. — A tőkenyereség netto vagy brutto; az

előbbibe csak az esetleges, az utóbbiba a rendkívüli veszteségek kárpótlása is bele van számítva.

A pénzbeli munkabér s a pénzbeli nyereség Európában mindenütt igen különböző a munka és tőke különböző alkalmazása szerint. Származik pedig ez a különbség részint a foglalkozások különböző ágainál előforduló körülményekből, részint pedig az európai politikából, »which nowhere leaves things at perfect liberty«. Változik a munkabér 1. a foglalkozás könnyűsége vagy nehézsége vagy tisztátlansága, becsületes vagy becsstelen jellege, 2. a foglalkozás megtanulásának könnyűsége és olcsósága, nehéz vagy költséges volta, 3. a különböző foglalkozások állandó vagy ideiglenes jellege, 4. a munkába helyezendő bizalom foka, 5. az eredmény kisebb vagy nagyobb valószínűsége szerint. A tőke-nyereséget ezek közül csak az üzlet kellemes vagy kellemetlen volta s több-kevesebb biztossága befolyásolja. Változik a nyereség, mivel az európai politika 1. a versenyt kevesebb számú személyre szorítja, mint a hányan különben részt vennének benne; ez Smith szerint hibás eljárás, 2. egyes foglalkozási ágaknál a versenyt természetes mértéken túl növeli; ez is rossz, 3. gyakran egyenlőtlenséget teremt azzal, hogy a munka és tőke szabad forgalmát foglalkozásról-foglalkozásra s helyről-helyre akadályozza; ez is csak károsan hathat. Ha a munkabér szabályozása a munkások előnyére szolgál, akkor mindig igazságos és méltányos, de ha a munkaadók előnyét célozza, akkor többnyire mindig igazságtalan. Az árakat általában a verseny sokkal jobban szabályozza, mint akármilyen törvényes árszabás.

Földjáradéknak rendesen azt nevezik, a miért a földbirtok nagyobb részét bérbe adják. Ez monopol ár; semmi arányban sem áll azzal, a mit a birtokos a föld javítására befektetett, sem a mivel méltányosan megelégedhetnék, hanem egyesegyedül azzal mit a bérlő fizetni képes. »High and low wages and profit are the causes of high and low price; high or low rent is the effect of it.« A földjáradék nemcsak a talaj termékenységevel változik, hanem fekvésével is, tekintet nélkül az előbbire. — Folytatólag megemlíti Smith a járadék különbözőségét s az arra ható egyéb okokat, a közlekedési eszközök befolyását, azt a különbséget, a mely gabonatermelésre, állattenyésztésre, bortermelésre, cukor- és dohányültetésre használt földterületek járadéka között fönnáll. — Az élelem után az emberiség két leg-

nagyobb szükségletét a ruházat és lakás teszi. Ezeknek az ára a földbirtokosoknak mindig hozhat némi járadékot. Másként áll már a dolog pl. a bányáknál; ezeknek a jövedelmezősége részint gazdagságuktól, részint fekvésüktől függ. Itt kitér Smith a szén-arany- és ezüstitűnyák jövedelmezőségének kérdésére, azután pedig az ezüst értékében az utolsó négy század alatt történt változásoknak vizsgálatára. Ezt az igen érdekesen tárgyalt részt csak megemlítem, mivel azokat a következtetéseket, a melyeket Smith belőlük rendszerére nézve von, ugyis látni fogjuk az Inquiry IV. könyvében, a hol a merkantil rendszer elveit fejtegeti.

A javak természetéről, felhalmozódásáról és felhasználásukról tőke alakjában. Az a tőke, a mely egyik alakban eltávozik az embertől és visszatér hozzá más alakban s csakis a forgalom által hoz hasznót, a forgó tőke (circulating capital). Az pedig, a mely talajjavításba, gépekbe stb. oly javakba van fektetve, a melyek hasznót hajtanak a nélkül, hogy gazdát cserélnének, a lekötött tőke (fixed capital). Az ország lakosainak ezen összkészlete adja a nemzet tőkekészletét. Ez a következő részekből áll: 1. abból, a mely közvetetlen fogyasztásra tartatik fenn; 2. a lekötött tőkéből: *a)* gépek, *b)* hasznót hajtó épületek, *c)* talajjavítások *d)* elsajátított ügyesség; 3. a forgó tőkéből: *a)* pénz, *b)* élelmiszerek, *c)* nyers anyagok, *d)* kész munkatermék. Minden lekötött tőke eredetileg a forgó tőkéből származik és fentartása céljából folytonosan a forgó tőke támogatására van utalva. Semmiféle lekötött tőke sem hajthat jövedelmet a forgótőke közreműködése nélkül. Mindenkinek fel kell használnia, ha józanul jár el, a rendelkezésére álló összes készletet a három fenti használati mód egyike szerint.

A föld és a munka összes évi termelése magában foglalja az ország népességének összes hozadékát (gross rent). Ha ebből levonjuk a lekötött és a forgó tőke fentartási költségeit, megkapjuk a tiszta hozadékot (net rent), az évi jövedelmet. Ezt szánnhatja az ország tőkéjének csorbítása nélkül fogyasztásra. A pénz valamely társadalom forgó tőkéjének egyedüli olyan alkotórésze, a melynek fentartása a jövedelem csökkenését okozhatja. Ez a forgalom nagy hajtókereke és közvetítő eszköze, csakhogy drága eszköz s azért papírral helyettesítik, a mely sokkal olcsóbb és néha éppen oly alkalmas, így például a bankjegyek. Ezeknek az előnyét hosszú fejtegetésekben tárgyalja. Csakhogy a

papírpénz mennyisége sohasem lehet nagyobb annál az érczpenz mennyiségnél, a mely — feltéve, hogy a kereskedelmi forgalom változatlan maradt, — forgalomba jutott volna, ha papírpénz nem létezik. Oly banktársulat, a mely több bankjegyet bocsát ki, kénytelen lesz megnagyobbítani a pénztáraiban készletben tartott arany és ezüst mennyiséget és pedig nemcsak üzletének kiterjesztése arányában, hanem ennél jóval magasabb arányban. Egy bank sem előlegezhet józanul többet, mint csak a kereskedő tőkéjének azt a részét, melyet különben gyümölcsözetlenül készpénzben kellene készletben tartania, hogy az előforduló fizetési igényeknek megfelelhessen. — Smith a banküzlet szabályait itt a skót bankok ismertetésével mutatja be s ugyancsak ezen példán világítja meg a váltónyargálás lényegét stb. Ismerteti a Bank of England szabályzatát. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a bankok legbölcsebb műveletei az ország iparát nem az által emelhetik, hogy tőkét szaporítják, hanem hogy a tőkének nagyobb részét teszik cselekvővé és termékenynyé. A banküzlet terén felsorolt megszorító rendelkezésekről azt mondja, hogy azok éppen olyan természetű korlátozásai a természetes szabadságnak, mint a minő pl. »the obligation of building partywalls, in order to prevent the communication of fire.« — A papírpénz okatlan szaporítása hozza létre ennek a diszázsióját, de azért az értékarány a nemes fémek és a többi árúk közt ugyanaz marad. — A bankügyre vonatkozó észrevételeit Smith különben így foglalhatja össze: Ha a bankárok meggátoltatnak abban, hogy egy bizonyos összegnél kisebb értékű bankjegyeket bocsássanak ki s ha továbbá a kibocsátott jegyeknek felmutatáskor való rögtöni beváltására készpénzben köteleztetnek, akkor üzletünk teljesen szabaddá tehető. A banktársulatok szaporodása minden egyes társulat forgalmát szűkebb körre szorítja s így valamely egyes bank bukása a közönségre kisebb jelentőségű lesz. Általában a szabad verseny itt is csak áldásosan hathat.

Az a munka, a mely annak a tárgynak, a melyre fordított, értékét emeli: termékeny (productive), a melynek ez a hatása nincs, terméketlen (inproductive.) Az elsőre például szolgálhat Smith szerint a munkás, a másakra a házi cseléd munkája. Az utóbbi kategóriába tartozik a hivatalnoki és mindenemű értelmi foglalkozás is. — A társadalom évi össztermelése, ha eltekintünk a föld önkéntes termelésétől, a termékeny munka

eredménye. Az arány pedig a termékeny és meddő munkások száma között minden országban attól függ, hogy minő az évi össztermelés ama része, mely akár mint földjáradék, akár mint tőkenyereség jövedelmet nyújt. A hol a tőke uralkodik, ott túlnyomó a szorgalom, a hol a jövedelem, ott a dologtalanság. Oly országban, a melynél az évi termelés értéke csökken, nem maradhat meg soha ugyanannyi pénz, mint a mennyi volt; mert a pénz egyedüli szolgálata az elfogyasztható árúk forgalmának közvetítése. Ellenben minden országban szaporodni kell természetesen a pénzmennyiségnek, a mint szaporodik az évi össztermelés értéke. — Bárki bármiből állónak képzelje valamely ország valódi gazdagságát, a tékozló mindig a közjó ellensége, a takarékos pedig a köz jóltevője lesz. Nagy nemzeteket ugyan sohasem tett tönkre magánemberek pazarlása — de elszegényítheti őket a közügyek terén elkövetett pazarlás. — A nemzet földjének és munkájának évi össztermelését értékben csak két úton lehet emelni, vagy a termékeny munkások számának, vagy a már foglalkoztatott munkások termelőképességének emelése által. Mindkét esetben majdnem kivétel nélkül egyúttal új tőkére is van szükség.

A kölcsönző a kamatra kölcsön adott készletet mindig tőkének tekinti; a kölcsönvevő pedig akár tőkének, akár fogyasztásra rendelt készletnek használhatja. Majdnem minden kölcsönt pénzben adnak; de a kölcsön csak utalvány, melyet a kölcsönvevő az évi össztermelés bizonyos részére kap. A mint szaporodik a készlet, fokozatosan szaporodik az a készletmennyiség is, mely kamatra kölcsönözhető; ennek szaporodásával pedig a kamat, vagyis az az ár, mely a készlet használatáért fizetendő, szükségképen csökken. Ha a tőkekamatot törvénnyel tilalmazzák, a káros uzsorát csak növelik, mert a hitelező a fenyegető büntetés ellen biztosítási díjat kíván. A hol a törvény a legmagasabb kamatlábat meghatározza, úgy ott ezt a piaczi árnál valamivel, de nem sokkal magasabban állapítja meg. A föld rendes piaczi ára mindenütt a szokásos kamatláb magasságától függ.

A befektetett tőkék nem egyenlően termékenyek. Négyféleképpen fektetheti be valaki tőkéjét, 1. mint azok, a kik földművelési stb. vállalatokat folytatnak, 2. mint az önálló ipari vállalkozók, 3. mint a nagykereskedők, 4. mint a kiskereskedők. Azok, a kiknek a tőkék így vannak befektetve, maguk is termékeny munká-

sok. Ha nincs elég tőke a befektetés három ágára, első sorban a mezőgazdaság látandó el, a mely a legtöbb termékeny munkát használja fel s így a legtermékenyebb. Soha nagy állam nem szerzett elég tőkét mind a három befektetési ág szükségleteire. — A nagykereskedelem három különböző osztályra osztható és pedig: a bel-, a kül- s a szállító-kereskedelem osztályaira. Az elsőnél mindkét tőke termékeny munka táplálására van hivatva, a másodiknál csak az egyik fordíttatik a belföldi munka táplálására, a harmadiknál pedig, bár ez minden egyes műveletnél két különböző tőkét pótol vissza, még ennyi eredmény sincs, mert a tőkéknek egyike sem az illető országé. Nem kellene tehát sem előnyökben, sem különös kedvezményekben részesíteni a belkereskedelem fölött a külkereskedelmet, sem a kettő fölött a szállítót; a belföldön föléssé vált tőke úgyszintén a külföldre tódul. — Az egyedüli indok, a mely a magántőkést befektetésre indítja, csak a várható nyereségre való tekintet.

A gazdagodás különböző előhaladása a különböző nemzeteknél. A falu ellátja a várost tápszerekkel és feldolgozandó nyersterményekkel. A város ezt az ellátást úgy fizeti vissza, hogy a feldolgozott termelvények egy részét küldi a falusi lakosságnak. A föld művelése és javítása, mely a tápszereket szolgáltatja előbb keletkezett, mint a városok, melyek csak a kényelem és fényűzés eszközeit szolgáltatják. A dolgok természetes fejlődése szerint minden felvirágzó társadalom tőkéjének nagyobb részét előbb a mezőgazdaságra, később az iparra fordítják és csak legutoljára a külkereskedelemre.

A római császárság bukása után a föld nagy része lefoglaltatott és pedig nagyrészt kevés nagybirtokos javára. Az elsőszülöttségi törvény megakadályozta a megoszlást öröklés folytán s a hitbizományi intézmény meggátolta a szétDarabolást apróbb részekre, elidegenítés útján. Európa mai állapotában, midőn a nagy és kis birtok egyaránt az állam törvényeinek oltalma alatt áll, semmisen lehet rosszabb mint a hitbizomány, mert a nagy földbirtokos ritkán nagy földjavító is egyuttal. Legrosszabb pedig a viszony a nagybirtokokon a rabszolga-gazdálkodás idejében, ez a legdrágább munka. A rabszolgákat lassan váltotta fel a bérlők egy neme, a felesek (metayers). Ezekből lesznek lassú fejlődés útján a Smith korabeli tulajdonképeni földbérlők; a kik azonban még mindig lassabban javítják a földet, mint maga a tulajdonos.

De a kik viszont, mégis a kis földtulajdonosok után a legjobb földjavítók. A régi Európa általános gazdasági politikája káros volt a földművelésre és földjavításra; nyomasztó volt a földadó rendszer is stb. — A kis és nagyvárosok lakosságának sem kedveztek jobban a viszonyok a római birodalom bukása után. A kereskedést megszámlálhatatlan adók terhelték. De a városi lakosság mégis előbb lett szabaddá, mint a falusi. A városok területileg alakultak és önkormányzati jogokat nyertek. A királyokat a főnemesség ellenében közös érdek fűzte a városokhoz. — A tőke az országból a biztosabb városokba menekül, így gazdagodnak azok az iparból és kereskedelemről. — A távoli piacoknak termelő gyáripár vagy idegen ipart utánózva, idegen nyersterményt feldolgozva keletkezett, vagy pedig természetesen fejlődött a belföldi kisiparból. — A kereskedelmi és gyári városok háromféleképpen fejlesztették az országok mezőgazdaságát, 1. mint fogyasztási piacok; 2. a meggazdagodott városiak oly földeket vásároltak, a melyek különben műveletlenül maradtak volna; 3. a kereskedelem és ipar lassankint meghozta az országnak a közbiztonságot és az egyéni szabadságot. Azonkívül a hűbéri intézmények által nem fékezhető nagyúri hatalmat korlátozta a külkereskedelem és gyáripár békés hatása.

A közgazdasági rendszerekről. A merkantil rendszer. Köznyelven ez a két szó: gazdagság és pénz, minden tekintetben egyértelműnek szokott vétetni; ezt a felfogást viszik át a merkantilisták az országra, a mikor azt mondják, hogy az a gazdag ország, a melyben sok a pénz. Iparkodtak tehát az országban minél több pénzt felhalmozni. A kereskedők az államnak ezt a politikáját gyakran alkalmatlannak találták; érveket hoztak fel ellene, melyek között legnevezetesebb a kereskedelmi mérleg elmélete. E szerint ugyanis akkor fog szaporodni egy országban a nemes fémek mennyisége, ha az ország nagyobb értékmennyiségű árut visz ki, mint a mennyit behoz, ezzel az idegen nemzetek adósaivá lesznek s ez a különbség nemes fémmel fog pótoltatni. Passzív mérlegű ország helyzetén nem segít a nemes fém kiviteli tilalma, inkább ront, mivel a fizetést teljesíteni kell s annak a bankárnak, a kitől a szükséges külföldi váltót veszik, még a tilalomból származó rendkívüli kockázat díját is meg kell fizetni, vagyis a váltó-árfolyam romlása a kereskedelmi mérlegre is károsan fog hatni. A kereskedőknek ezen érvei, a melyekkel a kormányfér-

fiakat meggyőzték, csak annyiban voltak igazak, a mennyiben azt állították, hogy a nemes fémek kivitelét tilalom nem akaszthatja meg, mihelyt ez magánembereknek hasznot hajt. Érveik azonban tévesek voltak más téren, mert a kedvezőtlen váltó-árfolyamok annak, mit ők kereskedelmi mérlegnek neveznek, inkább javítását idézik elő. Okoskodásaik tetszetős színben tűntek fel; a belkereskedelmet csak úgy tekintették, mint a külkereskedelem alárendelt segédjét. Pedig a kormány gondoskodása felesleges éppen úgy az arany és ezüst, mint egyéb árúk beszerzése terén, mert a szabad kereskedelem a szükségelt mennyiséget önként szállítja. Ha pedig az országba bevitt arany- és ezüstmennyiség felülhaladja a vásárlási képességet, akkor a kormány ébersége sem gátolhatja meg kivitelét. De ha mindezek daczára valamely országban, a melynek van miből aranyat és ezüstöt vásárolni, e fémek valamikor hiányoznának, helyettesítésükre több mód kínálkozik, mint majdnem bármely más árú pótlására. Helyettesítheti a fémeket a cserekereskedés, a hitelbe való adás-vevés, de mindenekelőtt a jól megalapított papírpénz. Ezenkívül is csak azok előtt lesz a pénz mindig kevés, a kik nem tudják azt miből megszerezni s a kiknek nincs hitelük arra, hogy kölcsön vehessenek. A pénzszükségnek is különben csak a túlhajtott vállalkozás (over-trading) az oka. Nem szabad elfelejteni soha, hogy az arany bárminő alakban csak úgy mint a konyhaszerelvények, nem egyéb mint szerszám (utensil). Különben is a kereskedő saját érdekét tekintve mindig arra törekszik, hogy külföldi adósságait inkább árúk, mint arany és ezüst kivitele útján fizesse meg. — Az arany és ezüst rudak ugyanazokat a szolgálatokat teljesítik a nemzetközi kereskedelemben, mint a pénz a hazaiban; mindakettőt a csere megkönnyítésére használják. — Amerika felfedezése nem arany- és ezüst-behozatal által gazdagította Európát, hanem az által, hogy Európa összes árúinak új piacot nyitván, alkalmat adott további munkafelosztásra és a munka igazi tökéletesbítésére. — A mint megállapították, hogy az ország gazdagsága aranyból és ezüsből áll, s hogy a fémek oly országba, melynek bányái nincsenek csak a kereskedelmi mérleg útján terelhetők, a közgazdasági politika oda hatott, hogy a belföldi fogyasztásra szánt behozalt lehetőleg csökkentse, de emelje a belföldi munka kivitelét. A behozatali megszorítások kétfélék. A) A belföldön is termelhető külföldi árúk behozatala ellen a hazai iparnak magas vámok-

kal monopoliumot adtak. De az ilyen mesterséges iparfejlesztés haszontalan, mert valamely társadalom ipari össztevékenysége nem fejleszthető azon a mértéken túl, a melyet tőkéje fenntarthat. Azonkívül 1. minden ember úgyis igyekszik tőkéjét lehetőleg otthonához közel befektetni; így tőkéjét mindenki lehetőleg a belföldi ipari tevékenység támogatására fogja fordítani. 2. Mindenki úgyis arra törekszik, hogy a társadalom évi összjövedelmét lehetőleg nagygyá tegye. — Ha a belföldi gyártmány éppen olyan olcsón szállítható, mint a külföldi termelvény, akkor az ilyen rendelkezés világosan fölösleges; ha pedig nem, akkor rendszerint károsnak kell lennie. Mert ha valamely ország olcsóbban láthat el minket valamely áruval, mint a hogy azt magunk tudjuk előállítani, sokkal jobb megvenni azt tőle saját ipari tevékenységünk valamelyik termékével, a mely tevékenységi ágánál előnyben vagyunk más országok fölött. A természetes előnyök, melyekkel bizonyos áruk előállítására nézve egyik ország a másik fölött bír néha oly nagyok, hogy azok ellen küzdeni hiába való fáradság volna. — A legnagyobb hasznot a honi piacon biztosított egyedáruságból csak a kereskedők és a gyári iparosok húzzák. — Két esetben előnyös csak a honi ipar felvirágoztatása érdekében a külföldi ipart némileg megterhelni; 1. ha valamelyik bizonyos iparágra szükség van a haza védelme céljából (Act of Navigation); 2. ha a honi termelést ugyanazon a téren valamely adó terheli. További két esetben szintén megbocsátható, 1. ha valamely nemzet némely gyártmányainak bevitelét megnehezíti, ekkor retorzióképpen; 2. ha bizonyos kedvezményezett iparágak annyira elterjedtek, hogy nagyszámú munkáskezet foglalkoztatnak, ekkor humanitásból. — Ha különben megadatik a természetes szabadság bármely iparnak bárhol való folytatására, akkor sem a közérdek, sem az egyén nem szenved többé, ha esetleg valamely iparszakbeli munkások elbocsáttatnak is. — A teljes kereskedelmi szabadság utópia. *B)* Rendkívüli behozatali korlátokkal terhelnek minden oly árut, mely oly országból származik, a melylyel való kereskedelmi mérleg kedvezőtlennek mutatkozik. Ezek a korlátozások nemzeti előítéletből és gyűlöletből keletkeznek. Elítélendőek I. még magának a merkantilizmusnak elvei szerint is; mert 1. még ha bizonyos volna is az, hogy az országnak egy másikkal való mérlege kedvezőtlenne billennék, még akkor sem szükséges, hogy a kereskedelmi mérleg általában, a többi orszá-

gokkal szemben fennállót is tekintetbe véve kedvezőtlen legyen, 2. az árúk jelentékeny része kivihető ismét más országokba, ahol nyereséggel való eladásuk útján esetleg oly nagy érték térülhet meg, mely egyenlő az összes amaz egy országból behozott árúk megszerzési költségével, 3. nincs is biztos ismertető jel annak megállapítására, hogy két egymással kereskedő ország között melyiknek javára billenik a kereskedelmi mérleg. A vámfeljegyzések ingatag mértéket szolgáltatnak s a váltóárfolyamok sem alkalmasak erre, mert a tartozások és követelések egymás között létező helyes arányát nem egyedül a két piacz közti rendes áruforgalom szabályozza, hanem gyakran ama kereskedelmi forgalom határozza meg, melyet a két piacz számos más piacczal folytat. A valódi váltóárfolyam továbbá különbözhetik is a kiszámítottól, mert *a)* különböző országok forgalomban levő pénzét nem lehet mindig pénzláruk szerint megítélni, *b)* némely államban a pénzverési költséget az állam viseli, másutt nem, *c)* némely piaczokon a külföldi váltókat u. n. bank money-ben szokták fizetni. Ennek a bankpénznek a lényegét fejtegetve érdekes kitérésben emlékszik meg Smith a letéti bankokról, különösen az amsterdami bankról. II. Egyéb elvek szerint is elítélendő az említett korlátozások. Minden országban a nemzet nagy zömének az az érdeke, hogy mindent, a mire szüksége van azoktól vásároljon, a kik azt legolcsóbban adják. A szomszédos nemzet gazdagsága, habár veszedelmes lehet háborúban és politikában, bizonyynyal előnyös a kereskedelemben; a gazdag nemzetek ugyanis szomszédjuk iparára nézve kétségkívül igen veszélyes versenytársak lehetnek, de éppen ez a verseny előnyös a nép nagy zömére. Kedvezőtlen kereskedelmi mérleg következtében egy európai nemzet sem lett szegényebbé. De van egy másik mérleg, mely a szerint a mint kedvezően vagy kedvezőtlenül alakul, szükségkép mutatja minden nemzetnek jólétét vagy hanyatlását. Ez az évi termelés és fogyasztás közti mérleg.

A merkantilizmus a kiviteli érdekében a következő intézményeket létesítette: *A)* Adó- és vámvisszatérítéseket hozott be, a melyek általában a legczélszerűbbeknek tűnnek fel Smith előtt az összes kedvezmények között, mert nem semmisítik meg, hanem fenntartják a természetes munkafelosztást a társadalomban. De általában csak teljesen idegen és az illető országtól független országokba történő kivitelnél van beigazolva a vámvisszatérítés s nem

az olyanokba történőnél, a melyekben kereskedőink és iparosaink monopollal birnak. *B)* A kiviteli jutalom (bounty) mellett úzótt iparágaknál az egyik fél mindig vagy rendszerint vesz, mert áruút olcsóbban adja, mint a mennyibe előállításuk valóban kerül. A kiviteli jutalom kettős adóval terheli a népet, fizetni kell magát a jutalmat s azt az áremelést, a mit a jutalom a belföldi piacon okoz. — A kiviteli tilalom sem tarthat vissza több nemes érczet, mint a mennyit az ország felhasználni képes. »When you dam up a stream of water, as soon as the dam is full, as much water must run over the dam-head, as if there was no dam at all.« A kiviteli tilalom kétszeresen rossz, mivel leszállítja a fémek értékét benn az országban s ezzel emeli kívül. Ha megszüntetik ezt a tilalmat, úgy a társadalom holt tőkéjének egy része elevevnné lesz, nagyobb munkamennyiséget fog mozgósítani és foglalkoztatni, mint előbb. Ugyanilyen rossz hatása van a gabonakiviteli jutalomnak, a melynek végső eredménye, hogy a külföld olcsóbban veszi az ország gabonáját, mint annak saját népe. Ezek általában csak a gabonakereskedők hasznára vannak. Kifogás emelendő a bounty-k ellen, mivel az ország tevékenységét kevésbé hasznos és mivel káros csatornába terelik. Ha már fejleszteni akarunk ipart, akkor a termelést kell jutalmazni, nem a kivitelt; ez csak egyféle adót ró a népre. Állami kedvezmények még így is csak abban az esetben jogosultak, ha 1. a honvédelemre nélkülözhetetlen iparcikk termeléséről, vagy 2. egyes kiváló művészeknek vagy gyárosoknak adott jutalmazásról van szó, vagy 3. ha a kiviteli jutalmak tulajdonképen csak vámviisszatérítések. Ezekhez a fejtegetésekhez Smith közbevetett észrevételeket csatol a gabonakereskedelemtől és a gabonatörvényekről. — *C)* A kereskedelmi szerződések szükségképen károsak a kedvezményt nyújtó országnak. Ezeknek a lényegét Smith az Anglia és Portugália közt 1703-ban kötött Methuen-féle szerződés alapján vizsgálja s arra az eredményre jut, hogy az így behozott nemes fém nagy része ismét külföldre ment másnemű elfogyasztható árúért. De jobb lett volna, ha ezeket az ország saját munkája termelvényeivel vásárolta volna, mivel a közvetlen külkereskedelem mindig előnyösebb, mint a közvetett. Itt megemlékezik Smith a pénzverési díjról, mely bizonyos fokú védelem az érmék kivitele ellen és az országot különben is gazdagítja. — *D)* A gyarmatosításra a spanyolokat, de a többi nemzeteket is a szent aranyoszomj vitte. Míg más

országokban a járadék és a többi haszon felemésztik a munkabért s a nép két felső osztálya így elnyomja az alsót, addig új gyarmatokban saját érdeke arra készíti ezt a felső osztályt, hogy az alsóval nagylelkűen és emberiesebben bánják, mivel a földtulajdonos jövedelmének szaporítását a művelés kiterjesztésétől várja. Azonkívül a gyarmatoknak Európától való távol fekvése többé-kevésbé enyhítette a függőség következményeit. Ez mind hozzájárult a gyarmatok gyors haladásához. A bőség jó termőföldben és szabadság saját ügyeiknek saját szokásaik szerint való intézésében különösen az angol északamerikai gyarmatokban tapasztalható, ezért fejlődtek ezek a leggyorsabban. Itt felsorolja Smith azokat a különös előnyöket, a melyeket az angol politikai intézmények a gyarmatoknak nyújtottak, de aztán felemlíti a szabadkereskedelem és a szabad ipar korlátozásait ugyancsak az angol kormány részéről (enumerated — non enumerated commodities), a melyek mind a merkantil szellem alkotásai voltak. Mindebből arra a meggyőződésre jut fejtegetései végén, hogy csak egygyel, de ezzel jelentékenyen járult az európai politika az első amerikai gyarmatok alapításához, hogy t. i. azokat a férfiakat nevelte, a kik azt a nagy birodalmat megalapítani képesek voltak. — Amerika felfedezése szaporította Európa élvezeteit s emelte iparát. Az egyes országok haszna pedig a gyarmatokból kétféle lehet, 1. katonai erőt és adót merít belőle — ez a modern gyarmatoknál nincs meg; — 2. különleges előny gyanánt kereskedelmi monopol piacot szerez bennök. Ez az előny azonban inkább csak viszonylagos, a mennyiben más országok iparát és termelését hátráltatja. E monopolium hatása az volt, hogy 1. a többi külkereskedelmi ág hanyatlott a gyarmati kereskedés túltengése következtében, 2. emelte ugyan a nyereség színvonalát egyes kereskedelmi ágakban, de a nem monopolizált ágakat megkárosította. Nem hajtotta az angol tőkét előnyösebb befektetésbe sem, mivel 1. a tőkét a szomszéd országokkal való külkereskedelemből távolabbiakkal folytatandóba vitte át, az előbbi eset pedig czélszerűbb, mint a másik, 2. a tőke egy részét a közvetlen fogyasztási külkereskedelemből a közvetett tekervényesbe (round about) terelte. Szóval elvonta a tőkét attól, hogy angol munkát támogasson, hanem részint a gyarmatok, részint idegen államok szolgálatába vezérelte. A munkabért csökkentette, a kereskedői nyereség emelésével pedig kedvezőtlenül hatott a föld javí-

tására. »To found a great empire for the sole purpose of raising up a people of customers, may at first sight appear a project fit only for a nation of shopkeepers.« A fennálló rendszer mellett Anglia csak veszít a gyarmatai fölött gyakorolt uralom következtében. A gyarmati és külkereskedelmet kizárólagos és kiváltságos társaságoknak sem jó adni, mivel azok gyakran az engedélyező nemzet érdeke ellen foglalnak állást; a nemzetnek itt még a valószínű pazarlást és csalást is meg kell fizetnie. — Inkább kereskedjék a nemzet más országok közvetítésével Kelet-Indiával. Végül megemlékszik Smith a kereskedő társaságok uralma alatt álló kormányok káros hatásáról.

A merkantilizmus célja érdekében bizonyos esetekben nem követi kivitelt elősegítő s bevitelt akadályozó politikáját. Így kiviteli vámmal sújtja a nyers anyagokat, ugyancsak a kivitel megakadályozása érdekében megszorítja az ezekkel való belföldi kereskedelmet. A kivitel teljes eltiltása indokolatlan, bár megszorítása indokolt. Úgyszintén megtiltja a merkantil politika az iparüzemi eszközök kivitelét és a kézművesek kivándorlását. A merkantil rendszer a fogyasztók érdekeit csaknem állandóan feláldozza a termelők érdekeinek, pedig minden termelés egyedüli végeztelje a fogyasztás. »The maxim is so perfectly self-evident, that it would be absurd to attempt to provide it.«

A földművelési rendszerek nem kívánnak oly hosszas fejtegetést, »they exist only in the speculations of a few men of great learning and ingenuity in France.« Ez a rendszer a városi ipart valódi mérvén alul becsülte stb.¹ Főhibája, hogy az iparosok, kézművesek, kereskedők munkáját terméketlennek mondja. Mert 1. az egyik osztály nagyobb termelőképessége még nem teszi a többi osztályokat terméketlenné, 2. az ő munkájuk is megtestesül eladható árúban, 3. a mi a jövedelemből megtakarítottatik, szükségképen többé-kevésbé szaporítja a társadalom tényleges vagyonát, 4. ha a földműves nem takarékos, nem gyarapíthatja ő sem a tényleges jövedelmet, 5. kereskedelem és ipar mellett nagyobb mennyiségű élelmi szert lehet egy országba bevinni, mint a mennyit a földbirtok megteremhet. Mégis minden eddigi rendszer mellett a fiziokrata rendszer közelíti meg Smith szerint leginkább az igazságot, mert a nemzetek vagyonát úgy

¹ Itt Smith a fiziokraták tanairól szól.

tünteti fél, mint a mely a társadalom munkája által évenként termelt elfogyasztható javakból áll, s mivel ez a rendszer is a teljes szabadságot tartja azon egyedüli hatályos eszköznek, mely ezt az évi termelést a lehető legnagyobbá teheti. »All systems either of preference or of restraint, being thus completely taken away, the obvious and simple system of natural liberty establishes itself of its own accord.« Ebben a rendszerben az uralkodónak csak három kötelessége van, honvédelem, igazságszolgáltatás és a közintézmények felállítása.

A fejedelem vagy az állam jövedelmei. A) Állami kiadások. I. A honvédelem csakis véderő által teljesíthető. Az ipar fejlődése és a hadviselés haladása okozzák a hadiköltség emelkedését. A hadászat a művelődés fejlődésével bonyolultabbá válik, szükség lesz állandó hadseregre. Két módozattal gondoskodhatik az állam a védelemről, a milicza és az állandó hadsereg által. Az utóbbi előnyösebb, mint az első. Az állandó hadsereg ellenállhatatlan erővel hajtja végre a birodalom legtávolibb részében is a fejedelem törvényét és fenntart rendszeres kormányzatot oly országokban, a melyekben ez különben lehetetlen volna. Ha a vezérlők érdeke szoros kapcsolatban áll az állam alkotmányának fenntartásával, akkor az állandó hadsereg a szabadságra csak előnyös lehet. A társadalom haderejét a művelődés fejlődésével még béke idején is el kell tartani; ezeket a költségeket is növelte a tüzelő fegyverek feltalálása. II. Igazságszolgáltatási költségek. Négy körülmény biztosít egyeseknek fölényt a többi ember fölött: 1. személyes tulajdonok (inkább a szellemiek, mint a testiek), 2. a kor, 3. a vagyon, 4. a születés. A két utóbbi karöltve adja a legnagyobb hatalmat. A vagyonegyenlőtlenség korszakában van először szükség igazságszolgáltatásra. A gazdagot meg kell védeni a szegény ellen. Így az egyének, a kik igazságszolgáltatásért folyamodtak, szívesen meg is fizették azt. Ez a rendszer nagy igazságtalanságok forrásává vált. Midőn a nyújtott ajándékok különben sem fedezték már az igazságszolgáltatás költségeit, úgy hogy adókat kellett erre a célra beszedni, csaknem mindenütt eltörölték az ajándékokat. Smith szerint könnyen lehetne az összes igazságszolgáltatási kiadásokat bírósági díjakkal fedezni a nélkül, hogy az igazságszolgáltatást a pártosság veszélyének kellene kitenni. III. Közintézményekre tett kiadások. 1. A kereskedelem érdekében. a) Általában szükségesek jó országútak, hidak, csa-

tornák stb. Legjobb, ha ezek saját maguk fedezik költségeiket csekély vám útján. Az utakat úgy kell építeni, a mint a viszonyok kívánják (extensiv-intensiv építés). A csatornákon szedett vámokat jó magánszemélyek tulajdonában hagyni, mivel így érdekök készíteti őket a csatorna jókarban tartására. Az útaknál már nem áll így a dolog. A helyi érdekű közmunkákat legjobb, ha az illető községek maguk végzik. *b)* Különösen szükségesek némely vadnépekkel folytatott kereskedelem érdekében erődök, másutt konzulátusok, követségek. A rendkívüli költség, a melyet a kereskedelem egy bizonyos ága okoz, fedeztessék arra a bizonyos ágra kirovott mérsékelt adóból. A kereskedelem általános védelmét Smith idejében többnyire kereskedelmi társaságokra bízta. Ezzel kapcsolatban megemlékszik Smith a kereskedelmi testületekről, minő a »hamburgi társaság« stb. 2. Az ifjúság nevelésére szolgáló intézmények költsége a tandíjakból s az ezen felüli rész a közjavadalmazásokból fedeztessék. Az utóbbi mód gyakran leszállítja a tanároknak a törekvést, melyet Smith azzal tart leginkább felébreszthetőnek, ha a tanár csak a tandíjakból nyeri javadalmazását. A felügyelő hatóságok rendesen nem üdvösek, mivel önkényesen járhatnak el. Megemlíti a tananyagot és annak beosztását a korabeli egyetemeken. Nem tartja czélszerűnek, ha a tanulót fiatalon külföldre küldik. Megemlékezik a nők neveléséről is. Arra a meggyőződésre jut, hogy a köznépet kell a civilizált társadalomban különösen nevelni; ez legyen e téren az állam gondoskodásának főtárgya. 3. Erre, mint egyáltalában mindenféle korú népesség nevelésére legczélszerűbb eszköz a vallásos oktatás. A vallás tanítói is vagy hallgatóik ajándékaiból vagy állandó javadalmazásokból élnek. Buzgóságuk nagyobb az első esetben, a mely ezért inkább ajánlható. Itt hosszabban emlékszik meg Smith az egyház helyzetéről az államban, a pápai hatalomról, a papság javadalmazásáról stb. — Pénzügyi szempontból azt tapasztalja az államilag javadalmazott egyházaknál, hogy minél gazdagabb az egyház, annál szegényebbnek kell lennie egyrészt a fejedelemnek, másrészt a népnek, de mindkét esetben az állam kevésbé képes az önvédelemre. IV. Bizonyos költség szükséges a fejedelem méltóságának fenntartására is, természetesen kevesebb a köztársaságban. *B)* Állami bevételek I. a fejedelem vagy állam tulajdonát tevő alapokból vagy tőkékből vagy földbirtokokból állanak. Kis köztársaságok gyakran húztak jövedelmet kereskedelmi vál-

latatokból. Ilyen különben a posta is. De a fejedelem kereskedelmileg mindig drágábban vállalkozik. Jövedelmet húzhat az állam úgy is, hogy kincset halmozván fel, ezt vagy idegen államoknak vagy saját alattvalóinak adja kölcsön. — A földbirtok tartósabb és állandóbb természetű alap s ez még ma is sok helyütt teszi a közjövedelem főforrását. Ezek eladásának árát az állami adósságok fizetésére kellene fordítani s így sokkal nagyobb jövedelem szabadúlna fel a zálog alól, mint a minőt a jószágok valaha hoztak. — II. Az adók. Az adózásnak a következő négy főalapelve van: arányosság, biztosság, kényelmesség, és az, hogy az adókezelés kevés költséggel járjon. — Az egyesek magánjövedelemre járadékból, nyereségből és munkabérből ered. Minden adót végeredményben ezen három jövedelem egyikéből vagy másikából, vagy különbség nélkül mind a háromból kell fizetni. 1. A földjáradékadók legcélszerűbben úgy volnának kivethetők, hogy a bérlő s a földesúr egyetemlegesen volna kötelezve a bérleti szerződésnek nyilvános lajstromba való bejegyzésére. A bérbe nem adott földek járadékát pedig a szomszédok méltányos becslése alapján lehetne megállapítani. Ennél a módnál sokkal kényelmetlenebb és kevésbé célszerű a kataszter alapján való kivetés. A földbirtok hozadékára kivetett adók tényleg járadék-adók. Habár a haszonbérlő előlegezi is azokat, végeredményben mégis csak a földesúr által fizettetnek. — A tized nagyon aránytalan adó, a mely akadályozza a talajjavítást; ha a tized fejében bizonyos pénzösszeg fizettetik, akkor nem emelkedik s esik a járadékkal arányosan s így a talajjavítást sem akadályozza. — A házjáradékot két részre lehet osztani; a ház építésére fordított tőke kamatja épületjáradék, a mi pedig ezen felül marad a telekjáradék. A házjáradékot éppen úgy pontosan meg lehetne állapítani, mint a földjáradékot. A telekjáradék még a rendes földjáradéknál is alkalmasabb tárgya a külön adónak, mivel a tulajdonos mindkettőhöz gond vagy hozzájárulás nélkül jut. — 2. Tőkejöveldmi adók. Első tekintetre a pénzkamat a közvetlen megadóztatásra éppen oly alkalmas tárgynak látszik, mint a földjáradék. De a tőke mennyiségét sohasem lehet olyan pontosan megállapítani, mint a földét, nagyon változó is, tulajdonosa világpolgár, nincs úgy az országhoz kötve, mint a földbirtokos. Ezenfelül mindenütt nem ok nélkül kerülnek lehetőleg a magán-személyek viszonyaiba való terhes beavatkozást. — Azok az adók,

a melyek bizonyos üzleti ághban alkalmazott tőke nyereségére vetetnek ki, mindig a fogyasztókra nehezednek. Ha az adó nem áll arányban az üzlet nagyságával, ehhez a körülményhez még az is járul, hogy a nagyobb üzletembert kedvezményben részesíti. Ha ilyen adó a földművelésre használt tőke nyereségére vettetik ki, a bérlőknek nem áll érdekökben, hogy vállalatukból a tőke egy részét kivonják, de az adót a földesúrra hárítják. Ha a tulajdon urat cserél, az adókat gyakran azzal a czéllal vetik ki, hogy feltétlenül elvegyék a tőkeérték egy részét; ilyenek a vagyonátruházási adók élők és holtak között. Minden ilyen adó csökkentvén a tulajdon tőkeértékét egyszersmind csökkenti a termelő munka fentartására rendelt alapokat, mert a fejedelem Smith szerint jórészt terméketlen munkásokat tart fenn. 3. Az iparos munkások munkabéradóját a vállalkozó előlegezi, de végleg a fogyasztó fizeti; a mezei munkások adója pedig a földesurat terheli. De a munkabér közvetlen megadóztatása nem idézte elő mindig a munkabérek arányos emelkedését, mert jelentékenyen leszállította a munkakeresletet. A hivatalnoki javadalmazások inkább elviselhetik ezt a megadóztatást. — 4. Adók, melyek bárminemű jövedelmet különbség nélkül érintenek lehetnek a) fejadók. Ha megkísérlik ezeket egyenlőkké tenni, önkényesek lesznek; ha pedig bizonyosakká teszik őket, egészen egyenlőtlenek. De a fejadók kevés költséggel hajthatók be s ezért, a hol a behajtás szigorú, az államnak igen biztos jövedelmet szolgáltatnak. b) Fogyasztási adók, melyek kieszelésére valószínűleg az szolgáltat okúl, hogy a népet bárminemű fejadóval jövedelme arányában megterhelni lehetetlenség. Az életszükségletekre rótt adók úgy hatnak éppen, mint a munkabéradók. A fényűzési czikkekre rótt adók már czélszerűbbek, nem kisebbítik a családalapítási képességet, nincs bennök az az irányzat, hogy a megadóztatott javakon kívül még egyéb javak árát is emeljék. A fogyasztási adók kivetésének két módja van. Vagy a fogyasztó fizet évenként bizonyos összeget, vagy a kereskedő a még nála lévő árú után. Az utóbbiak sorába tartoznak a vámok, melyeket helyes kezelés mellett egyes czikkekre lehetne korlátozni minden jövedelmi veszteség nélkül.¹ A fogyasztási adók beszedése költséges, akadályozzák egyes iparágak fejlődését, előmozdítják a csempészetet, a velők

¹ Itt Smith észrevételeket közöl a vámpolitikáról és egyes fogyasztási adók kivetésének s beszedésének módjáról.

járó kutatások kényelmetlenek. A fogyasztási adók bérbeadása sohasem lehet a beszedésnek legjobb és legtakarékosabb módja.

C) Állami adósságok. A béke idején való takarékoság hiánya teremti a kényszert, hogy háború idején kölcsönöket kell az országnak felvennie. Előrehaladott társadalmakban az állam könnyen teheti ezt. A nemzetek éppen úgy, mint a magánosok kezdetben úgynevezett személyes hitelökre kaptak kölcsönt a nélkül, hogy kijelöltek vagy elzálogosítottak volna különös alapot az adósság fizetésére. A midőn ez a forrás bedugult, bizonyos alapok kijelölése vagy elzálogosítása mellett vettek fel kölcsönöket. Így keletkeztek a nem fedezett és a fedezett állami adósságok. Az utóbbiak két módon keletkeznek bizonyos jövedelmi ágak ideiglenes vagy állandó elzálogosításával (*anticipated, founded debts*). E két módozat közt foglal helyet a kölcsönvétel bizonyos évekre szóló évjáradékokra s az élethossziglan folyó évjáradékokra, az utóbbiak ismét egy életre vagy életcsoportokra szólnak. — A kormány háború idején szívesebben fordul kölcsönhöz, mintsem megfelelő adóemeléshez. — Az az állítás, hogy az állami adósságok kamatai fizetésénél a jobb kéz fizet a bal kéznek, a merkantil rendszer szofizmáin alapszik; de különben is a címletek nagy része lehet idegen kezekben. — Az érme névértékének emelése alkotta a legszokásosabb eszközt, melylyel a tényleges állami tönköt a színlelt fizetés látszatával elpalástolták; de ez a magánemberek vagyonának igen vészes felforgatása, mivel a könnyelmű adóst gazdagítja a szorgalmasabb hitelező rovására.

Ezek a sorok vázolják röviden azt, a mit Smith a *Wealth of Nations*-ben hirdet.

A következőkben rendszerének további fejtegetésére és mélyebb vizsgálatára fogok rátérni. Még pedig először azt szándékozom kimutatni, hogy mennyiben vitte ő előre a társadalmi gazdaságtan eszméit, s hogy munkája révén mint alapította meg a modern közgazdaságtan tudományát. Ezután részleteiben fogom az *Inquiry* főbb elveit vizsgálni lehetőleg rámutatván mindenütt arra a hatásra, a melyet ezek az eszmék a későbbi korban okoztak, megemlékezve különösen arról, hogy a *Wealth of Nations* klasszikus tanai mint lettek a tőke ellen küzdő közgazdaságtannak, a szocializmusnak kiinduló pontjává.

HARMADIK FEJEZET

Smith Ádámnak mint a modern közgazdaságtan megalapítójának viszonya elődeihez

A *Wealth of Nations*-t megjelenése óta a mai közgazdaságtan alapvető művének tekintették, annak tekintik jórészt még ma is a nem ritka kísérletek daczára, a melyek Smith felfogását már előtte megírt könyvekben igyekeznek feltalálni.

Ha egy tudományág alapvető rendszerét teljes világosságban akarjuk az olvasó elé tárni, felfödve és határozottan körülírva azt a bölcséleti alapot, melyen egy ilyen, azóta körülbelül kútforrás gyanánt szolgáló munka készült, — úgy mindenesetre érdekes tudni azt is, hogy mennyire vitték már mások az eszméket előre az illető munka szerzője előtt. Már csak abból a szempontból is érdekes ez, hogy lássuk, mit teremtett csakugyan ő maga; de talán még sokkal fontosabb ezt ismerni azért, hogy tisztában lévén a kor eszméivel azt a többé-kevésbé természetes folyamatot is magunk elé képzelhessük, mely úgy társadalmi, mint gazdasági és történeti hatásaival s viszonyaival az illető nagyfontosságú szellemi terméket létre hozta. Ezért igyekeztem a jelen rész első fejezetében bár talán egy kissé túlságosan messziről kezdve kimutatni a gazdasági eszmék történeti fejlődésmenetét, lehetőleg figyelembe véve egyúttal azokat az általános társadalmi, de különösen politikai és gazdaságpolitikai körülményeket, a melyek az említett rendszereket létre hozták.

A gazdasági megkötöttség és a gazdasági szabadság rendszereiről szóltam. Az elsővel, bár látszatra talán messze elvitt tárgyamtól, azért kívántam foglalkozni, mivel egyrészt a tárgyalásunk alapját tevő munka, Smith *Wealth of Nations*-e első betű-

jétől az utolsóig harcz ama megkötött rendszer, a merkantilizmus ellen. Másrészt pedig azért fektettem reá súlyt, mivel vannak írók, a kik a merkantil rendszernek viszonylagos előnyeinek kívül is Smith-szel szemben túlzott érdemeket szeretnének betudni. A második, a gazdasági szabadságot hirdető elmélet, a mely Smith rendszerének egyenes alapjául szolgál, többféle alakban lép elénk. Kifejtettem a fiziokratizmus és a helyesebb angol irány jellegét. Láttuk, hogy a két gondolkozásmód miben tér el egymástól. De ha egyet ott némileg figyelmen kívül hagytam, úgy az csak azért történt, mivel itt lesz alkalmam rá bővebben kitérni. Ez a két felfogás között létező fő hasonlatosságnak, t. i. a gazdasági szabadság kívánalmának — ez állítja őket a merkantilizmussal szemben egymás mellé — egy közös törzsből való levezetése. Mind a két irány egy ugyanazon forrásból merített ihletet. S ez a forrás a természetjog természetes szabadságot, természetes jogokat, természetes állapotot hirdető, bölcselkedő tana volt.

A tizenhetedik század a filozófia kora, a tudományok tudományának ideje. Alig van tudományág, a mely ebben az időben specziális művelőkkel rendelkeznek. A pozitív tudomány emelkedésének első idejében a bölcelet úgyszólván minden ismeretágot felölel magába. A természettudományokat maga mellé veszi s ezeknek segítségével hatol tovább. Az állam és a jogtudomány is mint jórészt bölcselkedés a filozófia kiegészítő része gyanánt szerepel. Önálló élete az egyes ágaknak a bölcelet e klasszikus korában még nem volt. De nem is lehetett. Ez a kor csupán előkészítője volt a későbbi időknek, a mikor az egyes ismeretágak mint bölcsőből kezdtek a filozófia öléből kikelni, míg végre önálló tudományokká, specziális ismeretágakká váltak szakművelőkkel. A fejlődés különböző gyorsasággal haladt a különböző ágakban a mai állapot felé, a melyben végre az utolsó önállóságra törekvő gondolatok is ki iparkodnak bontakozni a bölceletnek nevezett tudomány ölelő karjából a szociológia képében. A klasszikus filozófia kora, a mely a mai tudományt megteremtette, lejárt. Az az óriási mérvű munkafelosztás, a mely a tudomány mai állapotában elénk tárul, háttérbe szorította az általános, mindent felölelő gondolkozást. De a mai tudományok közt egy sincs, a mely annyira szülőanyjának nevezhetné azt a XVI. és XVII. századbeli filozófiát, mint éppen a közgazdaságtan. A jogtudomány például, mely a rómaiaknál már nagyszerű tételes kifej-

tést ért el, csak mintegy átdolgozásra, egy irányban való továbbfejlesztésre talált a jogbölcselek irataiban.

A közgazdaságtan ennek az említett filozófiának a szülötte. Jól mondja Hasbach, hogy a filozófusok voltak a társadalmi gazdaságtan megalkotói. Nekünk — úgymond — Hobbesra és Locke-re, Pufendorf-ra és Hutchesonra, Shaftesbury-re és Mandeville-ra, Bacon-re és Descartes-ra ugyanazzal a tisztelettel kell tekintenünk, mint a filozófia tanulóinak. Valószínűleg Cumberland volt a legnagyobb hatással Quesnay-re; Mandeville fejlesztette a természetjognak Hobbes alkotta társadalom-erkölcsi alapjait az angol társadalmi gazdaságtan alapjává és Locke mutatott rá a szabad gazdasági rend jogi alapjaira; Shaftesbury fordította a figyelmet a modern kultúra erkölcsi követelményeire és ezzel megalkotta a tisztán individualisztikus gazdasági rend optimista magyarázatát; Descartes és Bacon a megteremtői a közgazdaságtanban is alkalmazott módszernek; a mi mellett még kiemelendő, hogy Hobbes alakította át a matematikai módszert az általános egoizmus elvéből kiindulva deduktív eljárássá. Descartes adta a szenvedélyek mechanikáját; Pufendorf teremtetette meg a rendszeres természetjogot és egy bizonyos fokig a rendszeres közgazdaságtant is; e téren Hutcheson egészítette ki Pufendorf művét, a ki különösen ezzel mutatott tanítványának, Smith Ádámnak utat, stb.¹ Másutt pedig, a hol arra a viszonyra is rámutat, a mely Smith munkáját Quesnay felfogásához fűzi s mindkettőnek tanait a természetjogászok bölcseléből származtatja le, így emlékezik meg: A Smith-féle közgazdaságtan társadalom-erkölcsi alapjai úgy tűnnek élénk, mint Shaftesbury és Mandeville tanai, ha azokat Quesnay közgazdasági teoriáinak kereteibe foglalnók.²

Az általános bölcseletnek különösen egy ága, a természetjog foglalkozott legelőször és legkimerítőbben a gazdaságtan kérdéseivel, persze még csak rendszertelenül, jobbára csupán egyes, elszórt doktrínákat nyújtva. De a természetjognak egész jellege, mely a természetes állapotok és a természetes szabadság óhajta volt, kiválóan alkalmas talajául szolgált a liberális közgazdasági eszméknek.³ S ha tekintetbe vesszük azt, hogy a morálfilozófiának,

¹ Allgem. phil. Grundlagen, 169. lap.

² U. ott, 113. lap.

³ Léonce de Lavergne azt mondja (Adam Smith, Revue d. Deux Mondes, 1859. 925. lap): l'économie politique est née de la morale ainsi du

mint a természetjogászok erkölcsstanának egyik ágából fejlődött ki a skót egyetemeken a közgazdaságtani eszmék rendszere, úgy mindenesetre elismeréssel fogunk adózni annak, a ki ezeknek a természetjogi fejtegetéseknek folyamán a közgazdasági eszmék fejlődését felkutatta.¹

Hasbach Smith rendszerének magyarázatához mindezzel lényegesen hozzájárult. Tudjuk ugyanis az előző részekből, hogy Smith a morálfilozófiát hallgatta, hogy azzal maga is foglalkozott, hogy tanítványa volt Hutchesonnak s láttuk azt is, hogy tanára a morálfilozófia terén minő hatással volt reá. Valószínű tehát, hogy Smith annak közgazdasági elveit is jól ismerte, s hogy azokból a maga számára valót merített. Ennyiben Hasbach kutatásai mindenesetre méltó irányban haladtak. De úgy hiszem, hogy nem leszek én az egyedüli, a ki azt gondolom, hogy Hasbach ugyanebben az irányban olyan útra is tévedt, a melyen csak bizonyos mesterkéeltséggel haladhatott tovább, s hogy viszont talán éppen e miatt egy nem kevésbé fontos mozzanatra nem terjedt ki figyelme. Bármilyen szépek és vonzók legyenek is fejtegetései, azt hiszem hogy túlzott, a mikor azt vitatja, hogy a természetjognak olyan túlságos nagy befolyása volt a Smith rendszerére.² Gyönyörűen vezeti le, hogy a gazdasági elméletek mint nyertek mindig határozottabb és határozottabb alakot az egyes természet-

moins que l'entend l'école écossaise, et qu'elles ont toutes deux du principe commun l'amour de l'humanité. L'idée de la responsabilité personnelle domine la morale, elle domine aussi l'économie politique, c'est une des causes qui nissent le plus à son succès.

¹ Hasbach abban a munkában, a melyben párhuzamosan foglalkozik Quesnay és Smith rendszereinek alapelveivel, a lehető legmélyebb alapon kezdi vizsgálni a természetjogot. Kifejti a stoikusok és az epikureusok természetjogát, ugyanennek fejlődését a rómaiaknál, aztán hogy mint vált az említett tudomány önálló ággá a humanizmus, a reformáció s a kor politikai viszonyainak hatása alatt különösen Grotius, Gassendi, Hobbes és Pufendorf működése folytán. Említi röviden Hutchesont, a ki Pufendorf tanait Angliában fejlesztette tovább, de itt a Smithre vonatkozó rész megakad. Másik, Untersuchungen sat. című munkájában azonban újra fölveszi a fonalat valamivel a megszakítás előtt és Grotiuson, Pufendorfon és Wolffon keresztül Hutchesonhoz jut el, a kinek közgazdasági theoriáját bőven ismerteti.

² Különösen ide vonatkozó első munkájában. V. ö. különben másik, Untersuchungen cz. művében, 197. lap: Adam Smith konnte aus dem Naturrechte die Grundsätze viel weniger entnehmen, als aus den nationaloekonomischen Werken der Holländer und Engländer.

jogászok irataiban; de valószínűleg túlzásba tért, a mikor magának Smithnek természetjogáról mint olyanról beszél, a mely nélkül a *Wealth of Nations* gazdasági politikájának alapelvei meg nem érthetők.¹ Ez valószínűleg túlzott állítás. Ha a természetjogi felfogást mint egy közgazdasági rendszer bölceleti alapját kell megismernünk, akkor is elégséges, ha annak csak általános tanaival vagyunk tisztában, a speciális részek a közgazdasági tanok magyarázásához fölöslegesek.

Smith gondolkozása csak két tekintetben áll természetjogi hatás alatt, egyrészt közvetve a fiziokraták útján, másrészt anynyiban, hogy az angol természetjogra s annak különösen morál-filozófiai részére² mutathatunk, mint a Smith-féle rendszer bölceleti alapjára. A természetjog pedig Angliában a morálfilozófia terén sajátosan módosult. Hasbach bőven kimutatja, hogy mit nyújtott erre vonatkozólag Hutcheson, nem felejtván el ezzel kapcsolatban annak közgazdasági felfogásáról sem megemlékezni. De volt még valaki ugyanott Smith előtt, a ki talán Hutchesonnál is nagyobb érdemeket szerzett magának mindkét tekintetben, s ez Hume volt, a kiről úgy hiszem joggal el lehet mondani, hogy ő benne pontosult össze mindaz, a mi Smith előtt Angliában a morálfilozófia s a társadalmi gazdaságtan terén napfényre

¹ Smith hat offenbar gemeint — így szól — der Konkurrenzkampf solle durch positive Gesetze eingeschränkt werden. Aber über den Inhalt dieser Gesetze hat er uns wenig gesagt, und somit stehen wir vor einer Lücke, die nicht nur wissenschaftlich, sondern auch praktisch beklagt werden muss. Diese Lücke kann auch nicht durch Ausführungen früherer Naturrechtslehrer ergänzt werden. Allg. phil. Grundlagen, 75. lap. A fiziokraták tanai sem alkalmasak erre. Dass die Normen der Gerechtigkeit genau angegeben werden könnten, behauptet Smith ausdrücklich, dass er sie vorgetragen hat, theilt uns sein Schüler mit. So kann also kein Zweifel darüber herrschen, dass das Fehlen des naturrechtlichen Systems Adam Smith's uns auf immer daran verhindern wird, die Grundsätze seiner Volkswirtschaftspolitik richtig zu verstehen. U. ott, 76. lap.

² Az utóbbit óvatosan kell vizsgálni. Az előző fejezetben ugyanis meggyőződhattunk arról, hogy Smith a *Wealth of Nations*-ban morálfilozófiai fölfogásától mennyire elkülönzött, de azzal azért, mint látni fogjuk, távolról sem ellentétes nézetnek ad kifejezést. Ez a látszólagos ellenmondás, a melyet azonban a figyelmesebb vizsgáló azonnal megfejt, többeket arra indított, hogy a *Wealth of Nations* erkölcsi alapját egyenesen Hobbes és Mandeville fölfogásával hozzák kapcsolatba, mint azt fönnebb Hasbach idézett szavaiban is láthattuk.

került. Ezzel legyen szabad rámutatnom arra, a mit Hasbach-chal szemben már fönnebb másodsorban hangsúlyoztam, hogy t. i. ő azt a szerepet, a melyet a *Wealth of Nations*-zel szemben Hume játszik, nem akarja észrevenni. Másik munkájában elismeri,¹ hogy Smithre a fiziokratákkal szemben a német és angol természetjogászoknak nagyobb hatása volt, de azt, a kinek műveiben ezek a tanok a legszabatosabban jelentek meg Smith előtt, t. i. Hume-t, itt sem veszi észre.

*

Annak a viszonynak vázolásánál, a mely Smith-t elődeihez fűzi, s a mely lehetőleg röviden így azt az alapot is nyújtja, a melyre a *Wealth of Nations* támaszkodik, ugyanabban a fokozatos sorrendben fogok haladni, mint a melyet e rész első fejezetében követtem. Legelőször a merkantilistákkal fogok foglalkozni, majd pedig behatóbban a fiziokratákkal, hogy végül rátérjek arra az angol irányra, a mely Smith rendszeréhez talán a legerősebb alapokat szolgáltatva, s a mely körülbelül Hume-ban érte el Smith előtt tetőpontját.

A viszony Smith és a merkantilisták közt, mint azt az előző fejezetben, a *Wealth of Nations* IV. könyvének tartalmi ismertetésénél láthattuk, a lehető legnegatívabb, a tökéletes ellenmondás. Smith közgazdasági politikáját, a melynek feladatául ezt tartja:² to supply a plentiful revenue or subsistence for the people — úgy fejt ki, hogy előadva a merkantil politika hibáit és káros következményeit, arra tanít, hogy mit nem kell tenni. E rész első fejezetében, a hol a merkantil rendszert ismertetem, rámutattam arra, hogy Smith bírálata a merkantilizmussal szemben bizonyos egyoldalú elfogultságot mutat. A mikor ezt mondom, Cunningham szája íze szerint szólok, a ki ennek a felfogásnak azzal a nem palástolt törekvéssel ad kifejezést, hogy a merkantilistákat Smith Ádámmal szemben érdemükön felül méltassa.³ Cunningham nem hisz a merkantilizmus általánosan

¹ Untersuchungen, 166. lap.

² Inquiry, IV. könyv bevezetése.

³ Adam Smith und die Merkantilisten. — Tüb. Zeitschr. 40. kötet, 41—64. oldal.

ismert ócsárlásainak,¹ mert nem igaz az, hogy a merkantilisták tévedésben lettek volna a gazdaság lényegét illetőleg; rendszerök inkább csak egyoldalú, mint téves. Ezeket az állításokat azokkal az érvekkel iparkodik igazolni, a melyeket én is felhoztam fentebb a merkantilizmus relativ helyességének bizonyítására. Így szól egyebek közt: A kereskedelmi politika főcélja nem annyira a gazdaság szaporításában, mint inkább abban áll, hogy a nemzetnek megadassanak azok az eszközök, a melyeknek segítségével más nemzetekkel szemben hatalommal léphet fel.² Mivel Smith végecélnak nem a nagyobb hatalmat, de a jólétet tekinti, erről az állásponttól a merkantilisták elveit nevetségesekké tehetette.³ Csakhogy itt feledi a merkantilisták védője, hogy a gazdaság, a jólét teszi az államot rendesen hatalmassá is. — Cunningham különben a *Wealth of Nations* érdemleges méltatását így adja: Smith theoriájához nem annyira valódi felfedezés, mint inkább ama politikai viszonyok változandósága útján jutott, a melyek azokon az elveken nyugodtak, a melyeket ő legyőzött.⁴ Ez azonban, mint már eddig is láthattuk, ismét csak részben felel meg a valóságnak.⁵

Stewart, a kiről Feilbogen szép párhuzamában⁶ azt mondja, hogy ő Smith legfelvilágosodottabb elődje, a ki nem annyira egyéni véleményét, mint inkább kora felfogását adja elő — mindenestre olyan viszonyban áll Smithhez, a melynek vizsgálata nem kerülheti ki figyelmünket. Maga Feilbogen idézett értekezését azért írja, hogy tisztán kimutassa a különbségséget Smith és Stewart között ama felfogás ellenére, a mely Stewartnak a *Wealth of Nations* előtt 10 évvel megjelent első rendszeres közgazdasági munkájában talán a mai társadalmi gazdaságtan megalapítóját keresné⁷ annál is inkább, mert attól az előítélettől,

¹ Es ist schwer zu glauben — úgymond (id. m. 45. lap) — dass ein Missverständniß, welches man so schneidend auseinander gesetzt hatte, so zäh sich hätte behaupten lassen und die Köpfe denkender Leute und der Studenten und der praktischen Gesetzgeber beherrschen können.

² Id. m. 49. lap.

³ Id. m. 64. lap.

⁴ Id. m. 63. lap.

⁵ V. ö. Feilbogen, Stewart und Smith, 259. lap.

⁶ James Stewart und Ad. Smith, Tüb. Zeitschr. 45. köt. 218—260. lap.

⁷ Lásd Hasbach, Untersuchungen, 229. lap.

mintha egy ország gazdagsága nemesércz-készletétől függne, egy merkantilista sem szabadult meg inkább, mint Sir James Stewart.¹ De dacára ennek nem tudott kora szellemének békóiból menekülni.² Stewart nem győzte le kora veszedelmes tévedését, a mely világboldogításról, felvilágosodott egyeduralkodókról álmodozott. Az államférfinak Stewart szerint kötelessége, hogy az állam minden lakosának táplálékot és munkát juttasson. És minő eszközöket ad Stewart e nagy czélok elérésére rendelkezésére? Részint kicsinyes fogásokat, mint a minő a verdedíj, részint pedig a merkantilizmus régi háziszereit.³ Egyébként szépen festi Feilbogen a Smith és Stewart közti viszonyt, a mikor azt mondja, hogy a hit a szív erénye ugyan, de az ész gyengeségére mutat. A hit volt a tudomány terén Stewart átka. A hitetlenség, a kutatás adja okát Smith sikerének.⁴ Stewart-tal leszámoltunk azzal a merkantilistával is, a ki legjobban szabadult iskolájának tévedéseitől, de a ki Smith-szel szemben éppen a fönnebb vázolt okoknál fogva nem tekinthető olyannak, mint a kitől a *Wealth of Nations* szerzője nagyon sokat meríthetett volna.⁵ Ugyanezért az egész iránynyal itt lehetőleg gyorsan iparkodtam végezni, hogy annál inkább terjeszkedhessem ki a következő jóval fontosabb és többet, talán legtöbbet vitatott kérdésre, arra a viszonyra tudniillik, a mely Smith és a fiziokraták közt fennáll.

Smithnek a fiziokratákhoz való viszonyát fontos kérdésnek mondom, mert bár nem várok az elsőbbségi vitáktól hasznos gyakorlati eredményeket, a theoretikusokra mégsem lehet érdektelen annak az ismerete, hogy mit foglalt bele egy új rendszer alapítója előző, sok tekintetben gáncsolt gondolkozók eszméiből a maga gondolatmenetébe. Sokat vitatottnak pedig szintén joggal nevezhetem a kérdést, mivel mint látni fogjuk, nagyon sok író

¹ Feilbogen, id. m. 221. lap.

² »Er ist ein Kind seiner Zeit.« U. ott, 221. lap.

³ U. ott, 255. lap.

⁴ Id. m. 260. lap.

⁵ Az ellenkező felfogást vallják még Daniel Wakefield, *An Essay upon Political Economy*, 1804., idézve Roschernél, *Zur Geschichte d. engl. Volksw.* 123. lap jegyzet, a ki azt állítja, hogy Smith sokat merített volna a nagy Sir James Stewarttól, de dacára ennek, eléggé hálátlanul, sohasem idézi. — Hasonló értelemben szól Bonar, *Philosophy and Political Economy in some of their Historical Relations*, 1893, 146. lap.

foglalkozott ennek a viszonynak tisztázásával, a nélkül azonban, s ezt itt mindjárt előre bocsátom, hogy valamely végérvényes, egyöntetű megállapodásra jutottak volna. Vannak, mint látni fogjuk, a kik Smith-t egyszerű plagizátornak tekintik, s mások a kik mereven tagadják, hogy a fiziokratáktól bármit is tanúlt volna, bár ez utóbbiak száma folyton csökken, minél jobban bele-mélyedünk a fiziokraták tanulmányozásába.

A következőkben a leglényegesebb ellentétes véleményeket fogom egymással szembe állítani. Ezek között arra az álláspontra igyekszem helyezkedni, hogy Smith igenis sokat tanulhatott a fiziokratáktól, a kik jogosan lehetnek büszkék sokszor genialis absztrakcióikra, s a kiket a közgazdaságtan történetében minden-esetre sokkal fényesebb hely illet meg, mint a minőt régebben juttattak nekik osztályrészül, de a kiket Smith-szel szemben azért nem mernék a modern társadalmi gazdaságtan megalapítóinak nevezni,¹ már csak azért sem, mert a következőkben Smith angol elődeire fogok rámutathatni, mint a kiktől Smith valószínűleg sokkal többet és sokkal közvetetlenebbül meríthetett, mint a francia fiziokrata rendszer művelőitől.

Abban az összehasonlításban, a melyet Smith és a fiziokraták tanai közt tenni szándéksom, lehetőleg tartózkodni fogok egyes munkák részletezésétől. S csak a mennyiben az utóbb említett rendszer szerzői egymástól lényegesen eltérőt alkottak, a mely Smithhez való viszonyukat is alapjában módosítja, fogok kitérni a speciálisabb tanokra is.

Smith rendszerében a gazdasági szabadság mellett tör lándzsát; a szabadságot kívánták a fiziokraták is a természetjog hatása alatt. Ez a körülmény és az, hogy Smith a *Wealth of Nations* megírása előtt körülbelül egy évet² Párisban nagyrészt a fiziokraták társaságában töltött, többeket arra a feltevésre vezetett, hogy Smith gazdasági tanait egyenesen a fiziokratáktól vette át.³ Sokan tárgyalják ezt a kérdést különböző készséggel.

¹ V. ö. Scheel.

² Mint a fentebbi életrajzi vázlatban láthattuk 1765-ben és 1766-ban.

³ Man könnte vielleicht ohne Ungerechtigkeit behaupten, der zweite Schritt, den Adam Smith that, sei leichter gewesen als der erste, den Quesnay gethan hatte. Bernhadi, Versuch einer Kritik, 90. lap. — La vérité est, qu'Adam Smith fut le continuateur bien inspiré des physiocrates. Chevalier, Étude sur Adam Smith, Journal des Écon. 1874. 24. lap. — Spuren des Ein-

Leser¹ és Skarżyński² alaposabban, Scheel nem kevesebb igyekezettel, de talán fölületesebben. Az utóbbi kérdés tárgyává teszi,³ hogy vajjon lényegileg mennyire jogosult az az új fejezet, a melyet a közgazdaságtan történetében Smith nevénél kezdünk.⁴ Szerinte a mai társadalmi gazdaságtan megalapítói a francia ekonomisták, a kik azonban tudományunk történetében a fiziokratizmus szek-tájának kereteibe vannak beszorítva. Scheel ugyan látja a fiziokraták tévédeseit, különösen azt, hogy törvényeket kerestek ott, a hol csak tények mutatkoztak, szükségességet láttak ott, a hol csak lehetőség volt. De Turgot-ra mutat, a ki egyrészt magában egyesíti az egész fiziokratizmust, másrészt pedig annak az eszmekörét átlépve, az újabb közgazdaságtan eszményi kiinduló pontjának tekinthető.⁵ Smith Scheel szerint még annyi módosítást sem tett a fiziokraták tanain, mint Turgot. Smith szerint nem haladta túl Gournay álláspontját, a ki a szellemi munka termékenységét szintén tagadta. Scheel azt mondja, hogy Turgot nem fiziokrata, mert rendszerének bölceleti alapja s annak külső formulázása más.⁶ A fiziokraták egyáltalán nem jelezték meg szabatosan rendszerük határait a politika s az ethika irányában, de mindezt Scheel szerint megtette Turgot. Nem vonhatja ugyan kétségbe, hogy Smith munkájának a Turgot-énál nagyobb hatása volt, de ellene szegül okvetetlenül annak, hogy Smith-t mint a modern társadalmi gazdaságtan szellemi megteremtőjét emlegessék.⁷

Leser⁸ alaposabban igyekszik kimutatni, hogy Smith a fiziokratáktól merítve azok tévédeseit is átveszi. Quesnay szerint

flusses ihrer missverständlichen Anschauung treten in seinem (Smith) Werke hie und da zu Tage. Ingram, Geschichte der Volksw. Roschlau ford. 1890. — 142. lap. — Die englische Form dieser (physiokr.) freiheitlichen Bewegung wird durch Adam Smith zum Ausdruck gebracht. Helferich, Adam Smith und sein Werk. Tüb. Zeitschr. 1878. — 285. lap, sat.

¹ Der Begriff d. Reichthums bei A. Smith, 1874.

² Id. m.

³ Turgot als Nationalökonom, Tüb. Zeitschr. 24. köt. 1868. 242—270. lapok.

⁴ Ennek megfelelőleg tárgyalja ugyanez a szerző a társadalmi gazdaságtan történetét is a Schönberg-féle kézikönyvben, 3-ik kiad. I. 89.

⁵ Id. m. 247. lap.

⁶ Id. m. 257. lap. V. ö. Leser, id. m. 57. lap.

⁷ Id. m. 267. lap.

⁸ Begr. d. Reichthums, 69. lap.

c'est la valeur vénale, qui donne aux productions la qualité des richesses. Ebben Leser a merkantilista elvek maradványát látja, de ugyanezt a hibát Smith is elköveti, a mikor the annual produce of the land and labour vagy the exchangeable value of the annual produce of the land and labour alatt a gazdagságot érti. Magára Leser munkájára s az itt említett pontra később az Inquiry bírálataánál fogok kitérni. Itt csak azt kívánám megemlíteni még, hogy Leser hosszú részeket közöl Smith munkájából, a melyek mellé mindenütt oda tudja állítani a megfelelő sorokat, a melyeket különböző fiziokraták irataiból vett.¹ Mindebből csak arra a meggyőződésre juthat, hogy Jean Baptiste Say-nek az a mondása, mint-ha Smith a csereérték fogalmával alapította volna meg a modern közgazdaságtant, tarthatatlannak látszik, mert — s itt minket ez érdekel — ezt az elvet Smith a fiziokratáktól merítette, sőt szerinte szerencsétlenül választotta rendszere alapjául, a mint azt később adandó helyen Lesertől bővebben fogjuk hallhatni.²

Skarżyński, a kinek munkáját már a Moral Sentimentsről szóló részben említettem, érveléseinek jó részét az Inquiry ellen fordítja. Azt a látszólagos ellenmondást, mely a Moral Sentiments és a Wealth of Nations közt mutatkozik, egyenesen arra vezeti vissza, hogy az előbbi Hume sugalmazta, a másik írása-kor pedig Smith-t a fiziokraták rendszere, a melylyel párisi tartózkodása alatt ismerkedett meg, ihlette volna meg; illetőleg, hogy a mint az előbbiben Smith Hume gondolatait irta volna le, úgy itt a Wealth of Nationsben csak Quesnay s Turgot tanainak másolatát nyújtaná.³ Nagyrészt Dühring-nek Kritische Geschichte der Nationaloekonomie und des Socialismus című munkájának hatása alatt kimerítő és részletes összehasonlításokat tesz a gazdaságtan főbb kérdései körül Smith és különösen Turgot munkái között. Mindezek alapján az említett következtetéshez jut, csak azt engedve meg,⁴ hogy bizonyos fokú különbség mégis van a fiziokraták és Smith

¹ Id. m. 79—94. lap.

² Ugyancsak Leser mutat rá a Conrad Hwb.-ban, hogy Smith azoktól tanult legtöbbet, a kik már előtte a legrendszerezesebben dolgoztak s ezek a fiziokraták voltak. Smith alapelve megegyezik szerinte a fiziokratákéval, de ezt nem vette azoktól, ez már a Theory elveiből folyik. 685. lap.

³ Id. m. 101. lap.

⁴ Id. m. 217. lap.

felfogása között, hogy t. i. azok a földművelő munkát mint egyedüli gazdasági forrást, az utóbbi pedig csupán egyik főforrás gyanánt fogta fel. Skarżyński már némileg ezzel is ellentmond saját magának, a mi egyoldalú munkájában több helyen előfordul.¹ Birálatának részleteibe itt nem bocsátkozhatom, csak röviden mutatok rá e helyütt is mindarra, a mit említett munkájáról már a *Moral Sentiments* elemzésénél megjegyeztem.

Annak a felfogásnak, a melyet különösen Scheel-nél és Skarżyńskinál találtunk, a mely t. i. Smith-t Turgot-val hasonlítja össze s ebből az összehasonlításból Turgot javára vonja le a következtetést, Feilbogen lép az irodalomban legjobban ellene Smith und Turgot című munkájában,² a mely a Skarżyński-éhoz hasonló aprólékossággal és finom elméleti éllel mutatja ki, hogy Smith mennyivel áll Turgot felett. Ő a Smith elleni polémia *πρῶτον ψεῦδος*-át abban a felfogásban keresi, a mely Smithben akarja az individualizmus megalapítóját látni. Ez tévedés szerinte; a gazdasági individualizmus első úttörője tényleg Turgot volt.³ Feilbogen hosszú és kimerítő fejtegetései után oda jut, hogy Smith abban tér el leginkább a fiziokratáktól, a mit legjobban szoktak hangsúlyozni pedig, mint köztük való hasonlóságot, s ez az, hogy nála a *természetes* sokkal inkább tárgya a kutatásnak, mintsem célja a gyakorlati reformoknak.⁴ Továbbá ő is rámutat arra, a mire fentebb Skarżyński, hogy Smith érezte, hogy az általános jólét valójában a revenue net létrehozásában rejlik. Csakhogy ez Smith szerint nem a föld tiszta hozadéka, de a munkáé, s ez a gondolata okozta — mondja Feilbogen — azt a hirtelen óriási haladást a tudományban.⁵

Hasbach, a ki mint említettem, kiváló súlyt fektet a közgazdasági eszmék azon fejlődésére, a melyet azok a természetjogi írók munkáiban elértek, szép különböztetést tesz a Smith idejé-

¹ De különösen sajátságos, a mit Skarżyński ugyanott jegyzetben megemlít: Dass Turgot sogar mehr als ein Vertreter des Physiokratismus ist, dass er bereits den Übergang zur Smith'schen Auffassung bildet, werden wir weiter unten . . . beweisen. Ezzel körülbelül elismeri, hogy Smith s a fiziokraták még sem fedik annyira egymást.

² Smith und Turgot, 1892.

³ Id. m. 46. lap.

⁴ Id. m. 135. lap.

⁵ Id. m. 136. lap.

ben létezett két természetjogi irány, úgymint a német-angol és a francia között. Bár első munkájában¹ hét vonást emel ki, a melyek közös sajátságai a XVIII. századbeli francia és angol közgazdaságtannak, s a melyek közt mint legfontosabbak az individualizmus és liberalizmus szerepelnek, mégis második művében² határozottan rámutat arra, hogy Smith munkájában látjuk a német-angol irány felé való hajlást, a mint az a Pufendorf—Hutcheson-féle természetjog mesterétől másként nem is várható. Egyáltalában Hasbach mindvégig erélyesen harczol az ellen, hogy Smith munkájának alapgondolatait a fiziokratáktól, vagy azoknak a természetjogából merítette volna.³ Smithnek — s ez a megjegyzés nagyon helyesnek látszik — nem kellett a fiziokratákhoz fordulnia, sokkal közelebb találta ő Skóciában azokat a gondolkozókat, azokat a természetjogi forrásokat, a melyekből nyerték végső elemzésben maguk a fiziokraták is szabadságot követelő eszméiket.⁴ Hasbach szépen különbözteti meg a fiziokraták általános gazdasági alapelveit és Smith kiinduló pontját, a mikor így szól: Az előbbieket részint az emberi önérdékből, részint az egyén ösztöneiből indulnak ki, Smith azonban a természetet s annak végső céljait veszi kiindulása alapjául . . . A fiziokraták vagy praktikusok, vagy természetjogászok míg Smith metafizikus.⁵ Ez a megjegyzés fényes világot vet arra a különbségre, a mely Smith rendszerét a fiziokratákétól elválasztja.

Smithnek a fiziokratákhoz való viszonyát érdekesen világítja meg 1763-ban tartott előadásainak az a vázlata is, melyet egy tanítványa készített s a melyet újabban Cannan adott ki.⁶ Ez a munka is fényesen bizonyítja, hogy Smith közgazdaságtani elveit nem vette át a fiziokratáktól. Közzétett előadásainak ama része,

¹ Allgem. phil. Grundlagen, 175. lap.

² Untersuchungen, 166. lap.

³ Nasse is azt mondja, hogy Smith nagyobb hatásának oka abban keresendő, hogy míg a fiziokraták elvontan a jogbölcsleletből következtettek, addig ő nem így járt el. — Das hundertjährige Jubileum der Schrift von Ad. Smith. Preuss. Jahrb. 1876. — 395. lap.

⁴ Blanqui is így szól: il (Smith) fut conduit à des résultats bien différens de ceux obtenus par les économistes. Histoire de l'écon. pol. en Europe, 1842. II. 132. lap. — Ellenkező nézetet vall Bernhardt, a ki Smith-t a francia encyclopaedisták tanítványának mondja. Versuch einer Kritik, 52. és 57. lap.

⁵ Id. m. 207. lap.

⁶ Lásd bővebben e dolgozat IV. részének harmadik fejezetében.

mely gazdasági kérdésekről szól, már határozottan kívánja a szabadságot gazdasági téren, a mikor ugyanazokat az elveket fejtegeti, a melyeket később a *Wealth of Nations* hirdet. Smith szóban forgó előadásaival később bővebben fogunk foglalkozni; most csak annyiban emlékezem meg róluk, a mennyiben olyast nyújtanak, a mi tárgyunk szempontjából bennünket érdekel. Smith idézett előadásai abból az időből valók, a mely párisi utazása elé esik, a mikor tehát még nem találkozott a fiziokratákkal. Tanai már ekkor magukon viselik azt a sajátos jelleget, melylyel a *Wealth of Nations*-ben is bírnak s a melynek alapján hitték éppen sokan, hogy Smith minden mélyebb kutatás nélkül egyszerűen magáévá tette a fiziokraták elveit. A *Lectures* közzététele ezt a véleményt lesújtólag megczáfolta. De a mint tisztázta Smith-t az említett vád alól, éppen úgy nagyobb világosságot is vetett arra a viszonyra, mely Smith-t a fiziokratákhoz fűzi. Ugyancsak a Smith-kérdés mai legalaposabb ismerője, Hasbach, kinek ide vonatkozó 1891-ben irt munkájában közölt véleményét fennebb említettem, iparkodott legújabbán rámutatni arra, hogy a Smith s a fiziokraták közötti viszonyt minő helyesebb világításban tárja elének a *Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms*.¹

Hasbach talál némi különbséget Smith 1763-iki előadásai és a *Wealth of Nations* között. Smith metafizikai álláspontja, mely, mint már tudjuk, éppen Hasbach szerint legjobban megkülönbözteti őt a fiziokratáktól, a *Wealth of Nations*-ben nem talál oly nyomatékos kifejezésre, mint a régebbi *Lectures*-ben. A *Wealth of Nations* — Hasbach szerint — már inkább emlegeti a természetes jogokat. Ott még inkább Harrington, Montesquieu és Hume szellemében ír Smith; itt Locke és Hutcheson tanai felé fordul inkább, a mikor is lassan elpártol Montesquieutól, kit tudvalevőleg nem szerettek a fiziokraták. A *Lectures*-ben — így mondja Hasbach — még nem a munka a tulajdon forrása, de a társadalom megegyezése. A *Lectures* közgazdasági kérdésekkel foglalkozó része a fogyasztásból indul ki, így jártak el a merkantilisták is; a *Wealth of Nations* pedig a termelés tanainak fejtegetésével kezdődik. Ha az előbbiektől eltekintünk is és csak azt gondoljuk meg, hogy Baudeau² ezt a rendszert hangsúlyozza

¹ Adam Smith's *Lectures*, *Political Science Quarterly*, 1897. decz.

² *Explication du Tableau Economique*.

a fiziokraták sajátjaként a merkantilistákéval szemben, nem lesz nehéz igazat adnunk Hasbachnak, a mikor mindezekben hajlást lát Smith *Wealth of Nations*-ében a fiziokraták felé. Ebben látja Hasbach annak is okát, hogy Smith meg akarta bírálni az *Esprit des Lois*-t. A Montesquieu irányától való elfordulás okozta azt is, hogy Smith nem irta meg célba vett nagy munkáját, a *The General Principles of Law and Government*-et, hanem hogy inkább gazdasági kérdésekkel foglalkozott.

Az irodalomtörténet nagy becsben fogja tartani Hasbachnak a *Lectures*-re vonatkozó nézeteit, melyek azt földték fel előttünk, a minek létezéséről meg voltunk győződve, de a mi után a *Lectures* nélkül hiába kutattunk. Tudtuk, hogy a fiziokratáknak mindenesetre volt valamelyes hatásuk Smith tudományos egyéniségére.¹ Hasbach mutatott idézett cikkében rá először arra, hogy ez miben állott. Ha Jevons tanaira gondolunk, ki nem ok nélkül kívánja a közgazdasággal foglalkozók figyelmét mindenekelőtt a fogyasztás jelenségei felé fordítani, azt is láthatjuk az említettek-ből, hogy a fiziokraták tanai kárára is voltak Smith rendszerének. Semmiesetre sem fogunk azonban Hasbachnak abban igazat adni, hogy a *Lectures*-ből meríthető adatok bennünket arról győzhetnének meg, hogy a fiziokratáknak Smithre nagyobb befolyásuk volt, mint azt eddig hittük. Sőt ellenkezőleg, tudtuk jól, hogy kell a francia ekonomisták és az angol morálfilozófus közt összekötő kapocsnak lennie, de csak a *Lectures* alapján bizonyíthatjuk be kézzelfoghatólag egy Scheelnek, egy Skarżyński-nak, hogy mennyire tévedtek, a mikor Smith-t szinte Turgot plagizátora gyanánt tüntették fel. Ezzel a fiziokratákat szemügyre véve, ama kapocs belső természetének vizsgálatára térek át, a mely Smith Ádámot az előtte működött angol írókhoz fűzi.

Fejezetünk elején megkisértettem azt az álláspontot lehetőleg világosan kifejteni, a melyet Hasbach különösen a társadalmi gazdaságtan fejlődésének vizsgálatánál elfoglalt. Rámutattam, hogy a természetjogi munkálatokban talál fejleményeket, a melyek lényeges hatással lehettek Smith munkájára. Most pedig, néhány sorral feljebb ott, a hol arról a véleményről számoltam

¹ Úgy hisszük, hogy az olvasó szintén meg volt erről győződve már annak alapján is, a mit e fejezet egyéb részeiben még a *Lectures* megjelenése előtt megírtunk. Ez újabb közbevetett rész csak teljesebbé és világosabbá teheti a mondottakat.

be, a melyet Hasbach a Smith és a fiziokraták közti viszony kérdésénél kifejt, megemlítettem, hogy Hasbach világosan kétfelé osztja azokat a természetjogi irányokat, melyekből közgazdasági írók merítettek; még pedig megkülönbözteti a (német-)angol irányt, a melyre Smith, s a francziát, a melyre a fiziokraták támaszkodtak. Én itt tárgyamnál fogva figyelmemet különösen az előbbi felé fogom irányítani, de azzal a megszorítással, a melyet az említett helyen Hasbach-chal szemben már volt alkalmam kifejteni s a melyet most talán még világosabban úgy fejezhetek ki, hogy a Smith előtti angol irodalomra szándékozom tekinteni, végignézni azoknak a során, a kik Smith előtt olyasmit alkottak a társadalmi gazdaságtan terén, a miből ő meríthetett. S ha ezeknek a során végigfutok, azt fogom találni, hogy ezek, éppen úgy mint Smith, a filozófia terén is működve, valamilyen közös bölcséleti alapon állottak, a melyet Hasbach nagyon szépen fejt ki, a mikor az uralkodó természetjogi felfogásra mutat. De azért első sorban nem a filozófust, hanem a közgazdaságtannal foglalkozó tudóst legyen szabad bennök keresnem. Mint első sorban legfontosabbat azt kívánom kimutatni, hogy Smith közgazdasági alapelveit mint merítette tőlük, az ő társadalomgazdasági rendszereikből.

Mivel nem a modern társadalmi gazdaságtannak magból való kifejlődését kutatom, hanem csupán Smith rendszerét és annak bölcséleti alapját vizsgálom, mindkét tekintetben csak annyira terjeszkedem ki a Smith előtti gondolkozókra, a mennyiben az mind a két szempontból szükségesnek látszik ahhoz, hogy Smith rendszerét kellő világosságban helyezzem az olvasó elé. Ezért tértem ki e rész első fejezetében a Smith előtti angol nemzetgazdasági írókra s ezért fogom itt most az összehasonlítás alkalmával különösen annak a rendszerét kiemelni, a kiben az összes Smith előtti társadalomgazdasági eszmék összpontosulnak. Humera fogok különös súlyt fektetni, mint a ki Tuckerrel és Fergusonnal együtt magában foglalja (természetesen további kifejtésben) mindazt, a mit Hobbes, Locke, North, Petty és mások Smith előtt nyújtottak.

Hasbach nem tartja feladatának, hogy Hume rendszerében keressen alapot Smith felfogásának;¹ ő Hutcheson közgazdasági

¹ Id. m. 167—168. lap.

doktrínáit tartja olyanoknak, a melyekből Smith közvetlenül meríthetett. Én úgy látom, ha tekintetbe veszem azt a személyes viszonyt, a melyben Smith Humehoz állott, s ha megfontolom a *Wealth of Nations* írásának idejét és körülményeit, egybevetve ezt még azzal, a mit a morálfilozófia terén a *Theory of Moral Sentiments* és Hume munkái közt találtam, én úgy látom, mondom, hogy talán mégis Dugald Stewartnak van igaza, a mikor így szól: Hume államtudományi értekezései valószínűleg nagyobb hatással voltak Smithre, mint bármely más munka, mely azelőtt látott napvilágot.¹ — Ezzel nem akarom azt mondani, mintha Hutchesonnak nem lett volna Smithre a közgazdaságtan terén is hatása.² Hiszen Smith tőle hallgatta a morálfilozófiát, s hogy annak keretében a társadalmi gazdaságtan egyes elveit is hallotta — azt is tudjuk. Valószínű, hogy a közgazdasági kutatás első ösztönét Hutcheson előadásai keltették fel benne. De ha összevetem Hume essay-it mindazzal, a mit Hasbach nagy gondal mint Hutcheson közgazdasági tanításainak magvát állított össze, úgy csak megerősödik bennem az a vélemény, hogy Hume-től tanult Smith legtöbbet. Hasbach azonban Humemal szemben Hutcheson tanainak hatását hangsúlyozza, a mikor például így szól Smith tanáráról: Hutcheson a munka fogalmát oly határozottan emeli ki, hogy sokkal valószínűbb, hogy Smith ezt a fogalmat tőle, mintsem barátjától, Hume-tól vette át.³

Hasbach véleményével szemben azonban Skarżynski többször említett munkájára utalhatok, a mely a fiziokraták mellett másodsorban Humera mutat, mint a kinek munkáiból Smith legtöbbet kiírt volna. Szerinte a *Wealth of Nations* két forrásból eredt, Hume essay-iből és a fiziokraták irataiból.⁴ Ezt az állítását a fiziokratákra vonatkozólag már tárgyaltuk; hallottunk a bő összehasonlításokról, a melyekből ilyen következtetéshez vél juthatni.⁵ Hasonlóképen hosszasan ismerteti Hume nézeteit, a

¹ An Account of the Life and Writings of Ad. Smith, id. m. LIX. lap.
— Lásd még Léonce de Lavergne, Adam Smith. *Revue des Deux Mondes*, 1859. 899. lap.

² Lásd a többi közt: Bonar, *Philosophy and Political Economy in some of their historical Relations*, 1893. 146. lap.

³ Id. m. 148. lap.

⁴ Id. m. 102. lap.

⁵ Id. m. 93—171. lap.

melyeket Smithéivel szemben csak essay-i külső alakjuknál fogva tart tökéletlenebbeknek. A rendszert, a formát egyebekkel együtt meríthette Smith a fiziokratáktól, Turgot-tól, — miután az alapot Hume már megadta neki.

E két ellentétes szélsőséget érintő vélemény között, a melyeknek egyike azt vitatja, hogy Humenak a *Wealth of Nations*-re majd semmi befolyása sem volt, másika pedig éppen az ellenkezőt állítja, Feilbogen véleménye foglalja el a közvetítő álláspontot, a mely mindenestre legelfogadhatóbbnak látszik.¹ Feilbogen meg van győződve, hogy Hume essay-i nagy értékűek.² Mindemellett belátja azonban, hogy Hume előtt egyáltalán nem lebeg valamely határozott gazdasági alapelv. Ebben és az essay-szerű rendszerben találja annak okát, hogy Hume munkái e téren aránylag annyira hatástalanok maradtak. Míg Hume csak próbálkozik, vizsgál, okokat hoz fel úgy egyik, mint másik felmerülő nézet mellett, addig Smith meggyőzni iparkodik. — Smith csak akkor írja le gondolatait, a mikor már maga is tökéletesen meggyőződött az igazságról.³ A lángeszű kételkedő természetéből folyik — így szól Feilbogen, — hogy Hume érveit egyes vitás kérdések eldöntése körül így is, úgy is magyarázhatjuk.⁴ Hume mindig a refinement-re, a műveltség előhaladására hivatkozik; de Feilbogen szerint a műveltség előhaladásának gondolata nem szolgálhat eredménynyel valamely társadalmi gazdasági rendszer alapelveül. Humenál hiányzott a valódi érték fölötti mélyebb gondolkodás, a termelés valódi ismerete, úgy szintén az a szilárd álláspont is, a melyről az érdekek ellentéteit megítélhette volna. Arról sem volt biztos véleménye, hogy az állam minő határokig avatkozzék bele a gazdaság dolgaiba.⁵ A mennyiben Smith mindezekre a kérdésekre határozottabban megfelelt, annyiban múlta őt fölül.

Ha összegezve tekintünk végig mindazon, a mit Smith előtt a fiziokraták és angol elődei nyújtottak, különös, megdöbbentő

¹ Siegmund Feilbogen: *Smith und Hume*, Tüb. Zeitschr. 46. köt. 695—716. lap.

² Ezt mondja róluk: Welche hohe Meinung müssen wir überdies von den Essays haben, wenn sie für Ad. Smith dasselbe waren, was für Im. Kant die Philosophie D. Hume's war, der Funke nämlich, an dem sich sein Denken entzündete. — Id. m. 701. lap.

³ Id. m. 708—709. lap.

⁴ Id. m. 711. lap.

⁵ Id. m. 714—716. lap.

eredményre jutunk.¹ — Skarżyńskivel, Scheellel s a többiekkel együtt azt fogjuk találni, hogy hiszen körülbelül mindaz, a mi a *Wealth of Nations*-ben mint eredeti gondolat foglaltatik, már nagyrészt megvolt mások munkáiban. Láttuk, hogy már Hobbes, Locke, Petty, de sőt némely merkantilisták is a munkában keresték az érték és az ár forrását. Láttuk, hogy másokkal egyetemben már Petty is beszél a munkamegosztás fontosságáról. A fiziokratáknál még plasztikusabban jelenik meg a gazdasági szabadság kívánalma. Quesnay az egyetlen adó eszméjétől fanatizálva, hallani sem akar a fogyasztási adókról, a melyekhez Smith angol elődei még ragaszkodnak. A *laissez-faire* első pillanatra, mintha csak a *Wealth of Nations* jeligéje volna. S ha még tovább a közvetlenül Smith előtti időkre tekintünk, azt látjuk, hogy Hutcheson és Turgot már olyan kérdéseket döntenek el helyesen, mint a minő a tőkekamat jogossága, hogy Hume találóan magyarázza a kamatláb emelkedését és esését, stb.

Ilyen gondolatok hatása alatt mondhatta Feilbogen, hogy a kérdés, a mely Smith Ádám példátlan sikerével foglalkozik, napról-napra nehezebben oldható meg. Azt látja Feilbogen, hogy Smith azzal az óriási hatással, a melylyel elődeit túlszárnyalta, előtte áll; de hogy okoskodjék tovább? Hiszen a mit Smith nyújtott, az már majdnem mind létezett előtte is. Feilbogen ebből arra »a keserves következtetésre« jut, hogy valamely nemzetgazdának nagysága nem attól függ, hogy újak-e gondolatai, mert ez esetben Fourier nagyobb nemzetgazda volna, mint Smith.²

Az előző részben egy hasonlattal iparkodtam megvilágítani a morálfilozóf Smith és elődei közti viszonyt. Ismétlésbe esem; de úgy hiszem, hogy most sem fejezhetném ki magamat egyszerűbben és világosabban, mint a következő módon.³

¹ Bianchini, *Scienza del ben vivere sociale*, Palermo, 1845. — 267. lap. így szól: *Quandoadunque si considera che Smith ha trattato dell economia per una sola parte, che non è la più importante, quando si scorge che in ciò non è stato in tutto originale, quando si conviene, che le sue theoriehe son tuttavìa soggette a disamina, quando in esse i medesimi suoi ammiratori hanno osservato molti errori e fallacie, non so comprendere, come gli si possa attribuire titolo di fondatore della scienza economica.*

² Id. m. 697. lap.

³ Az elsőégi viták nagyon meddők; jól mondja Léonce de Lavergne, Adam Smith, *Revue des Deux Mondes*, 1859. — 894. lap: *on s'est beaucoup demandé qu'elle avait été la partie exacte du chacun de ces écrivains dans*

Skarżyński s a vele egyenlően gondolkozók előtt a *Wealth of Nations* egy nagyszerű épület gyanánt áll. Vizsgálják ezt az épületet kívül-belül, aztán fenekestől felforgatva, körül-köre szét-szedik. A szétszedett darabokon meg észreveszik, hogy azok tulajdonképen Hume és Turgot rendszereiből valók. Kimondják tehát a kontár építőmesterre a halálos ítéletet. Pedig nincs igazuk. Ne azt keressék, hogy ez meg az a darab honnan való, hanem hogy találhatnak-e a *Wealth of Nations* előtt ahhoz fogható alkotást.¹ S ekkor majd belátják, hogy bár joggal hallgattatták is el a túlzott Smith-imádást, meg kell mégis hajolniok az előtt, a ki az előtte álló tömkelegből kiválasztotta a jót s ezzel a lassan meginduló tudománynak olyan szilárd alapokat rakott.

De vajjon beilleszthető-e Smith rendszerének minden darabja a fiziokraták és Hume Dávid könyveibe? Úgy hiszem, hogy a lebontott épületből két alapkő marad, a melyek számára nincs hely az előző rendszerekben. A *laissez-faire* elve nem ugyanaz Smithnél, mint a fiziokrataknál. Smith a dolgok magától folyó rendjét kívánja, olyan kormányt — ez Hasbach kifejezése, — a mely behozza a gazdasági szabadságot, aztán leköszön,² a fiziokraták pedig olyan viszonyokat óhajtottak, a melyben a szabadságot erőskarú közigazgatás vezesse.³ A mint ez a felfogásbeli

l'édifice de la doctrine économique : question insoluble et superflue. Qui peut compter la multitude des sources qui contribuent à former un ruisseau et la multitude des ruisseaux, qui contribuent à former un fleuve ? — Lásd különben még Delatour, Adam Smith, sa vie, ses travaux, ses doctrines. Paris, 1886. — 316. lap.

¹ V. ö. Courcelle-Sénéuil, *Nouveau Dictionnaire de l'économie politique*, Say-Chailley — Paris, 1892. II. 811. lap azt mondja: cette question (elődeihez való viszonya) atteste que ceux, qui la posent n'ont pas lu les livres, dont il s'agit ou n'ont aucune connaissance des conditions du travail scientifique. — Smith utódait senki sem mondja plagizátoroknak, pedig azok többet vettek tőle, mint ő elődeitől.

² Allgem. phil. Grundl. 157. lap.

³ V. ö. Baumann ellenkező felfogását: Thatsächlich ist von Adam Smith seine Grundüberzeugung von der unabsichtlichen Selbstregulierung der Privatinteressen zum Gemeinwohl aufgegeben, es wird auf ein aufsichtliches Hinwirken zur Beschränkung der Privatinteressen und zur Beschützung derselben gerechnet und gedungen, und zwar auf eine absichtliche Einwirkung, die nicht bloss einmal zu geschehen hat, sondern fort und fort zu üben ist. — Adam Smith's allgem. Ansichten, — Philosoph. Monatshefte, XVI. köt. 385—416. lap.

eredetiség, mely inkább az angolokra emlékeztet, végig huzódik a *Wealth of Nations* minden során, úgy önállóvá teszi még azt Humemal szemben különösen az a határozottság, az a pontos gazdaságpolitikai méltatás és bírálat, mely Smithnek az *Essays* szerzőjével szemben annyira sajátja. Ehhez a két fő jellemvonáshoz csatlakoznak aztán a részleteknél mutatkozó momentumok, a melyeket már az *Inquiry* tartalmi ismertetésénél is kiemeltem s a melyekre a következő fejezetben az *Inquiry* bírálatánál majd még bővebben terjeszkedhetem ki.

Hatását tekintve, nagyban különbözik a *Wealth of Nations* a *Moral Sentiments*-től. Az utóbbi az angol-skót morálfilozófia egybefoglaló záróköve, a melylyel ez irány gondolkozása megszűnt. A *Wealth of Nations* a világot hódította meg. Sajátságos szerepével lezárta a régibb gondolkodást s egy újabbnak nyitott utat, a mely nagy fontosságú, részint helyes, részint téves következtésekre jutott a gazdaságtan tudományában. Ricardo Smith hatása alatt lett nemzetgazdává, s mindazok, a kik a közgazdaság terén elfogadhatót nyújtottak, a rájuk nézve legfontosabb tanítást, mint maguk is bevallják, Smith munkájából merítették.¹ Feilbogen azt mondja, hogy még ma sem képes senki, legyen bár Smithnek ellensége, közgazdasági tételeket a Smith megállapította alapelvek nélkül formulázni, a Smith alapgondolatai nélkül megokolni.² Mindenki, a ki a közgazdaságtan terén dolgozott, megfelelő kiinduló pontot talált az *Inquiry*-ben. A *Wealth of Nations*-re ennek folytán úgy tekintettek, mint a helyes tudományos alapfogalmak összességére. A *Wealth of Nations*, hogy ezzel a hasonlaltal éljek, a Jupiter fejéből pánczélosan kiugrott Minervává lett.³

Az újabb kutatás kimutatta, hogy mint függ össze a *Wealth of Nations* a régibb gondolkozással; s bár gyakorta ismét túlzásba tévedt, nem dönthette le Smith alakját arról a kimagasló helyről, a melyet a közgazdaságtan történetében elfoglal, s a melyet Roscher így jellemzett: minden, a mi előtte létezett, rá vonatkozó előkészület, minden, a mi utána következett, belőle való kifejlődés gyanánt tűnik fel.⁴ Ha van is hizelgés ennek a mondatnak első

¹ Lásd Dühring, id. m. 165. lap.

² Smith und Hume, 697. lap.

³ Lásd Jean-Baptiste Say: *Traité d'économie politique*, 1803.

⁴ Zur Geschichte d. engl. Volksw. 123. lap.

felében, második részének igazságát nem fogja senkisé tagadhatni. Ricardótól kezdve a Smith névéhez legszorosabban fűződő angol szabad-kereskedelmi, aztán a Manchester-iskolán, a védvámistákon, a modern történelmi s ethikai irányon keresztül a legtúlzób szocializmusig nincs gondolkozás, a mely alapján ne a Wealth of Nations-ben keresné gyökerét. Minden ő rá mutat vissza; s ha nem is mozog az ő szellemében, ő tőle tanult közgazdaságilag gondolkozni. S ennek a tanításnak hatása világosan meglátszik minden irányon, bár keletkezett legyen az mint küzdő Smith elvei ellen, mint a védvámiskola, vagy indult legyen ki a Wealth of Nations túlzó magyarázatából, részben hibás felfogásából, mint a szocializmus tana.

Ez az utolsó pont arra késztet, hogy fejtegetéseimet itt megszakítsam s hogy Smith rendszere bírálatának tárgyalására térjek át.

NEGYEDIK FEJEZET

Smith Ádám közgazdaságtanának bírálata

Annak a felfogásnak igazsága, mely Smithben látja a modern közgazdaságtan megalapítóját, leginkább úgy nyer beigazolást, ha azokra tekintünk, a kik az ő elveiből indulva ki, alapfelfogásaikat úgy szólván ő belőle merítve alkották meg tanaikat.

Tudjuk, hogy az angol nemzetgazdaságtan, melynek Smith és közvetlenül utána jövő két utóda, Malthus és Ricardo a klasszikus képviselői, teremtett eddig a közgazdasági elmélet terén a legtöbbet. Tudjuk azt is, hogy Smith szabad kereskedelmi tanai igen sok tekintetben lényeges kiegészítésre találtak az utóbbi két gondolkozó műveiben, de viszont szintén tény marad, hogy az alapot egy Malthus, egy Ricardo gondolkozására, elmélkedésére Smith adta meg. Az Inquiry szolgált a későbbi nagy angol nemzetgazdák gondolkodásának alapjául. Nincs itt helyén, hogy bővebben fordítsam most figyelmemet Malthus és Ricardo, a két nagy tanítvány munkáira, kik közül az első Smithnek annyiban szolgál kiegészítője gyanánt, a mennyiben a népeségi tanban egy Smith-től alig érintett teret világít meg. A praktikus élet követelményei vitték Ricardot a bankélet vizsgálatára és földjáradék-tanának felállítására. Ezzel szintén oly oldalát világítva meg a gazdasági jelenségeknek, a melyeket Smith alig figyel meg behatóbban s főleg a mindinkább kifejlődő banküzletek terjedelméhez képest csak elégtelenül; másrészt földjáradék-tanában a termelési tényezők ama fájára fordítja kimerítően figyelmét, a melylyel Smith Inquiry-je bővebben nem foglalkozik. Jól tudjuk, hogy mit jelent az angol közgazdasági irodalomban Malthus, de különösen Ricardo fellépése. Azok, a kiket e kor-

szakban látunk szerepelni, mintegy a nemzetgazdaság elméletének aranykorát teremttették meg. S bár Malthus oly téren mozog, a melyet Smith Inquiry-jében nem is ismer, ő is mint Ricardo, csak úgy, mint ennek ellenesei is a közgazdasági gondolkodás erejét a *Wealth of Nations*-ből merítették. Az a gondolkodás, mely Malthus-t és Ricardot bámulttá tette, alapjait Smithnél találja meg.

De nem kell Smith közvetett eredményeit tekintenünk. Ha közelebb lépünk az ő korához, szintén látni fogjuk azt a csodálattal vegyes hitet, a melylyel Anglia közönsége a *Wealth of Nations* eszméin csüngött. Ellenesei, mint Pownall (*A letter to A. Smith*, Lond., 1776.), Crawford (*The doctrine of equivalents, or an explanation of the nature, the value and the power of money*, Lond., 1794.), Gray (*The essential principles of the Wealth of Nations*, London, 1797.) és Lauderdale (*An inquiry into the nature and origin of public Wealth and into means and causes of its increase*, Edinburgh, 1804.) éppen olyan kevés meghallgatásra találtak, mint a minő lelkesedéssel fogadták Jeremiah Joyce munkáját (*A complete analysis of A. Smith's Inquiry*, Lond., 1797.), a ki népszerűvé iparkodott tenni Smith eszméit a közönség minden osztályában.¹

Franciaország, mely a fiziokraták irataiból már ismerte a gazdasági szabadság eszméit, szintén nagy lelkesedéssel fogadta Smith művét, mely alapelveiben a fiziokraták »laissez-faire« elvéhez annyira hasonló felfogást hirdetett. Roucher fordítása Condorcet magyarázataival együtt jelent meg (1790-ben Párisban). Majd Garnier adta ki a *Wealth of Nations*-nek fejtegetésekkel kísért fordítását (1802. Páris). Canard munkája (*Principes d'économie politique*, Paris, 1801.), mely úgyszólván mindenben Smith-t követi, de különösen a híres Jean Baptiste Say műve (*Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière, dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*, Paris, 1803.) mind Smith eszméit, sőt egyenesen az ő rendszerét segítik nagyobb népszerűsége. Say nem volt nagy önálló alkotó tehetség, de széleskörű tudásával a nemzetgazda-

¹ Lásd Knies: *Die Wissenschaft der Nationalökonomie seit Ad. Smith*. Brockhaus Gegenwart-ja VII. évf. — A következő történeti ismertetésben is nyágrészt erre az értekezésre támaszkodom.

sági eszméket, különösen az istenített Smith-éit általánosan ismertekké tette.

A német gazdaságtani irodalom, a mely addig csak a Cameralwissenschaft bürokratikus és éppen azért szűk formáiban mozgott, kapva kapott Smith tanain. Arról már szóltam más helyütt, hogy Hasbach, ki a gazdasági szabadság elméletének első csiráit a német természetjogászoknál találta meg, tulajdonképen végelemzésben német föld szülöttének tartja a gazdasági élet szabadságának eszméjét. Ugyanott rámutattam azonban arra is, hogy ha van is bizonyos fokú eszmerokonság a német természetjogászok és az angol morálfilozófusok között, mennyivel szélesebb körben s mennyire határozottabban mutatkozott a gazdasági szabadság eszméje az utóbbiaknál az angol élet hatása alatt. A mit pedig itt fogunk látni, hogy t. i. Smith munkája először és mondhatni a természetjogászok teljes mellőzésével csakis a kameralistáknál talált visszhangra, még jobban meg fog erősíteni abban a hitünkben, hogy Smith szabad-gazdasági tana és a német természetjogászok között az összefüző kapocs nemcsak hogy igen közvetett, de nagyon laza is. A mint a régi német természetjogászok csak halványan s alig érintve foglalkoztak a gazdasági élet kérdésével, úgy a későbbi természetjogi alapokon álló bölcselek sem mutatnak semmi kedvet a gazdasági élet behatóbb vizsgálatára, bárminő »természetes szabadság« lehellete integetett is feléjük Smith munkájából. A nemzetgazdaságilag ügyszólván semmi értékkel sem bíró s csak inkább mint kezdő fináncztheoretikusok számot tevő kameralisták tették Smith eszméit egyszerre magukéivá, hogy aztán az angol klasszikusoktól tanulva utódaikban majdan oda fejlesszék a közgazdaságtan elméletét, a hol az ma áll, a mikor is a német nemzetgazdaságtan termékeinek nemcsak számára, de tartalmára nézve is vezető helyet foglal el a tudományban. A kameralisták következő munkái már nevükben magukon viselik azt az irányt, melyet szinte szolgailag követnek. Sartorius: *Handbuch der Staatswirtschaft*, Berlin, 1796. *Von den Elementen des Nationalreichthums und von der Staatswirtschaft*, nach Adam Smith, Göttingen, 1806. — Lüder: *Ueber Nationalindustrie und Staatswirtschaft*, nach Ad. Smith bearbeitet, Berlin, 1800—4. *Die Nationalindustrie und ihre Wirkungen*, Braunschweig, 1808. — Jacob: *Grundsätze der Nationaloekonomie oder Nationalwirtschaftslehre*. Halle, 1805—9., a harmadik ki-

adásnak ez a czíme: *Theorie des Nationalreichthums — Ein philosophischer Versuch über die Quellen des Nationalreichthums und über die Mittel zu dessen Beförderung*. Lipcse, 1805—23. stb. Azután még Schlözer, Craus, Weber stb. munkái.¹ Mind-ezeknek csak az az érdemük, hogy siettek Smith eszméit német földön terjeszteni, bár már Sartorius is talál néhol Smithben kifogásolni valót.² A német közgazdaságtan fejlődésének iránya lassankint csakugyan ilyen lesz; az írók Smithre támaszkodva, részint már az ő tanait bírálva viszik az elméletet tovább. Hufelandtól kezdve Raun keresztül Wagnerig így fejlődik a német közgazdaságtan mai magaslatára.

Smith nagy munkája annak az eszméáramlatnak volt különösen gazdasági oldalról kifejezője, a mely politikai csúcspontját a francia forradalom kitörésében érte el. Mint ezzel az áramlattal, úgy Smith művével szemben sem maradhatott el az ellenhatás; de itt csak kisebb mértékben és annyival gyengébb hatással mutatkozhatott, a mennyivel több volt az igazság Smith gazdasági szabadságot hirdető eszméiben, mint a francia forradalom törekvéseiben, a melyekkel az embereket egyenlővé kívánta gyúrni. Angol és francia földön olyan visszahatást, melynek jellege a konzervativizmus volna, a fentebb említett egy-két jelentéktelen író kivételével nem találunk. Az itt föllépő közgazdasági gondolkozók még Smithnél is radikálisabbak; az ő eszméit, a melyek szocialisztikus magot rejtenek, kiméletlenül fejtik tovább. Ilyen pl. Simonde de Sismondi, a ki Smithből indulva ki lesz a tudományos szocializmus első képviselőjévé. A konzervatív visszahatás úgyszólván csak a németeknél mutatkozik. Még pedig először annál az iskolánál, mely a modern gazdasági szabadság intézményeitől félve régi módú korlátozást kíván. Ezen irány érveléseiben a középkor dohos levegőjét érezzük; ideálja a régibb idő, a melyet romantikus díszszel vesz körül. A romantikusok közt még Müller Ádám a legnevezetesebb.³

Az angol szabad kereskedelmi iskola ellen az első érdemleges támadást List Frigyes intézte »Das nationale System der

¹ Knies, id. értek.

² Ugyanott.

³ *Elemente der Staatskunst*, Berlin, 1809. — *Versuch einer neuen Theorie des Geldes*, Leipzig, 1816. — *Gewerbepolizei in der Beziehung auf den Landbau*, Leipzig, 1824.

politischen Oekonomie, 1840.« című munkájában.¹ Smith szabad kereskedelmi tanának az a lényege, hogy az egyik állam mint a másíknak működő társa szükségképen annak a javára is dolgozik, a mikor tehetségeit a neki legmegfelelőbb téren érvényesíti. Smith semmi lehetetlenséget sem lát abban, hogy a mint egy állam keretén belül az egyes gazdaságok a szerint válnak külön, a mint különböző javak előállításával foglalkoznak, úgy a társadalmon belül az egyes államok is különböző javakat termelve, mintegy közös gazdaságot folytatva, egymásnak a hasznára legyenek. Nem így List; ő az egyes nemzet termelő erőire fekteti a fősúlyt. Ha ezek erősek, az állam mindazt előállíthatja, a mire saját magának szüksége van. A védő vám szolgál arra, hogy a különböző termelési ágakat erősekké tegye. List politikája tehát a gazdaságilag gyengébb országokra akar inkább tekintettel lenni, míg Smith szabad kereskedelmi elmélete tekintetbe véve azt, hogy az államok barátságos együttműködése alig képzelhető, inkább a gazdaságilag erős országoknak, mint a minő Anglia is, kedvez. E soroknak nem feladata az igazságot kutatni most a szabad kereskedelmi és a védvamos irány között; csak azért említettem itt meg röviden a List-féle tan lényegét, hogy méltányolhassuk azt a nagy hatást, a melyet List egy időben Smith tanaival szemben elért. List, a védvámnak ez az apostola, a legkeserűbb epébe mártott tollal küzdött a skót nemzetgazda minden tétele ellen. Támadásaiban odáig ment, hogy Smith-t mint az angol kormány fizetett emberét állította az olvasó elé, abból következtetve ezt, hogy Smith halála előtt elégettette még ki nem adott iratait. — Ezt a méltatlan gyanúsítást már Walcker² is visszautasítja.

Németországon kívül még Amerikában, ezen a védvámnak teremtetett földön, támadták meg Smith szabad kereskedelmi tanát. Cooper (*Lectures on the elements of polit. ec.* 1826.) Smith szellemében hirdette gazdasági tanait; de Carey különösen mun-

¹ Jól mondja róla Dühring (id. m. 171. lap): Vele (t. i. Listtel) lépett a német szellem először komolyan a közgazdaságtan küzdő terére. Az ő munkásságától kezdve nem kell tudományunk haladását első sorban az angolok és francziáknál keresnünk.

² *Geschichte der Nationaloekonomie*, 1884. — 48. lap. V. ö. különben Smith életrajzának ide vonatkozó részével.

kája megjelenését közvetlenül követő években sokkal nagyobb hatást ért el, mint ő.

A *Wealth of Nations* tehát, a melyről Nasse egyebek közt azt mondja, hogy az az arzenál volt, a melyben a gazdasági szabadság bajnokai emberöltőkön át legjobb fegyvereiket lelték,¹ — csakhamar erős ellenmondásokra talált. De a támadó vélemények minden genialitásuk daczára sem tudták a *Wealth of Nations* hatását megtörni. A legjellemzőbb, a mit erről a nevezetes munkáról mondhatunk az, hogy még eszméinek ellenségei is belőle tanulták meg a gazdasági alapfogalmak, a gazdasági élet elméletét. — Smith-től tanult közgazdaságilag gondolkozni a történeti iskola Németországban; Smith után sorakozott a genfi Sismondi, a ki először vont le a liberális individualizmus tételeiből szociálisztikus következtetéseket. Smith tanaiban keresi alapját a Rodbertus-Jagetzow és Marx alapította tudományos szocializmus. Smith tanait fejlesztette tovább a szociál-ethikai iskola, a melynek álláspontjáról szeretném a következőkben Smith közgazdaságtani rendszerét áttekintő, rövid bírálat tárgyává tenni.

*

Ha csak azt a tartalmi ismertetést futjuk is át, a mely a megelőző fejezet kereteiben a *Wealth of Nations* gondolatmenetét rövid szavakban tüntette fel, észreveszszük, hogy Smith munkája nem nyújtja a társadalmi gazdaságtannak mai értelemben vett rendszerét. Az a munka, mely a XIX. század gazdasági életének egyik főirányzójává vált, nem tárgyalja a gazdaságtani eszméket rendszeres sorrendben, a mint azok pl. a termelés, a forgalom vagy a fogyasztás jelenségeire vonatkoznak. Szemrehányás ebből kifolyólag annál kevésbbé illeti a szerzőt, mivel azonkívül, hogy munkája címében nyíltan csak a nemzeti vagyonosság természetének és okainak vizsgálatát vallja célja gyanánt — a szorosabb értelemben vett rendszeresség nélkül is a fogalmakat olyan sorrendben és egymástól úgy elkülönítve iparkodik vizsgálódás tárgyává tenni, hogy ez által a különböző eszmék és fogalmak össze-zavarásától valamint a könnyen fenyegető ellenmondásoktól munkáját menten tudja tartani.

¹ Das hundertjährige Jubileum der Schrift von Adam Smith, — Preuss. Jhrb. 1876. — 396. lap.

Jól mondja nagyon Bianchini,¹ hogy a bírálónak meg kell fontolnia azt, a mit Smith munkája czímében mond, hogy t. i. csak vizsgálódásokat fog adni a nemzeti vagyonosság természete és okai felől, mert ez a körülmény fogja megmagyarázni a részek sokszor laza összefüggését és azt a gyakori terjedelembeli aránytalanságot, melylyel az Inquiry-ben lépten-nyomon találkozunk. Mindennek csak az az oka, hogy a bár egy határozott és mindig előtte lebegő célra gondoló, de mégis essay-szerű író saját vonzalma hosszabb ideig tartotta lekötve az előtte érdekesebbeknek mutatkozó kérdéseknél. De bármily ellentétben is a mai rendszerbeli szigorúbb eljárással, Smith vizsgálódásai folyamán mégis kiterjeszkedik a közgazdaságtan elméletének úgyszólván minden terére, persze többé vagy kevésbé hosszasan, úgy a termelésre mint a forgalomra, a jövedelemeloszlásra és a fogyasztásra is, úgy hogy a következőkben meg fogom kísérleni tanait e sorrendben figyelmem tárgyává tenni. — Hogy melyek azok a kérdések, a melyeket Smith csak igen röviden vagy egyáltalán nem érintett az Inquiry-ben s a melyeknek hiánya hézagokat okoz nagy munkájában, azt egyrészt már fönnebb, e fejezet elején említettem, a hol iskolájáról szólva rámutattam tanítványaira, különösen Malthusra s Ricardóra, s arra az irányra, a melyben ezek munkáikban Smith tanait kiegészítve az angol klasszikus közgazdaságtant betetőzték. Másrészt újra elénk fog ez tűnni majd e fejezet végén, hol Smith gazdasági tanait összefoglalva fogjuk méltányolni.

Az a munka, a mely először foglalkozott modern értelemben a gazdasági jelenségek vizsgálatával, a mely figyelmét azokra a tényezőkre fordítja, a melyek a népek vagyonosságának okait kiteszik, kutatásait a gazdasági élet azon elsődleges jelenségeinek sorozatán kezdi, a melyek a gazdasági *termelés* formájában lépnek elénk. Nem akarom ezzel azt mondani, mintha a termelés olyan elsődleges gazdasági folyamat volna, a melynek egyoldalú vizsgálata nem vonna maga után a kutatásban gyakran lényeges hibákat. A mint a gazdasági élet egyáltalán nem kép-

¹ Della scienza del ben vivere sociale, 1845. — 263. II. lap: Merita poi somma attenzione, che Smith non ebbe la pretensione alcuna di fermare le basi della scienza economica o di esserne il fondatore, perocche con molta modestia intitolò il suo libro »ricerche sulla natura e sulle cause della ricchezza delle nazioni«.

zelhető fogyasztás nélkül s a mint a forgalom jelenségei is már, — hogy úgy fejezzem ki magam, — másodfokon a gazdasági élet jellegzetes oldala gyanánt domborodnak ki, éppen úgy hibás lesz azoknak az okoskodásoknak is a láncolata, a melyek a gazdasági életjelenségek vizsgálatánál csak egyoldalúlag a termelésre fordítanak a figyelmet. Smith nem esik ugyan ebbe a hibába, de azért nem áll messze tőle. Mindenesetre igazuk van azoknak, a kik azt állítják, hogy a klasszikus angol nemzetgazdaságtan egyik legjellemzőbb vonásának azt tarthatni, hogy a fogyasztást ismeri el a gazdasági élet végső célja gyanánt. De látni fogjuk majd a fogyasztás kérdésének tárgyalásánál, hogy nagyon igaza van Földesnek is, a mikor így szól: »A fogyasztásra vonatkozó tanok fontosságát csak most kezdik az írók méltányolni. Talán lehet a tudomány fejlődésében egy következetes haladást észrevenni. Smith és kortársai a termelésre fordították a figyelmet; Ricardo és Mill a jövedelemeloszlásra; Jevons és más írók a fogyasztás tanainak helyes ismeretétől várják a gazdasági jelenségek alaposabb magyarázatát«. ¹ Smith a gazdasági életnek különösen termelő oldalára, a termelés folyamatára fordította figyelmét, így lett a klasszikus angol közgazdaságtan a termelés gazdaságtanává. Különösen a következőkben fogjuk ezt jól láthatni, a hol majd észreveszszük azt az aránytalanságot, mely a termelés tényezőinek és a jövedelemeloszlás jelenségeinek tárgyalása között mutatkozik Smith Inquiry-jében. Azért Ingram-nak egyáltalán nincsen igaza, a mikor azt állítja, hogy a *Wealth of Nations* a termelés rovására tulságosan a fogyasztásra fordítja a figyelmet. ² Mindazok a szocialisztikus következtetések, a melyek Smith Ádámban birják alapjukat, fényesen czáfolják meg ezt az állítását; mivel a termelés méltatásának olyan iránya mellett, a mely a munkát mint termelési tényezőt isteníti, különösen a jövedelemeloszlás és a fogyasztás tanainak behatóbb vizsgálatát keresték hiába a szocialisták a *Wealth of Nations*-ben az előbb említett szemben. Bernhardi szavai ³ sem nagyon találók, mert csak úgy melleleg jegyzi meg, hogy Smithnél többször tisztán élénk áll a termelés fogalma is; holott a termelő tényezőkről szóló

¹ Társadalmi Gazdaságtan, I. 401. lap.

² Id. m. 146. lap.

³ Id. m. 89. lap.

fejezetekben, melyek pedig az Inquiry elméleti részének színét-virágát teszik ki, mindig előttünk áll az a határozott fogalom, a melyet Smith a termelésről alkotott. Hogy ez a fogalom helyes-e, az már más kérdés. Mindenesetre magáévá fogja tenni a mai szociál-ethikai iskola is a termelésnek Smith nyomán következőleg megalkotott fogalmát: A termelés az a ténykedés, mely gazdasági értékek előállításával foglalkozik, a hol persze gazdasági érték alatt a mai tudomány úgy a szellemi, mint az anyagi javakat, Smith pedig csak az utóbbiakat fogja érteni. De ezzel a kérdéssel majd később az érték fogalmánál fogunk találkozni. Most állítsuk csupán kiinduló pontunkul fel a határozott Smith értelmében vett fogalmat, mely szerint termelésnek azt a gazdasági ténykedést nevezhetjük, mely anyagi értékek előállításával foglalkozik.

Smith vizsgálódásait a legfontosabb termelési tényező ismertetésével, a *munka* fogalmával kezdi,¹ mely a többi termelési tényezővel szemben kimagasló piedesztálon jelenik meg Smith Ádám rendszerében.² A mint a klasszikus gazdaságtant megindító mű egyáltalán fokozott mértékben tereli az olvasó figyelmét a gazdasági élet termelő oldalára, úgy a termelő tényezők között is a termelés egész folyamatában Smith úgyszólván csak a munka nagy jelentőségét látja meg. Közgazdasági elméletének minden lapján, fejtegetéseinek úgyszólván minden sorában látható az a nagy bámulat, a melylyel Smith a munka termelő erejének adózik. Ha csak egy kissé is beleéljük magunkat azoknak a következtetéseknek a világába, a melyeket a szocialisták a *Wealth of Nations*-ból levontak, úgy legkevésbé sem lesz nehéz Smithnek a termelő tényezőkről adott tanát úgy magyarázni, hogy szerinte a munka az egyedüli termelési tényező, csak ebben van meg az a képesség, hogy új javakat — már értsük most akár a szellemieket és anyagiakat együtt, vagy külön csak az utóbbiakat — hozzon létre. Talán mondhatnók azt, hogy a természet Smith szerint csak a termelés általános előfeltétele gyanánt mutatkozik, éppen úgy, mint a hogy az pl. az emberi életnek is előfeltétele; a tőke pedig csak oly produktuma a természetnek

¹ *Wealth of Nations*, I. 1—3., II. 3.

² A mint Perry mondja *Political Economy*, 1888. XX. ed. — 66. lap: He exalted labor, and showed the immense advantages of its division.

és a munkának, a mely megszületik, hogy azután az utóbbival karöltve ismét termelő erőt képviseljen. Ime a szocialisták kiinduló pontja! Nem oly határozottan és élesen kifejtve ugyan, mint pl. Marx-nál, de eléggé világosan arra, hogy annak az irodalomnak is alapjául szolgáljon. Nem vitázhatok most a szocializmussal; de a kérdés rövid érintése nélkül nem szólhatunk Smith munkaelméletéről. Pár szóval tehát csak ennyit. A szocialistákat túlzóknak tartjuk, mert szerintünk túlságos jelentőséget tulajdonítottak egy termelő tényezőnek, a munkának, a mely magában tőke és természet nélkül elvégre is semmit sem tehet. De annyiban a szocialistáknak is igazuk van, hogy a munka a legfontosabb tényező a termelés, a gazdasági élet e nevezetes jelenségeinek terén. Az a tan legalább, a mely a tőkében csak történeti kategóriát lát, nagyon tetszetős. Ez esetben mit tartunk Smith munkaelméletéről? A túlzást tőle sem lehet eltagadni; de ennek az oka könnyen megérthető. A szabadságot hirdető gazdaságtan mi mást kívánhatott volna a kor áramlataival növekvő természetjogi felfogás mellett melegebben és nagyobb vágyakozással, mint annak a tényezőnek a hangsúlyozását, a mely a legfontosabb termelő erőt, a munkát szolgáltatja, a mely így a legfontosabb elem gyanánt mutatkozik a gazdasági élet egész folyamán. Mivel a *Wealth of Nations* nem rendszeres közgazdasági tankönyv, még kevésbé pedig dogmatikus gyűjteménye a gazdaságtan egy bizonyos gondolkozásmód szerinti elveinek, a munka fogalmának közvetlen meghatározását is hiába keressük az *Inquiry*-ben.¹ Smith a gazdasági élet vizsgálatába vezet bennünket, az egyes jelenségeket szemlélve, egyes gondolatokon bölcsekedve mindjárt a gazdasági életet tárja elénk. Nem ad elvont elveket, de a gyakorlatból tanít. A munkából vezeti le a jövedelem fogalmát, a mely gondolatot a nemzetek vagyoniosságáról szóló vizsgálódásainak élére helyezi. Aztán mindjárt arra tér át, hogy ez a munka minő hatásokat idéz elő a társadalomban s itt a munka legtársadalmibb alakjáról, a megosztott munkáról, a munkamegosztásról kezd szólni. A gazdasági élet társadalmi nyilvánulásá-

¹ Lásd Roesler, *Über die Grundlehren der von Ad. Smith begründeten Volkswirtschaftstheorie*, 1871. Második bővített kiadás, 82—83. lap: *Der Begriff der Arbeit . . . ist . . . nirgends mit correcter Bestimmtheit ausgesprochen . . . Smith nimmt die Arbeit nur als technisches Handthieren.*

nak jellege a munkamegosztás. A társadalom nagy gazdasági haladásának oka a »right man on the right place« és pedig úgy az egyes emberek társaságában, mint a különböző államok között; ez utóbbi téren szabadkereskedelmi tanának elveit követi.

A *Wealth of Nations* első fejezete, a mely a munkamegosztás tanának sedes materiae-je, a hol a tükészítés klasszikussá vált példájával illusztrálja azt a munkamegosztást, mely egy nemzeti társadalom különösen ipari munkásai között érvényesülhet, Smith munkájának leghiresebb része.¹ S ha nem felelnek is meg teljesen a valóságnak Blanqui szavai,² melyek szerint az ő munkája jelezte először a munkamegosztás csodás eredményeit, s ha foglalkoztak is angol elődei, úgyszintén a fiziokraták már a munkamegosztás fogalmával.³ — mégis csak övé marad az érdem, hogy ennek a lényegét olyan gyönyörűen kifejtette. Smith a munkamegosztás keletkezésének törvényét, mint a mi kívül esik gazdasági vizsgálódásainak körén, nem kutatja. A *Moral Sentiments* szerzőjére emlékeztető eljárással megnyugszik abban, hogy az az emberek természetében, cserélő hajlamában birja alapját. Mindenesetre egyoldalú nála, — erre már Roesler is rámutat,⁴ — hogy a munkamegosztásnak csak technikai oldalát vizsgálja és veszi szemügyre, innét van aztán, hogy a túlzott munkamegosztás esetleges hátrányait nem látja meg. Bár ismét igaz, hogy először Smith veszi figyelembe, hogy a munkamegosztás a piacz terjedelmének korlátai alatt áll.⁵ Ez már abból is szükségképen folyik, hogy Smith a munkamegosztás okát a főn-

¹ Kautz: Smith Ádám mint a közgazd. tudomány megalapítója (az *Inquiry* magyar kiadásának előszava) XXVI. lap.

² *Histoire de l'économie politique en Europe*, 1842. — 135. lap: c'est la qu'ont été signalés pour la première fois les merveilleux effets de la division du travail.

³ Lásd különösen Scheel: *Turgot als Nationalökonom*, *Tüb. Zeitschr.* 1868. — 262. lap. Nach Turgot sei die Ungleichheit des Besitzes und der Arbeit die Quelle jedes socialen Fortschrittes . . . Auch Smith nahm später seinen Ausgangspunkt bekanntlich von der Arbeitstheilung, nur dass er dieselbe nicht wie Turgot in ihrer Entwicklung wissenschaftlich construiert, sondern — man darf fast sagen — komischer Weise aus einem angeborenen Hang der Menschen zum Tausche herleitet. V. ö. különben Dühring id. m. 162. lap.

⁴ Id. m. 66. lap.

⁵ Dühring, id. m. 150. lap.

tebb említett körülmény, t. i. az emberek cserélő természete mellett, a művelődésnek abban a haladásában keresi, a mely az előretörő társadalomban úgyis a különböző foglalkozási ágak különválásához vezet.¹

Az a többé-kevésbbé anyagi felfogás, a mely Smith korát általában jellemezte, s a mely a gazdaságtani kutatás köréből mindent kizár, a minek nincsen anyagi, látható értéke — Smithnek a termékeny és meddő munkáról szóló megkülönböztetésében is mutatkozik. Hanem azért nagyon téved Bernhardi, a mikor erre vonatkozólag azt mondja, hogy a tudománynak és művészetnek, sőt mi több, minden szellemi törekvésnek tulajdonképeni értékét ez az iskola (t. i. a Smithé) nem ismerhette el, talán egyáltalában meg sem is értette.² Ez nagy tévedés; Smith határozottan elismeri, hogy a szellemi munkának minden faja *honourable*, *useful*, sőt *necessary* (II. k. 2. fej.). Tudta becsülni az értelmi foglalkozásokat, de hű maradva ahhoz a szigorú felfogásához, a melyet már a termelésről szólva említettünk, s a melyet érték-elmélete kifejtésénél még jobban fogunk láthatni, társadalmi gazdaságtanának keretén belül nem foglalkozhatik velök mint produktív foglalkozási ágakkal, mivel nem termelnek anyagi értéket.³ Dühring, a ki nagyon szeret hibákat találni abban, a mit más jónak tart, itt viszont dicsérettel emeli ki Smith társadalmi gazdaságtani felfogásának ezen egyik leggyengébb oldalát. Szerinte a nemzetgazdának határt kell szabni a terméketlen s ter-

¹ V. ö. Roesler, id. m. 27. lapon mondottakkal. — Roesler különben azt állítja, hogy Smithnek a munkamegosztásra vonatkozó fölfogása ellentétben áll egyéb tanaival (id. m. 52. l.). Mert minél fejlettebb a munkamegosztás, annál erősebb kell hogy legyen a vagyoni különbség is, így Arbeitstheilung = Capital (id. m. 53. l.). »Das Capital, welches nur »die zur weiteren Produktion verwandten Producte« bedeutet, ist in diesem (freilich falschen) Sinne mit Arbeitstheilung begriffsmässig identisch . . . Hätte er nun das Capital im Sinne von getheilter Arbeit consequent verstanden, so wäre nach seiner Theorie für ein besonderes Einkommen aus Capital kein Raum mehr gewesen.« (Id. m. 49—50. lap.) Ez a bírálat ugyanott kutat, a honnan a szocialisták is merítettek.

² Id. m. 53. lap.

³ Lásd Lavergne, id. m. 908. lap. — Delatour, id. m. 141. lap. — Walcker, Ad. Smith d. Begr. d. mod. Nationaloek. 1890. — 36. lap: »Smith's Lehre von produktiven und unproduktiven Arbeiten wird häufig missverstanden.«

mékeny munka között s ez a határ a legbiztosabban az anyagi és a szellemi foglalkozások termékei közé helyezhető.¹ Dühringnek ebben semmiesetre sincs igaza, mert hiszen a szellemi javak is képviselhetnek gazdasági értéket; az ethikai iskola megmutatta, hogy ezek is lehetnek a gazdasági vizsgálódás tárgyai. Smith-t magát azok után, a miket a *Moral Sentiments*-ben olvastam, materiális felfogással vádolni nem merem; de tény, hogy korának hatása alatt társadalmi gazdaságtanának erősen anyagiasszinezetet adott. Az értelmi foglalkozásokat nem merte közgazdasági vizsgálódásai körébe vonni, mert ezeknek az értékét nem tudta úgy meghatározni, mint az anyagi munka eredményeit. Nagyon ügyesen bírálja ezt a felfogást Blanqui egészen a Smith szellemében, a mikor így szól: Smith nem vette észre, hogy az értelmi foglalkozásnak tehetségei tulajdonképpen nem egyebek felhalmozott tőkekészletnél.² Smith mindenestre korának hatása alatt esett ebbe az egyoldalúságba, a melyhez egész munkáján keresztül következetesen hű maradt. Ezen a ponton szárnyalta őt legjobban túl a mai ethikai felfogás.³

A *tőke* és a *tőkekamat* kérdésénél⁴ Smith oly téren mozgott, mely a gazdasági kutatásra, mi több a Smithéhez nagyon rokon szellemben már felhívta előtte a gondolkozók figyelmét. Turgot, tőke- de különösen tőkekamat-elmélete nevezetes pontot mutat e kérdés történetében; rá tehát Smith biztonsággal támaszkodhatott.⁵ Hogy bővebben nem terjeszkedett ki mégsem erre a termelési tényezőre, annak okát a már előbb többször említett irányzatban kell keresnünk, a melynek a *Wealth of Nations* egész gondolatmenete hódol, s a mely a tőke fogalmára vonatkozólag röviden úgy fejezhető ki, hogy Smith szerint a tőke csakis történeti kategória. A történeti fejlődés folyamán pedig, a mikor mint lényegileg munkatermék a gazdasági életben megjelenik, az ember rendelkezésére álló összkészletnek (*stock*) azt

¹ Id. m. 162. lap.

² Id. m. 145. lap.

³ Kautz, *Geschichte der Nationalökon.* 469. lap és Bianchini, id. m. 264. II. lap: »In generale Smith tutto sembra accordare alla ricchezza materiale, ben poco a quella che morale o immateriale può qualificarsi.«

⁴ *Wealth of Nations*, II. 1., 3., 5.

⁵ Blanqui, id. m. 135. lap: »Et ici Ad. Smith profitait avec sa haute intelligence des travaux de ses prédécesseurs.«

a részét hívjuk Smith szerint tőkének, a mely után az ember jövedelmet vár. Jellemzőjévé tehát a jövedelemhozó erő lesz. A kifejlés módja pedig, melynek útján a tőke megjelenik, a takarékoság; ez a felfogás Smith tőkeelméletének általános alapja. A takarékosági elméletről, különösen Smithnek arra vonatkozó felfogásáról nagyon különböznek az írók véleményei. Delatour magasztalja és azt is megjegyzi, hogy komoly ellenvetésnek nincsen ellene helye.¹ Dühring, a ki a tőkéről szóló fejezetet egyáltalán gyöngének tartja, kifogásolja a »Spaartheorie«-t.² De bármint gondolkozunk is Smith takarékosági elméletéről, s bármennyire ismerjük is el annak a rendszerben gyökerező mély alapját, mégsem adhatunk igazat Delatournak, a mikor azt állítja, hogy Hobbes után Smith volt az első, a ki átértette azt a nagy szerepet, a melyet a takarékoság a vagyonosság alakulásában játszik.³ Hiszen tudjuk, hogy már Turgotnál határozottan mutatkozik az a felfogás, mely a tőkét takarékoság útján való értékhalmozásnak mondja.⁴ Igaz ugyan, hogy Smith tőkeelmélete határozott összhangot mutat egyéb, különösen a munka szerepéről szóló tanaival; de nem hagyhatjuk másrészt figyelmen kívül azt sem, hogy a mint munkaelmélete egyoldalúságával rendszerének egyik téves alaptanát alkotja meg, úgy a később kifejtett tőkeelmélet sem felel meg annak a felfogásnak, mely egyáltalán a tőke szerepét, de különösen ennek viszonyát a munkához tárgyilagosan, az igazsághoz hűen akarja megalkotni. A tőke Smithnél csupán történeti kategória,⁵ a mely mint pusztán ilyen, a mai társadalmi szervezet keretein belül nincs összeköttetésbe hozva a munkával.⁶ Sőt Roesler azt mondja, hogy Smith nem tudja a munka és tőke

¹ Id. m. 255. lap: »toute cette doctrine d'épargne est fort remarquable et on pourrait multiplier les citations, sans qu'aucun point soulève des sérieuses objections«.

² Id. m. 155. lap.

³ Id. m. 251. lap: »Smith est le premier philosophe après Hobbes, qui ait compris le rôle puissant de l'épargne dans la formation des richesses.«

⁴ Nagyon jól mondja Scheel, id. m. 265. lap: »Das Kapital ist nach Turgot eine Anhäufung entstanden durch sparen.«

⁵ Szépen mondja Held (Zwei Bücher . . . 161. lap): Es muss vorgehoben werden, dass nach Ad. Smith selbst Grundeigenthum und Capital historische Kategorien sind.«

⁶ Stöpel, id. m. 53. lap: »Smith begründet eine Disharmonie . . . « (a munkás és tőkés között).

közi viszonyt megfejteni; nem érthető meg Smith szavaiból az, hogy miért nem áll éppen a tőke a munka uralma alatt. Mert nem igaz az, hogy a munka technikai kooperáció viszonyában áll a tőkéhez, hanem egyenesen a tőke vezérlete alatt.¹ Ez az állítás túlzott, Smith ennnyire sohasem vetette meg a tőke szerepét; bár megint világosan látható, hogy nála a természet és a tőke a munkával szemben csak nagyon alárendelt szerepet játszik a termelésnél. Jól mondja Földes,² hogy Smith a földet és a tőkét csak a munkához való viszonyuk szempontjából veszi tekintetbe. Ugyanezt kifogásolja már Kautz is, a mikor Smith egyik, szoros értelemben vett közgazdasági hibája gyanánt a nemzeti termelés, továbbá a természet- és tőketényező hiányos kifejtését hozza föl.³

Bár a termelés fejtegetésénél is láthattuk, hogy Smith nem világítja meg az egyes termelő tényezőket és azok munkakörét rendszeres keretben, mégis, mivel a termelés tanai, s ezeknek különösen a munkára vonatkozó részei teszik azt a közgazdasági alapfelfogást, melyen egész rendszere felépült, — munkája elején egymással, mondhatjuk, szorosan összefüggő fejezetekben tárgyalja Smith ezeket a tanokat. Ha utóbb megint rátér is az itt már letárgyalt kérdések fejtegetésére, ezt csak annyiból teszi, a mennyiben különböző, később felmerülő gondolatok megkövetelik, hogy alapfelfogásával szorosan összevettessenek. Nem jár el így a *forgalom* tanával szemben. Mert bár rábukkanik a forgalom élettanában is egyes oly fontosabb jelenségekre, mint pl. az érték vagy az ezzel szorosan összefüggő ár kérdése, a melyekre nagy kedvteléssel bőven terjeszkedik ki, mert hiszen munkaelméletével hozhatja ezeket szoros kapcsolatba, mégis csak elszórva találjuk meg a *Wealth of Nations*-ban a forgalom jelenségeinek elméletét a pénzről, az értékről és az árról szóló különböző fejtegetések keretében. Érdekes az is, a mit Smith a pénzről mond; de egész munkájának kétségtelenül legfontosabb része az, a hol az árról és különösen, a hol az értékről ír. Fontosaknak mondjuk már csak azért is, mert ezek az utóbbi fejtegetések lesznek a szocializmus kiinduló pontjává.

¹ Id. m. 91. lap. — Roesler a munkát ezek szerint aztán így definiálná: »Die Arbeit ist eine dem öffentlichen Rechte angehörige, technische Berufsleistung unter der Leitung des Besitzes.«

² Zu Smith's *Wealth of Nations* — Tüb. Zeitschr. 1877. — 288. lap.

³ Geschichte der Nationalökonomik, 470. lap.

Smith szerint a *pénz* a forgalom nagy hajtókereke.¹ A mint ezzel a hasonlattal jól eltalálta azt a közvetítő szerepet, a melyet a pénznek a javak forgalmának lebonyolításánál végeznie kell, éppen úgy felismeri és tisztán meghatározza a pénzmennyiség egyik jellemzőjét is. Felismeri, a mikor bár elismerve a pénznek, mint forgalmi eszköznek nagy fontosságát, a merkantilizmussal szemben bebizonyítja, hogy az ország gazdagsága nem rejlik a nemesércpénz mennyiségében. Az a jellemző pedig, a melyet talál, abban nyilvánul, hogy már szerinte is csökkentti a pénzt mennyiség fentartása a nemzet tiszta jövedelmét. Nem felel meg a mai fölfogásnak az az osztályozása, melylyel a pénz mennyiségét, mint a közgazdaság egyik fontos tényezőjét, a forgó tőkének általa felállított válfajai közé sorozza. Mi ma ezt, mint a termelést is előmozdító egyik fontos tényezőt inkább az álló tőke kategóriájába sorozzuk. Az ő felfogása végelemzésben nem helytelen, csak szűk; a látóköre még nem olyan széles, mint utódaié. Alig tudja a pénzmennyiség szerepét másként tekinteni, mint az egyes magángazdaságok üzéséhez megkívántató készletet, a mely szempontból a pénz ma is forgó tőkének tekinthető. — Smith a pénzgazdaságot igen egyszerűen helyettesíthetőnek véli úgy a csere-, mint bármilyen hiteljegygazdasággal. Ez viszi Dühringet arra a megjegyzésre,² hogy Smithnek, dacára annak, a mit a bankokról mond, fogalma sem volt a nemes ércpénz nélkülözhetetlen voltáról. Dühring ezzel annak a felfogásnak ad kifejezést, a mely Smith pénzelméletéről általánosan el van terjedve, de a mely valószínűleg téves, s a mely ellen már Földes is felszólalt Smithről irt értekezésében.³ A tévedés okát abban kereshetjük, hogy sokan nem veszik figyelembe Smith álláspontját, a mely szerint ő különbséget tesz pénz és általános pénzjóság között. — Mindahhoz, a mit Smith a pénzgazdaságról mond, méltó kiegészítő gyanánt járul az a rész, a mely a hitelgazdaságról, a bankügyről, különösen pedig a skót bankokról szól. E részek kiválóságát Blanqui⁴ nem ok nélkül emeli ki. Látni véljük már Smithnél Ricardo idevonatkozó elméletének alapjait.

¹ Wealth of Nations, I. 4., 5., II. 2.

² Id. m. 154. lap.

³ Zu Smith's Wealth of Nations, 290. lap: »Nicht ganz korrekt scheint uns auch die übliche Auffassung der Smith'schen Geld- und Handelstheorie.«

⁴ Id. m. 137. lap.

A forgalom elméletének körébe vonom be az *érték*nek, ennek a fontos közgazdasági alapfogalomnak, tárgyalását.¹ Annál is inkább tehetem ezt, mert egyfelől szoros az összefüggés a forgalom legfontosabb jelensége az ár és az érték között, de másfelől különösen az angol nemzetgazdákknál olvad össze ez a két fogalom majdnem teljesen. Az érték valamely dolog gazdasági jelentősége. Mivel tehát az érték azzal függ legszorosabban össze, hogy tulajdonítunk-e valamely dolognak gazdasági jelentőséget, Smith értékelmélete nem új tér előttünk, hanem oly kérdés, a melylyel összefüggésben már tárgyaltunk egyes fogalmakat, így pl. a termelésnél a termékeny és terméketlen munkáét.

Elmélkedésünk bevezetéseül alig találhatnék alkalmasabb szavakat Vorländerénél, a ki a következőket mondja: »Smith vizsgálódásának empirisztikus irányában, mely mindenben a társadalmi érzést tekinti az erkölcsi érzületek és ítéletek mérővesszejének s ezeket magukat saját belső fejlődésükben nem vizsgálja, rejlik annak is az oka, hogy a *Wealth of Nations*-ben a nemzetgazdasági fogalmak fejlődése az érték szempontjából hiányos maradt. Mert ha Smith egy bizonyos eladható dologra fordított munkát fogad el az értékbecslés alapjául, s ha ennek folytán a tudós, a művész, az államférfi munkáját terméketlennak, azaz gazdaságilag értéktelennak tartja, úgy ebben ugyanaz az empirizmus nyilatkozik, a mely a szellemi élet mélyébe s az értékalkotás tulajdonképeni okaiba nem hatol be; mert ha ezt Smith megtette volna, úgy az erőcsi, értelmi, politikai működés erkölcsi értékét figyelembe kellett volna vennie, s a munka mellett az értékképzésnek egy adott s egy szellemi tényezőjét is el kellett volna ismernie.«² Más szavakkal: egyébnek is van gazdasági jelentősége, nemcsak az anyagnak; érték nemcsak anyagi, de szellemi téren is mutatkozhatik; nemcsak az anyagi, de a szellemi munka és ennek összes segédtevézői is hoznak létre értéket. Már pedig

¹ *Wealth of Nations* I., 5. — Szerző jól tudja, hogy ez a pont távolról sem adja Smith érték-elméletének kimerítő kritikáját. Mint a bevezetésben említette valamint egyéb kérdéseknél, úgy itt sem lehet a teljes bírálat célja e munka keretében. Az itt említettek szükséges kiegészítése végett szerző az olvasó szíves figyelmét A klasszikus közgazdaságtan értékelmélete és a szocializmus című értekezésére hívja föl, mely valószínűleg a *Közgazdasági Szemle* 1898. évi márciusi és áprilisi füzetében jelenik meg.

² Id. m. 511. lap.

Smith, a ki megemlíti, hogy az érték fogalma kettőt jelent, úgy mint használati és csereértéket s a kettő közül természetesen az utóbbit vizsgálja, minden csereértéket a ráfordított munkából vezet le. A munka lesz Smith értékelméletének alapja, az érték egyetlen elismert eredeti forrása. Itt ezen a ponton fűzik a szocialisták a maguk elméletét Smith tanaihoz.¹ Hogy Smith ilyenképen magyarázta az értéket, érthető. Kora óriási átalakulásokon ment keresztül; abban az időben a munkát megillető helyére csak ilyen túlzott módon lehetett juttatni. A későbbi nemzetgazdaságtan belátta annak az okoskodásnak egyoldalúságát, mely minden értéket végelemzésben csak a munkára visz vissza és elismerte, hogy a munkán kívül egyéb tényezők is hatnak az értékre.²

Smith értékelmélete a fennebbiek szerint két tekintetben esik tehát kifogás alá. Smith ama felfogása ellen, a melyet magának az érték mivoltáról alkotott s ama megfejtés ellen foglaltunk állást, a mely szerint Smith az értékképződést magyarázta. Az első szempontból felfogása szűk, mert materialisztikus, a a másik tekintetben egyoldalú, mert csak egy értékképző tényezőt fogad el.

Smith a fiziokraták hatása alatt különbséget tesz használati és csereérték között.³ A fogalmak e szétválasztása azonban nem eredményes. Az egyiknek, a használati értéknek köre üresen marad szükségképen. A mit Smith használati értéknek mond, csak mintegy általános alapfeltétele az értéknek, a melylyel szemben a nemzetgazdának csak a csereérték jelenségeinek

¹ Neurath, Smith im Lichte heutiger Staats- und Socialauffassung, 1884. — 22. lap: »Diese Theorie, welche den Tauschwerth einzig und allein aus der Arbeit herleitet, war von grossen, zum Theile gefährlichen Folgen für Wissenschaft und Leben begleitet.«

² Említettük, hogy Smith értékelméletét nem teszszük behatóbb bírálat tárgyává; ezt az olvasó különösen itt s azon a ponton fogja érezni, a hol arról emlékezünk meg, hogy Smith a használati és csereérték fogalmait említi meg.

³ Bonar, id. m. 156. lap: »... a distinction very nearly identical with the Physiocratic distinction of *valeur usuelle* and *valeur venale*.« — Tulajdonképen nem megkülönböztetés ez egy fogalom két alfaja között, hanem csak megemlítése annak, hogy egy fogalmat kétféle értelemben szokás használni. Mert Smith szavai csak ennyit mondanak. Lásd Pikler, Ricardo, 1885.

terén van kutatni valója. A német tudomány magyarázta félre-Smithnek a használati és csereértékről mondott szavait.¹ A németek ezt határozott megkülönböztetésnek hitték, a melyről az irodalomban a legkülönbözőbb véleményekkel találkozunk. »Mig Wagner még azt állítja, hogy fontosabb megkülönböztetés az érték körül nincs, mint a használati és csereérték szerinti, addig Neumann egyenesen azt mondja, hogy e megkülönböztetés tartathatatlan, Dühring pedig elavúlnak nevezi. Az újabb osztrák iskola a megkülönböztetést fentartja, Böhm-Bawerk főleg azzal az indokolással, hogy a két fogalom annyira differenciálódott, hogy azt többé egységes tudományos és termékeny fogalomba összefoglalni nem lehet.«² A csereérték fogalmát pedig, mint fönnebb már említettük, Smith a munkára alapítva iparkodik kifejteni, de azért végérvényesen ennek a lényegét sem állapította meg.³ E kérdés körül Smith felfogását illetőleg mindig volt vita. Mig Leser nevezetes munkájában⁴ azt mondja, hogy Smith iparkodása, melylyel a csereérték számára olyan fogalmat iparkodott felállítani, a mely egyes konkrét esetekben eredménynyel alkalmazható, dugába dőlnek tekinthető addig pl. Perry helyesnek találja a csereértéknek munkára alapított fogalmát. Szerinte az érték a cserélőképességtől függ. Perry azt mondja, hogy ha Smith munkáját e körül a pont körül szervezte volna az »annual produce of land and labour« helyett, úgy műve sohasem avúlt volna el.⁵

Smith bírálói között érdekes helyet foglal el Roesler, a ki különösen Smithnek általános társadalmi felfogása ellen érvel

¹ Lásd Pikler, Ricardo, 1885.

² Földes, Társadalmi Gazdaságtan, I. köt. 143—144. ll.

³ Bagehot, Econ. Studies, 1880. — 129. lap: »Although Adam Smith had the merit of teaching the world that the exchangeable value of commodities is proportioned to the cost of their production, his analysis of that cost was so very defective as to throw that part of Pol. Ec. into great confusion for many years and as quite to prevent his teaching used as an authority upon its now.« — Bonar, id. m. 158. lap: »Value is not really used by Ad. Smith in the same sense throughout his reasoning on this subject.«

⁴ Begriff d. Reichthums . . . 128. lap: Smith's Versuch für den Tauschwerth einen Begriff festzustellen, der eine Anwendung in concreten Fällen erfahren könnte, ist als gescheitert zu betrachten.«

⁵ Id. m. 67. lap.

már említett, a smithianizmus ellen írt munkájában. Álláspontja nem azért érdekes, mintha talán a közgazdasági elméletek terére új világot vetve lényeges igazságokhoz jutott volna el kutatásai-ban Smith tanaival szemben; de érdekesek a fejtegetései különösen annak következtében, hogy az ő munkája az első s a Smith-irodalomban még ma is az egyedüli, a mely a társadalom gazdasági jelenségeinek jogi oldalát vizsgálva, jogászai megkülönböztetésekkel iparkodik azokat a fogalmakat dogmatikusan tisztázni, a melyek körül a nemzetgazda jóval általánosabb következtetésekre jut, miután a jelenségeknek sokkal tágabb körét és sokkal több tényezőjét vonja vizsgálat alá. De legyen bár ennek a különbségnek egyik főoka csak az, hogy a jogász életeleme a talált igazságoknak megfelelő paragrafusokba szedése, míg a társadalom gazdasági életét vizsgáló nemzetgazda ezt nem teszi: — óriási lesz mégis az ellentét Smith és Roesler eredményei közt, a mennyiben az első a maga individuálisan liberális álláspontjának alapjául végső ok gyanánt mindenben a munkát fogadja el, míg az utóbbi a fejlődő kapitalizmusnak uralkodó és sok tekintetben a munkára nézve veszedelmesen káros szerepét veszi tekintetbe, melyet az Roesler idejében már javában játszott. De a mint Smithnek nem kellett volna a tőke szerepét a munkáé mellett a termelésnél annyira figyelmen kívül hagyni, éppen úgy hiba Roesler részéről, hogy csak a tőke szerepét akarja észrevenni, a melyet jogászai álláspontjáról úgy formuláz, hogy csak a magántulajdon fogadható el a mai jogrendszer, szerinte tehát a társadalom alapja gyanánt.

Az a pont, a melyből kiindulva legjobban véli megecázolhatni Smith nézetét, a legfontosabb alapfogalmak egyikének vizsgálata, az értékelmélet. Roesler szerint a technikai használhatósággal az érték fogalmát nem köthetjük egybe, mivel az a magántulajdontól függ, mely nélkül minden dolog értéktelen. Így csak arra a meggyőződésre juthat, hogy egy bizonyos tárgy értékének szabályozója a személynek arra vonatkozó vagyoni jogi uralma.¹ Említi aztán Smith felfogásának túlzott szocialisztikus színezetét. Ha ugyanis az érték a technikai használhatóságtól függ, akkor azok hozzák az értéket létre, a kik a dolgot hasznossá teszik, tehát a munkások.² Nem mondjuk éppen, hogy ez elferdítése Smith

¹ Id. m. 161. lap.

² Id. m. 169. lap.

tanainak. Korántsem, de mindenesetre egyoldalú kiszínezésük. Nagyon tévedett Roesler, ha azt hitte, hogy Smith gondolatainak ilyen egyoldalú magyarázatával azoknak az értékét tisztán állapíthatja meg.¹ Újat sem mondott ezzel, mert a nagy szocialisták munkáiból már eléggé értesültünk arról, hogy egyoldalú kifejtés útján minő következtetéseket lehet levonni Smith eszméiből. A vitatkozás örök lehet a fölött, hogy vajjon Smith értékelmélete mennyire érdemli meg a dicséretet és közvetett hatása miatt a gáncsot. Csak az látszik előttünk tisztán megállapíthatónak, hogy az Inquiry túlozza a munkának, mint értékoknak a szerepét a természet s a tőke rovására. Másfelől hangsúlyozzuk, hogy Smith csere- és használati értékről szólván, az utóbbit az első javára elhanyagolja, a miben Bonar szintén a fiziokraták hatását látja.² Pikler a klasszikusokról írt gyönyörű bírálatában³ igen szépen fejt meg ennek a kézzel fogható okát. A német tudomány Smithnek azt a megjegyzését, a mely a használati és csereértékre vonatkozik, nagyon is félreértette. Eme félreértés hatása alatt áll az itt ismertetett Smithre vonatkozó német irodalom is. Bővebb részletek végett Pikler idézett munkájára figyelmeztetem az olvasót. Ugyanott megtalálja Smith értékelméletének beható méltatását is.

A csereérték társadalmi alakja az ár.⁴ Ennek következtében mindkettő Böhm-Bawerk szerint⁵ egy törvény uralma alatt áll. Ha már most Smith az értéket az előállítására fordított munkából vezeti le, más szóval azzal teszi egyenlővé, az ár lényegének kifejtésénél sem indulhat ki más alapokból. Vagyis következetes marad gazdaságtani alapfelfogásához, a mikor valamely dolog árát a megszerzésre fordított igyekezettel, fáradsággal, vagyis az előállításra fordított munka összegével mondja egyenlőnek. Logikus gondolkodás megnyilatkozása az a fejtegetés, a melylyel

¹ Ide vonatkozó fejtegetéseit lásd id. m. 174—184. lap.

² Id. m. 156. lap: »Like the Physiocrats, he makes no attempt to analyse value in use, but devotes his attention to value in exchange.« — Ugyancsak ezt kifogásolja Roesler (id. m. 150—151. lap) és Kautz is (Gesch. der Nationalökon. 469. lap): »Einseitige Betonung des Tauschwerthes und Nichtbeachtung des Gebrauchswerthes.«

³ Ricardo, Budapest, 1885. 49—78. lap.

⁴ Wealth of Nations, I. 5—7.

⁵ Kapital und Kapitalzins, II. 139. lap.

Smith az ár elméletét felállítja. Alig van egyéb része az Inquiry-nek, mely ehhez hasonló következetességgel mint oly mélyreható gondolkodás eredménye lépne elénk. A munka kiváló termelő képességére alapított okoskodás talán sehol sem hozott oly messze-ható következményeket, mint éppen itt az árelmélet terén. Smith-nek itt vallott felfogása uralkodóvá vált a későbbi rendszerekben; a mint Dühring mondja, a munka, mint árok és ármérő a későbbi rendszerek alapjává lett.¹ Csakhogy már Smith is rámutatott arra, hogy a mai társadalmi rendszerben a munkabér mellett a tőkenyerességnek és a földjáradéknak is ki kell kerülnie a dolog árából. Vagyis ugyanazt tapasztaljuk itt is, a mit az érték fogalmánál láttunk; s ez természetes is, hiszen a Smith szerint értelmezett érték, a csereérték és az ár tulajdonképpen lényegileg egy. A mint Smith ott sem tudja a létező állapotokat egyoldalú munkaelméletével teljesen megfejtetni, éppen úgy itt is diszharmoniót teremt a különböző termelési tényezők értéktermelő és árokozó természete között. A míg azonban ott határozottan minden értéket csakis a munkára viszen vissza, addig itt, a hol az ár társadalmi szerepénél sokkal világosabban mutatkozik a tőke s a föld jogosultsága, mivel követelő felek gyanánt lépnek fel, tulajdonképeni fejtegetéseinek menetében oda jut el, hogy egyszerűen beismeri, hogy a társadalmi fejlődés folyamán fellépő tőke és földbirtok jövedelmének is ki kell az árból kerülnie. Ime felveti a szociális problémát, de a helyett, hogy megfejtene, távolról sem világítja meg azt. Erre a körülményre mutat rá Dühring, a mikor azt mondja, hogy Smithnél az árelmélet terén dualizmus uralkodik egyfelől a munka, másfelől a tőkekamat és a földjáradék között; s ez a kettéválás nem világos a rendszerben.² De még így is éppen annál fogva, hogy Smith a tőke és a természet jogait hallgatagon elismerte, praktikus következményei tekintetében sokkal magasabb színvonalon áll a kifejtett árelmélet, mint az értékről adott fogalom.

Smith, ki mint az Inquiry tartalmi ismertetésénél láttuk, névleges és tényleges érték, illetőleg ár között tesz különbséget, a mellett, hogy a természetes és piaci árt is külön választva vizsgálja, — az áralakulás egyedüli tényezőinek a keresletet és

¹ Id. m. 151. lap.

² Id. m. 152. lap.

a kínálatot tartja. Ez a megfejtés, a melynél pedig végelemzésben a mai nemzetgazdaságtan sem jutott tovább, korántsem fogadható el oly egyszerűen. Hosszú története van azoknak az eszméknek, melyek mind az áralakulás tényezőit szeretnék megfejtteni. Már Hume-nál találhattunk erre vonatkozó kísérletet, a ki a pénz mennyiségétől tette függővé az áralakulást. Smith kereslet- s kínálati tana után Ricardo felfogása következett, mely egyoldalú kifejtésében oda módosult, hogy az áralakulást csakis a termelési költségekből vezették le. Ha az első felfogástól eltekintünk, a másik kettőnek egyikétől sem lehet valami igazságot eltagadnunk, bár kétségtelenül egyoldalúak. Megjegyzendő, hogy mindezek a fejtegetések a piaci árra vonatkoznak, mert hiszen Smith, a ki különbséget tett piaci és természetes ár között s az utóbbit az értékkel vehette egyenlőnek, ennek jellemzője gyanánt a ráfordított munkát állapította meg. A termelési költségek elmélete tehát, a mely ma is szerepel az ártényezők között, de csak mint olyan, mely a kínálatra hat, rendszere szükséges folyamánként már Smithnél is megtalálható, azonban csak a természetes árra vonatkozólag. A piaci árra nézve Smith a kereslet és a kínálat szerepét látta csupán. Blanqui¹ szerint ő az első, a ki győzedelmesen állította fel az árra nézve a kereslet és kínálat hatását. Rösler persze e téren sem érthet egyet Smith-szel, ha saját magához következetes akar maradni.² Kevésbé elvetőleg és jóval tárgyilagosabban bírálja Smith árelméletét Neurath, a mikor megjegyzi, hogy Smith túlbecsüli az árképződésnél a kereslet és kínálat hatását.³ Hogy azonban ez a bírálat is helyes világításban álljon előttünk, ki kell emelnem, hogy Smith a kereslet és kínálat alatt csak a szoros értelemben vett keresletet és kínálatot érti, s ezeknek a szerepét becsüli túl azzal szemben, hogy kereslet és kínálat alatt a mindkét oldalon jelentkező körülményeket és ható tényezőket venné figyelembe, a mint azt például ma teszszük. A mai gondolkodás alapján joggal mondhatjuk, hogy »az ár a cserélendő árú összes értéktényezőinek egyen-

¹ Id. m. 136. lap: »C'est lui qui a établi le premier victorieusement l'influence de l'offre et de la demande.«

² Id. m. 210. lap. — Ő különben így nyilatkozik az áralakulás törvényéről: »Gesetz der Preisbildung ist die Norm des Vertheilungsverhältnisses zwischen Capital und Arbeit.« Id. m. 237. lap.

³ Id. m. 30. lap.

lete.«¹ A mai felfogás tehát szintén a kereslet s kínálat hatásának mezején kutat, csak hogy úgy egy, mint másfelől sokkal nagyobb tért von be vizsgálódásának körébe. Figyelmét kiterjeszti azokra a tényezőkre is, a melyek a keresletre és kínálatra hatnak s itt jön különösen mint fontos tényező a termelési költség számba. A kereslet terén, mint olyant, a mely különösen hat az árra, felállította Smith a hatályos kereslet fogalmát.

A *jövedelem eloszlásának tana*,² mely egyrészt a többi közgazdasági elméleteknek úgyszólván csúcspontjául szolgál, úgy hogy egyéb elméleti kérdések eldöntése is azon irányban történik, hogy azok alapjai legyenek a jövedelemeloszlási folyamat megfejtésének s a mely másrészt nagyfontosságú társadalom-politikai jellegénél fogva olyan közvetítő gyanánt lép fel, a mely az elvont elméletek eredményeit az élet gyakorlati szükségleteivel van hivatva megegyeztetni, legközelebbi összefüggést az ár-elmélet kérdésével mutat. Mivel az áralakulásnál azt tapasztaltuk, hogy a dolog árából a három jövedelmi ág mindegyikének, úgymint a munkabérnek, tőkekamatnak és földjáraadéknak is ki kell kerülnie, úgy lesz az áralakulás egyéb körülmények mellett egyik legfontosabb tényezőjévé a jövedelem eloszlásának. A viszony e két kérdés között oly szoros, hogy ma az angol írók az ár és a jövedelem fogalmát együtt vizsgálják, de még talán ennél is többet mutat, ha Smithre hívom fel a figyelmet, a ki az Inquiry I. könyvének 6-ik fejezetében a javak árának alkatrészeiről szólva, tulajdonképen a jövedelemeloszlásra vonatkozó felfogását adja elő röviden. Hogy a kérdések tárgyalásának ilyen összefűzése daczára annak a szoros viszonynak, mely köztük fennáll, eredményes-e, az más kérdés.

Attól a munkától, a mely úgyszólván az első kimerítő közgazdaságtani munka a szó mai értelmében s a mely maga előtt nem talált differenciálódott, elméletileg már tisztázott fogalmakat, de a mely az élet chaoszából hámozta ki a gazdasági jelenségek jellemzőit — alig várhatunk egyebet, minthogy a fogalmakat ott olvaszsza egymásba, a hol azok legjobban összefüggnek. Smith tehát a nemzeti vagyonosságról való vizsgálódásainak során a jövedelemeloszlást az áralakulás törvényének megfelelően

¹ Földes, Társad. Gazd. I. 278. lap.

² Wealth of Nations, II. 2.

magyarázza, illetőleg, hogy Smith gondolkodásmenetének logikai sorrendjét is megtartsam, inkább úgy fejezhetném ki magamat, hogy vizsgálódásainak során azokból a fő alapelvekből, a melyeket magának a létező társadalmi viszonyok szemlélete alapján megállapított, jövedelemeloszlási theoriájának rakja meg az alapját, de csak vázlatosan, s ebből tér át csak, mint egy másodrendű jelenségnek, az áralakulásnak vizsgálatára. De bárminő legyen is az az út, a melyen az áralakulásnak s ezzel közvetve a jövedelem eloszlásának nagyon érdekes elméletéhez eljut, bennünket mindebből csak az érdekel, hogy mit tart ő a jövedelemeloszlási folyamat lényegéről. S erre nagyon röviden felelhetek, ha azt ismétlem, a mit már megemlítettem az áralakulás elméleténél. Smithre vonatkozólag e téren is az jellemző, hogy a tőkekamat és a földjáradék szerepét csak mint a történeti fejlődés folyamán fellépett tényezőket tekinti, míg »a gazdasági élet kezdetén a munka egész terméke a munkásé volt«. Az a nagy harc tehát, a melylyel a munka a tőke ellen támadt, s mely éppen a jövedelemeloszlás problémája körül folyik le, mint láthatjuk, Smith munkájának ebben a részében is támasztékot talál. Sőt a legerősebb kiinduló pont a tőke elleni küzdelmekre éppen Smith jövedelemeloszlási tana, akármilyen vázlatos is munkájának ez a része, mert hiszen egyenesen a nagy társadalompolitikai kérdés az, a mit Smith itt megvilágít. De felfogása éppen egyoldalú színezeténél fogva a meginduló szocialista küzdelmeknek tudományos alapot adott. Ilyen körülmények közt kétszeresen kell sajnálnunk, hogy Léonce de Lavergne-nek igaza van, a mikor így szól az Inquiry-ről: »Az első könyv második része, mely a termelvények megoszlásának módjáról értekezik, nincsen oly gondosan írva, mint az első«. ¹ — Ha pedig az individuális-liberális állásponton lévő Smith ilyen fontos társadalompolitikai elvek fejtegetésénél nem fejezi ki magát mindenütt a kellő szabatsággal, úgy könnyen magyarázhatják tanait a szocialisták egyoldalúlag túlozva a maguk céljai szerint.

Mielőtt azonban Smith jövedelemeloszlási elméletének értelmes és a három jövedelmi ág szerint tagolt tárgyalásába kez-

¹ Id. m. 93. lap: »La seconde partie du premier livre, qui traite du mode de distribution des produits, se présente avec moins de netteté, que la première.«

denék, vizsgáljuk azt a fogalmat, a melyet Smith a jövedelemről alkotott. Smith, a ki a nemzetek vagyoniosságának okait kutatja, mindjárt munkája elején a jövedelemre fordítja figyelmét; és méltán. Mert a mint a hétköznapi életben az egyének jólétét, gazdagságát a leghelyesebben azon összeg szerint határozhatjuk meg, mely nekik évenként mint jövedelem jut, éppen úgy a nemzet gazdagsága, vagyoniossága egyik fő kritériumát a termelési tényezők azon produktumai adják, a melyek ezeket a termelési tényezőket, vagyis egy szóval a nemzetet fenn tudják tartani, a szükségeseket megszerezve, a nemzetnek létét biztosítják. Ezért találjuk azt, hogy Smith, a mikor a nemzetek vagyoniosságáról ír az Inquiry-ben, tulajdonképen a jövedelem fogalmát iparkodik megvilágítani.¹ Smith közgazdasági munkájának első szavai ezek: »The annual labour of every nation is the fund, which originally supplies it with all the necessary conveniencies of life, which it annually consumes«. ² Ezzel közvetve a nemzeti jövedelem fogalmát határozza meg, a mely alá tehát csakis az eshetik, a mi közvetlenül felhasználásra van rendelve. A mi emberi szükségletkielégítésre nem alkalmas, az nem eshetik a jövedelem fogalma alá.³ Smithnek a jövedelemről adott meghatározása így lényegileg magában foglalja azt a felfogást, a melyet a mai társadalmi gazdaságtan a jövedelemről alkotott; mert ma a jövedelmet leg-egyszerűbben mint azoknak a javaknak összességét határozhatjuk meg, a melyek a szükségletkielégítésre évenként szabadon rendelkezésre állanak.⁴ Még közelebbi vonatkozást látunk Smith felfogása s a mai elmélet között, ha azt tekintjük, hogy Smith különbséget tesz tiszta és nyers jövedelem (nett rent és gross rent) között. Mert hiszen ma is megkülönböztetjük a nemzetgazdaság nyers és tiszta hozadékát, az utóbbi alatt különösen csak azt értve, a mi a termelési költségek levonása után fennmarad. Éppen így a Smith megkülönböztetésében szereplő nyers jövedelemről áll csupán az, hogy a föld és munka összes évi

¹ Erről a kérdésről bővebben szól Leser, Der Begriff des Reichthums bei Ad. Smith cz. munkájában, mert hiszen »die Untersuchung über das Wesen des Reichthums ist bei Smith mit der Untersuchung über das Wesen des Einkommens identisch.« (U. ott, 16. lap.)

² Inquiry, 1. lap.

³ Leser, id. m. 21. lap.

⁴ Földes, Társad. Gazd. I. 312. lap.

termelését foglalja magában.¹ De azért a Smith-féle és a modern felfogás közt van eltérés, mert szerinte tiszta jövedelem az, a mi az álló és forgó tőke (ennek négy faja közül azonban csak a pénz) költségeinek levonása után fenmarad. Ma joggal tévedést találunk ebben az okoskodásban, mivel tudjuk, hogy a termelési költségek közt szerepel a Smith-féle forgó tőkének különösen az a kategóriája, melyet Smith tápszerek neve alatt ismer, a termelési költségek pedig levonandók, ha a tiszta jövedelmet akarjuk megállapítani.² De Smith következetlen is volt a fejtegetések folyamán saját magához, mert a nemzet jövedelmét, illetőleg vagyonságát ugyanazon szempontok szerint vizsgálja, mint az egyénét; ettől a kiindulási alaptól pedig eltér, a mikor a tiszta jövedelem fogalmát akarja megállapítani. Tévedett, mikor azt állította itt, hogy a társadalmi forgó tőke különbözik e téren a magán forgó tőkétől. Mindezeknek az alapján már tisztán állhat előttünk az a fogalom, melyet Smith a jövedelemről alkotott. Annál a körülménynél fogva pedig, hogy Smithnél a jövedelem fogalma szorosan összeforr a vagyonság (Reichthum, wealth) fogalmával, Smith közvetve ennek a lényegét is kifejti az Inquiry-ben, bár annak pontosabb meghatározásával adós marad.³

Smith fejtegetéseinek mindjárt elején kimondja, hogy a munka terméke adja a munka természetes megjutalmazását, azaz a *munkabért*.⁴ Ez a felfogás éppen úgy, mint Smith-nek talán legtöbb formulázott kijelentése, végelemzésben csakis helyesnek

¹ Leser, id. m. 110. lap.

² Leser nem tulajdonít ennek a megkülönböztetésnek sem fontosabb jelentőséget, sem nagyobb hatást. Szerinte ezzel csak azt ismerte be Smith, hogy a jövedelemről adott fogalmával nem képes operálni (id. m. 111. lap) »In Wirklichkeit fällt nach Smith die gesammte Reproduction der Genussmittel unter den Begriff Reineinkommen, ohne dass es nöthig wäre davon abzuziehen, was an Genussmitteln während der Production von den Arbeitern aufgebraucht wurde. (Id. m. 113. lap.)

³ Perry, id. m. 66. lap: »Smith does not tell, in what wealth consists.«

Rösler többször idézett a smithianismus ellen írt munkájában így szeretné Smith-szel szemben meghatározni a jövedelem fogalmát: »Einkommen ist eine Vermögensquantität, welche durch die in der Gesellschaft bestehende Vermögensherrschaft nach Culturücksichten unter die einzelnen Glieder (und Classen) der Gesellschaft vertheilt wird.« (124. lap.)

⁴ Reproduce of labour constitutes the natural recompense or wages of labour. (Inquiry, chap. VIII.) — Wealth of Nations, I. 8., 10.

mondható. Helyesnek pedig azért, mert sem a jövedelem elosztási folyamat czélszerű berendezése, sem igazságos volta, a melyet már Smith is szükségesnek hangoztat, nem ingathatják meg azt a felfogást, hogy minden termelési tényező úgy részesüljön a jutalmazásban, a mint a termelésben, a munkában részt vett. De valamint azon főelvek legnagyobb részének sorsává, a melyekre Smith gazdaságtani elméleteit fektette, az egyoldalú kifejtés lett, úgy itt a munkabér mértékének megállapításánál sem tudott Smith felfogása ettől a következménytől szabadulni. Sőt mi több, míg egyéb kérdéseknél későbbi írók ferdítése magyarázta bele a *Wealth of Nations*-be az egyoldalú túlzásokat, addig itt a munkabér elméleténél Smith saját maga vonta le ebből a helyes, de lakonikusságánál fogva veszedelmes, nagyon tág körűnek hagyott meghatározásából az egyoldalú kifejtéseket.¹ A munkaberről szóló fejezet említett bevezető sorai után mindjárt így ír Smith: A dolgok azon kezdetleges állapotában, mely mind a földszerzést, mind pedig a tőkegyűjtést megelőzte, a munka egész terméke a munkást illette. »He has neither landlord nor master to share with him.« Beszél aztán arról, hogy minő boldog idők lettek volna azok a munkásra nézve, ha ez az állapot tovább tartott volna; de egy szóval sem említi az átalakulásnak menetét, a mely ebből az állapotból tőkén és földön magántulajdont s ezzel kamatot és járadékot hozott létre. Nem fejti ki, hogy a társadalom fennállásának lényeges kellékei-e ez utóbbiak, csak mintegy megadással veszi tudomásul jelenlétüket és azt, hogy ennél fogva részt követelnek a jövedelemből az elosztási folyamat alkalmával. Ugyanaz a felfogás ez, mint a melyet már a munkáról szóló elméleténél volt alkalmunk láthatni, s a melyre majd tőkekamat elméletének vizsgálatánál is helyezkednünk kell. Smith ezzel az álláspontjával elismeri a munkának nagyrészt, mondhatni egyedül értéktermelő jellegét, el azt,

¹ Lásd Bonar, id. m. 158. lap: »Smith had put himself in the position of working men.« — Walcker, Smith als Begr. d. mod. Nationaloek. 1890. 39—40. lapok. — Dühring, i. m. 141. lap: Überraschen darf uns diese Haltung nicht, denn wir haben es mit einem Schriftsteller zu thun, der den allgemeinen philos. und polit. Ideen des XVIII. Jahrhunderts in hohem Masse huldigte.« — Held: Smith und Quetelet, Jhrb. f. Ntk. 1867. 251. lap: »In seinen Untersuchungen über den Arbeitslohn weht der Geist wohlthuender Humanität.« — V. ö. azzal, a mit e dolgozat utolsó fejezetében mondunk.

hogy a tőke és a földbirtok és ezzel a tőkekamat meg a földjáradék is csak történeti kategória. Jól világítja meg mindezt Rösler, a mikor azt mondja, hogy Smith a származékos jövedelmet csak melléje helyezte a tulajdonképeninek, az eredetinek, de azzal szerves összefüggésbe nem hozta.¹

Az a felfogás, mely Smith egész művét sugalmazta s a mely a munkát a másik két termelési tényezővel szemben olyan magasra helyezi, ezekben a következtetésekben nyer leghatározottabb kifejezést. Mindez csak azoknak ad igazat, a kik a szocializmus első csiráit az Inquiry-ben keresik.² Sőt a mint már említettem, a munkabér kérdésének tárgyalásánál már maga Smith von le szocialisztikus következtetéseket saját tételéből, mely szerint a munka értéke adja a termék jutalmazandóságának mértékét is. Jól jegyzi meg erre vonatkozólag már Held, hogy valójában Smith Ádám volt az első, a ki abból a tanból, hogy a munka egyedül teremt értéket, természetes folyományként azt következtette, hogy a munkásé az egész érték, és hogy a tulajdon járadéka oly levonás, mely a munkás jogos érdekeit sérti.³ Smithnek a munkáról szóló fejtegetése lesz tehát, mint láthattuk, az értékelmélettel és a munkabérről szóló tannal együtt a szocializmus kiinduló pontjává, a modern közgazdaságtan megalapításával együtt a tudományos szocializmus bölcsőjévé. Arról, a mit Nasse is megemlíti,⁴ hogy igazságtalanság volna a nagy mestert az említett tan továbbfejlesztéseért felelőssé tenni, már másutt szoltunk.

Mindezekben azonban Smith munkabérelméletének csak egyik oldalát vettük vizsgálat alá, azt t. i., mely felfogását a szocialisták tanai felé vonja, de nem említettük még azokat a gondolatokat, a melyeket Smith az Inquiry-ben a munkabér nagyságáról, annak a népességgel, különösen ez utóbbinak számával való összefüggéséről közöl. Smith a munkabér rendes nagyságát bizonyos megállapodástól teszi függővé. A munkás — úgymond — lehető nagy bért iparkodik kapni, a munkaadó lehetőleg keveset

¹ Id. m. 106. lap.

² Lásd, hogy egyebeket ne említsek: Blanqui id. m. 146—7. lap. — Rösler, id. m. 6. lap. — Kautz, *Gesch. d. Nationaloek.* 467. lap stb.

³ *Zwei Bücher*, 164. lap.

⁴ Id. m. 389. lap: »Mit Unrecht aber würde man unsern Meister verantwortlich machen für die Weiterbildung der Lehre . . .«

fizetni. Mindez megfelel a közgazdaságtan mai elméletének, mely azt tanítja, hogy a munkabér két elemből alakul, egyfelől a munka értékéből, másfelől a munkás áldozatából.¹ Az előbbi a munkaadók, az utóbbit a munkások határozzák meg, és iparkodnak érvényesíteni. Ez az a törekvés, a mely a munkabér legmagasabb határát állapítja meg. A legalacsonyabb határ korlátait már Smith is oda helyezte, a hová azokat később Ricardo tette s a mely elmélet ez utóbbi nevével is függ szorosabban össze. bár ok nélkül. Smith is felemlíti, mint a munkabér minimumát azt az összeget, a mely egy normális munkáscsalád fentartására szükséges. Hiszen Ricardo sem ért fentartási költség alatt létminimumot,² Smith pedig így ír: Az emberekben való kereslet, mint minden más árúban, szabályozza az emberek nemzését; siettet, ha lassan, s lassítja, ha gyorsan halad. Ez a felfogás ridegségben még a Ricardo-ét is felülmúlja. Túlságosan merev eljárás a népesség számát a munkabér nagyságával ilyen szigorú arányba hozni. A munkabér mineműségén kívül még más gazdasági és azon kívül is még egyéb igen különböző okok hatása alatt áll a népesség szaporodása. De a mennyire túl lőtt is Smith gondolatának ilyen rideg matematikai kifejezésével a czélon, egyéb fejtegetései, a melyekkel például azt bizonyítja be, hogy a munkadíjak emelkedését nem a nemzeti gazdagság meglévő nagysága okozza, hanem ezen gazdagság tartós emelkedése, továbbá, hogy a munkabér minő viszonyban áll az árfejlődéshez stb. — örök érvényűeknek mondhatók. Érdekes a népességről szóló tana is Malthus előtti populacionisztikus irányzatával.

De érdekes munkabérelmélete körében különösen az, hogy az olyan híressé vált »munkabér-alap« elméletet, melyet John Stuart Mill állított fel s később megtagadott s a melynek tulajdonképen Malthus a felfedezője³ — végelemzésben már Smith-nél is felfedezhetjük. Az ő felfogása a munkabér-alapról némileg eltér a Mill-étől, a ki fogalomcsusztatás útján tőkét értett az alatt az élelmezési alap alatt, a melyre czélozva Malthus ezt a tant tulajdonképen s így helyesen is, megalkotta. Smith ketté

¹ Így pl. »A munka pénzbeli ára szükségképen kétféleképen alakul: a munkakereslet szerint s az életszükségletek vagy kényelmek ára szerint.«

² Földes, Társad. Gazd. I. 336. lap.

³ Földes, Társad. Gazd. I. 344. lap.

választja a »munkabér-alapot« alkotó részei szerint. Ő két alkotó elemet különböztet meg a bér-alapban, úgymint azt a fölösleget, mely a munkaadónak a munka fentartásához szükségesen felül megmarad, továbbá azt a tőketöbbletet, mely az illető ipar üzéséhez szükségelten kívül még fennáll. Így lesz a Smith elmélete kettéválásával áthidalássá Malthus és Mill tana között. Smith itt említett felfogásának azonban valami nagyobb becse nincsen, éppen úgy, a mint egyáltalában maga a munkabér-alap elméletnek sincs sok értelme. Az a kérdés, a mely a munkabér-alap elméletével összefügg, inkább csak a bérfizetés idejére vonatkozik. Erre a bizonyos időpontra való tekintettel pedig végelemzésben minden kétségen kívül megáll a munkabér-alap elmélet. Megemlítettük ezt itt, hogy lássuk, hogy Mill egykor annyi port felvert elméletének nemcsak Malthusnál, de már Smithnél is vannak bizonyos kezdetei. Mindezzel Smith munkabér-elméletét másik oldaláról is szemügyre vettük. Az első, a mely szocialisztikus irányzatot mutat, Smithnek arra vonatkozó gondolatait fejezi ki, hogy minőnek kellene a munkabérnek lenni, minő szerepet kellene játszania a jövedelemeloszlás folyamatában. Az utóbbi, a melyet a munkabér-alap fejtegetésével végeztünk be, arra vonatkozólag tájékoztat bennünket, hogy Smith mint látta maga előtt a munkabérre vonatkozó tényleges viszonyokat.

A munka jutalmazandóságával szemben elenyésző csekély jelentőségű helyet foglal el Smith rendszerében a *tőke-kamat*.¹ Szerzőnk csak mintegy tudomásul veszi, hogy a felhalmozódott készlet a magántulajdonban tőke gyanánt kezd az idők folyamán szerepelni. Jól mondja Földes: Hiába kutatunk az Inquiry-ben a föld és tőketulajdon létrejötté és az után, hogy miért foglalja le magának a földbirtok s a tőke a munkatermék egy részét.² Minderre vonatkozólag kétségben hagy minket Smith rendszere. Ha a tőke-elméleteket két csoportba osztjuk, a szerint, a mint ezek a tőke közgazdasági funkcióját vagy pedig történeti alakulását nézik, úgy Smith felfogását az utóbbiak csoportjához kell számítanunk. A tőke elméletéről szólva pedig láttuk, hogy Smith ez utóbbi csoportban is a takarékosági felfogás hive. Tőke színté a készlet felhalmozódása útján jön létre és takarékoság

¹ Wealth of Nations, I. 9., 10., II. 4., 5.

² Zu Smith's Wealth of Nations, Tüb. Zeitschr., 1877. — 287. lap.

által folytonosan növekszik. A tőke-kamat jogosságát azonban csak azzal tudja bizonyítani, hogy a tőkés legalább annyi jutalmazásra szorul, mint a mennyi jövedelmet az esetleg megvásárolható földből húzna.¹ Figyelemreméltó annak a viszonynak a magyarázata az Inquiry-ben, a melyben a munkabér nagysága a tőkekamathoz áll, valamint a kamatláb nagyságát meghatározó törvények bírálata is.

Még a tőkekamatláb lényegénél is kevesebbet foglalkozik Smith a *földjáradék* fogalmának megfejtésével.² Az a hosszú fejezet, mely ennek a tárgynak van szentelve, tulajdonképpen párhuzamos fejtegetése a gabona- és ezüstárak fejlődésének. Ezenkívül csak annyira bocsátkozik Smith a kérdés taglalásába, hogy szavaiból ezeket következtethetjük. Smith a fiziokratákat követi, a meny-nyiben a természet termelő erejére vezeti vissza a föld járadékát, azzal a megjegyzéssel, hogy mihelyt a föld magántulajdonosok kezeibe kerül, ezek a föld termelvényeiért jutalmat követelnek, »like all other men love to reap, where they never sowed«. De az, a mi később Ricardo tanának lényegét teszi, hogy t. i. a földmennyiség korlátolt volta okozza a föld termelvényeért követelhető hasznót, mert e téren a kínálat nem tágítható ki úgy, mint pl. az ipari termelés terén, vagyis a kereslet arányaihoz képest, azt Smith *Wealth of Nations*-ében még távolról sem említi.³

Smith munkájának különben, mint már említettem, a jövedelemeloszlásról szóló része, ha talán a legjellemzőbb — mert itt mutatkozik világosan a munka aránylagos túlbecsülése — de egyszersmind a legvázlatosabb is. Azt a hiányt, a mely az Inquiry-ben e téren mutatkozik, a földjáradékra vonatkozólag később Ricardo pótolta éppen úgy, mint a hogy arra a kérdésre, a melyre Blanqui⁴ hiában keres feleletet az Inquiry-ben, hogy

¹ V. ö. Delatour, id. m. 242. lap.

² *Wealth of Nations*, I. 11.

³ Minderre azt mondja Delatour, id. m. 242. lap: »L'importante question de la Rente de la Terre n'a pas été non plus fort bien traitée,« és Lavergne, id. m. 906. lap: »La question delicate de la rente du sol n'a pas été aussi bien éclaircie par Smith.« — Baert pedig, a ki munkájában hosszasan foglalkozik az Inquiry-re vonatkozólag a földjáradék kérdésével 195—233. lap), azt mondja: »De wijze, waarop Smith het ontstaan der grondrente verklaart, is niet volkomen juist.« (203. lap.)

⁴ Id. m. 149. lap.

t. i. mi a vonatkozás a népesség s a fentartásra rendelt eszközök között — Malthus felelt meg, persze megint az ő egyoldalúlag kifejtett, túlzottan szigorú tanában. A jövedelemeloszlási problémát Smith nem iparkodik megfejteni, csak erős színekkel festi azt az állapotot, a melyet a jövedelemeloszlás terén éppen maga előtt talált; de ebben a vázlatban háttérbe tolja a tőke és a föld jogait s rikító színekkel világítja meg a munka keserves helyzetét. Azt, hogy ez az egyoldalúság mint vitt még egyoldalúbb további kifejtésében a szocializmusra, már többször megemlítettem. Rösler Smith ellen kifejtett sajátos felfogásához híven rosszalja az Inquiry-nek a jövedelem eloszlásáról szóló tanát is. Neki, már ismertetett álláspontjáról igaza van, a mikor ezt mondja: Smith elmélete a tőkekamatnak a tőkéhez való viszonyát általánosítja, átvivén azt a jövedelemeloszlás egyéb ágaira is.¹

Smith egyik legnagyobb érdeme, hogy a *fogyasztás*-ban látta a gazdasági élet végső célját; ő vette először figyelembe a termelők érdekeivel szemben a fogyasztókét.² Ez teszi munkájának s így a modern közgazdaságtannak egyik fő jellemvonását. Azzal, hogy a fogyasztók álláspontjára helyezkedett, helyesebben tudta megítélni a gazdasági erők különböző hatásait, a termelő tényezők erejét. Erről a pontról tűnt elébe az a széles látókör, a mely a gazdasági élet minden fontosabb mezején a munka szerepét olyan ragyogóan tüntette szemébe.³ De bár nagy lépéssel vitte Smith előre a közgazdaságtan elméletét éppen azon a téren is, hogy az ő munkájával kezdődik a közgazdaságtan tudományának ama kora, mely nem téveszti szem elől a fogyasztás érdekeit, mégis azt láttuk a termelésről szóló tanainak vizsgálatánál, hogy az Inquiry tulajdonképen a termelés, még pedig a munkára alapított termelés gazdaságtana. Az angol klasszikus iskola Smithben a termelés tanaival kezdte meg fejtegetéseit. Ez a két körülmény nem mond egymásnak ellent; mert csak annyit

¹ Id. m. 128. lap.

² Hildebrand, Die Nationaloek. d. Gegenwart und der Zukunft, 14. lap : »Er setzte zum ersten Male dem Interesse der Produzenten ein Interesse der Consumenten gegenüber.«

³ Knies, Die polit. Oek. von geschichtl. Standpuncte, 1883. — 283. lap : »Smith hatte immer das Interesse der Consumenten im Auge gehabt, nach ihm beurtheilte er die Leistungen und Wünsche der Produzenten in den verschiedenen wirthschaftlichen Thätigkeitskreisen.«

jelent, hogy a fogyasztás van ugyan az Inquiry-ben végcél gyanánt odaállítva, de azért ennek a lényegét kifejtve sehol sem találjuk. Bonar is megjegyzi, hogy különös, hogy szerzőnk, a ki a fogyasztásnak az elméletét egyáltalán nem adja, a fogyasztót teszi mégis könyvének vezérlő eszméjévé, a mely körül minden forog. Hozzáteszi még azt is, hogy ennyiben Smith a fiziokratákkal egyezik meg, a kik hasonlóképen jártak volna el.¹ A mint nincsen Bonar-nak ebben teljesen igaza, mert hiszen nem ismerünk fiziokrata író tollából oly egyöntetű rendszert, mely a fogyasztó érdekét annyira kiemelné minden vonatkozásaiban, mint azt Smith munkája teszi, éppen úgy téved abban is, ha csodálatra valónak jelzi azt, hogy Smith a fogyasztás tanait bővebben ki nem fejtette az Inquiryben, jöllehet már ezt tűzte ki a gazdasági élet végső célja gyanánt. Smith valószínűleg oly egyszerű és mindig egyforma jelenségnek tartotta a fogyasztást, a melynek élettana nemcsak hogy vizsgálatra nem szorul, de egyáltalán nincsen is. Csak mint olyan társadalmi és egyéni funkciót ismeri el, a melynek érdekében minden termelés történik. Ennek a következménye például az is, hogy Smith többé-kevésbbé materiális gazdaságtani felfogása alatt nem tesz különbséget improduktív és szükséges fogyasztás között.²

Bár az Inquiry első két könyve is foglalkozik itt-ott az elméleti tanok gyakorlati és alkalmazott oldalával, Smith közgazdasági politikáját egész terjedelemben mégis a *Wealth of Nations* III. és IV. könyvében adja elő, a mely utóbbiról szépen mondja Delatour, hogy ez a vizsgálódásoknak, ha nem is legnevezetesebb, de mindenesetre a legismertebb része; nagyrészt ennek a résznek köszönik létüket a szabadelvű reformok eszméi.³ Azt a gazdasági politikát, a melyet Smith itt elénk tár, már részletesebben ismertettem, a mikor a merkantilizmusról és arról a viszonyról szóltam, a mely Smith-t az előtte létezett rendszerekhez fűzi. Láttuk ott, hogy Smith munkája a gazdasági politika terén a szabadságot hirdeti. Nem hiszi ugyan, hogy ez valaha teljesen megvalósuljon, de a törekvésnek e felé kell irányulnia. Sokat szeretne az érdekek egymást kiegyenlítő harcának rendezés végett

¹ Id. m. 161. lap.

² Ezt már Delatour is észreveszi, id. m. 255. lap.

³ Id. m. 223. lap.

átengedni, de ennek a hatását sem tartja oly nagynak, mint azt róla sokan gondolják. Még Knies is megemlíti, hogy azt, mintha a *Wealth of Nations* szerint a gazdasági erők akadálytalan működése és az egoizmus magára hagyott hánykódása szükségképen legjobban segítené elő a közjót, csak az utókor hagyományai fogták rá Smithre.¹

Smith gazdasági politikáján meglátszik, hogy angol föld, angol gondolkodás terméke. A mezőgazdaságot, az ipart és a kereskedelmet, mint egyenlő fontosságú gazdasági ágakat egymás mellé helyezi Smith; de fejtegetései folyamán ő, a szigetkirályság fia, az utóbbi kettőre fordítja kimerítőleg figyelmét. Az ipart karolja fel, hogy hatalmassá téve ezt, erős kereskedelmet vonhasson a szolgálatába.² Ennek következtében munkájában nem is talál a mezőgazdaság oly terjedelmes kifejtésre, mint az ipar, vagy mint főleg a kereskedelem politikája.

Az *Inquiry* III. könyve, mely mintegy történeti bevezetéssül szolgál a közgazdasági politika tanainak későbbi kifejtéséhez, két részre szakad. Mindkettő a nyugat-római császárság bukása óta vázolja Európa gazdasági viszonyait, az első a mezőgazdaság, a második az ipar haladása terén. Itt, a hol Smith *mezőgazdasági* politikájáról kívánunk szólni, főleg az első rész érdekel bennünket, mely végighaladva a mezőgazdasági viszonyok fejlődésének egész láncolatán, mindazon nevezetesebb intézmény bírálataát adja, a mely a mezőgazdaság körül Smith idejéig létesült. A birtokrendszerekről szól, a mennyiben a nagybirtokok középkori rendszerét elveti, a hitbizományok fentartását oktalannak mondja. Mindezen kíváncsi szoros összhangban állanak tanának alapfelfogásával, mely a gazdasági élet terén a szabadságot kívánja. A szabadságot annál inkább óhajthatja itt a mezőgazdaság intézményeinek bírálatánál is, mert tudja, hogy a rab-szolga munkája még annyit sem ér, mint a jobbágyé, az pedig meg sem közelíti eredményesség tekintetében a szabad munkásnak, vagy főleg a kis gazdának saját birtokán végzett munkáját. Ez a kisbirtokos a legjobb földjavító is, csak utána következik az észszerűleg működő nagybérlő. A gabonakereskedelmet is sza-

¹ Knies, id. m. 224. lap.

² Földes, Zu Smith's *Wealth of Nat.* — Tüb. Zeitschr. 1877. — 292. lap megjegyzi: »er ging von der Voraussetzung aus, dass jedes Volk besitze die mit der Herstellung der nöthigsten Bedarfsartikel beschäftigten Industrien.«

baddá akarja tenni Smith; erre vonatkozó fejtegetései nagy gyakorlati fontossággal bírtak később, a mikor a gabonavámok ellen az Anti-Corn-Law-League-et szervezték, a mely a szabadkereskedelem eszméit győzelemre vezette. Smithnek ide vonatkozó fejtegetései is bizonyítják, hogy a mezőgazdasági válság mai értelmében az ő korában még nem létezett. Ugyanerre mutat az is, hogy a mezőgazdasági hitel kérdésével sem foglalkozik.

A harmadik könyvnek előbb említett másik része a földműveléséhez hasonló módon adja elő az *ipar* fejlődésének történetét. A míg ott a falusi, a mezei lakosság életének vázolásával párhuzamosan mutathatta be Smith a földművelés fejlődésének különböző fokait, addig itt a városi elem történetével foglalkozik. Azt a folyamatot vázolja itt, a mely általán jól ismert, hogy mint lettek a városok, mint zárt helyek, védett, kiváltságolt területek, az ipar és kereskedelem középpontjaivá. A munkabérről kapcsolatban megemlékszik Smith a munka szabadságáról és arról, hogy a munka szabadsága mint függ össze a tulajdonnal. Beszél a czéhekről, ezzel egyetemben az egyes iparágaknál megkívánt szükséges tanidőről. Smith élesen állást foglal mindazon korlátozásokkal szemben, a melyekkel az európai politika a munka szabadságának gátat vetett. Eszménye a minden tekintetben szabad munkás. A czeh-rendszert és az ezzel összefüggő megkötöttséget el is mosták a haladó kor hullámai; de a milyen veszedelmesnek mutatkozott az ipari oktatás terén is a tanoncz-rendszer eltörlése, a mikor is Smith eszméi a teljes megvalósuláshoz egy lépéssel ismét közelebb jutottak: éppen oly hamar vált szükségessé az ipari kötelező oktatást igazságos korlátok közé szorítva visszaállítani. Smith iparpolitikájában egyáltalán a gazdasági szabadságnak legradikálisabb kívánalmai nyilvánulnak. De a minthogy éppen ez a kérdés függ egyfelől legszorosabban össze a közgazdaság terén az általános társadalmi politikával, másfelől pedig, mivel Smithnek itt vallott tana túlzott és hatásaiiban oly veszedelmesnek mutatkozott azon felfogásával lép karöltve élénk, mely a munkát, mint termelési tényezőt a többivel szemben mintegy szentté teszi, éppen azért nem találhatott az utókor végleges megnyugvást abban a tervben, a mely szerint Smith az ipari élet gyakorlati oldalát kívánta berendezni.

Smith gazdaságtanának gyakorlati része legbővebben a *kereskedelemmel* foglalkozik, ezért mondja Walcker igen jól, hogy

hibásan nevezik Smith tanát ipari rendszernek; inkább szabad-kereskedelmi-, szabad-versenyrendszernek kell azt neveznünk.¹ Smith a kereskedelemről szólva, hármass osztályozást említ, mely szerint a kereskedelem belföldi, külföldi és szállító kereskedelemre oszlik. Kiinduló pontul ezek megbírálásánál azt veszi, hogy minő tőkét foglalkoztatnak ezek; ebből a szempontból ítéli meg termékeny, vagyis hasznos voltukat. Így legcélszerűbbnek a belföldi kereskedelmet mondja, mivel ez két belföldi tőkét foglalkoztat; a külkereskedelem már kevesebb előnyt nyújt, mivel ott csak az egyik tőke belföldi, míg a szállító kereskedelemnél a belföldi tőke is idegen állam szolgálatába áll. Smith felfogása e téren is mutat bizonyos egyoldalúságot. Mindenesetre sokkal célszerűbb lett volna figyelmen kívül nem hagyni azt, hogy a kereskedelemnek, mint termelési ágának tulajdonképeni lényege abban áll, hogy a szükségletek leggazdaságosabb kielégítéséről gondoskodik. S ekkor nem tűntette volna fel a kereskedelem két utolsó faját inkább csak olyan gyanánt, mint a melyeket egy gazdaságilag fejlődött nép űzhet ugyan, de a melyek a jólét bizonyos alapja gyanánt egyáltalán nem szolgálhatnak. A gyakorlati gazdaságtannak egyik legfontosabb kérdése éppen a külkereskedelem elmélete, a melynek tisztázása már igen sok érdekes fejtegetésnek szolgált alapjául. De a mint a közgazdasági elmélet legnehezebb kérdései egyáltalán távolról sincsenek megoldva az Inquiryben, úgy Smithnek a külkereskedelemtől mondott véleménye is igen távol áll attól a tantól, a melyet erre a tárgyra vonatkozólag Ricardo adott. Smith szívesen nyilatkozik a külkereskedelemtől majdnem elítélőleg, mert közgazdasági politikájának legnagyobb részét a merkantilizmus elleni harcz teremtette meg, annak pedig legfontosabb, legnagyobb gonddal ápolta kérdése éppen a külkereskedelem volt, mint olyan támaszték, a mely, ha egyszer megdől, az egész rendszer bomlását maga után vonja. A helyett, hogy a külkereskedelem lényegébe behatolva iparkodott volna a merkantilizmus tévedéseit bebizonyítani, Smith elégségesnek gondolta, ha a kereskedelem ezen ágáról egyáltalán elítélőleg nyilatkozik.

Smith munkájának már II. könyvében szól a kereskedelemről, ott, a hol a tőkék befektetésének különböző módjait említi;

¹ Geschichte der Nationaloek. — 49. lap.

de itt csak mintegy vázlatos képét adja a kereskedés különböző nemeinek s ezek viszonyos értékeinek. A kereskedelem kifejlődésének képét, mely a cseréből nő ki a forgalmat közvetítő tényezővé, ott rajzolja, a hol a mezei s a városi lakosság viszonyáról szól. Azt említi itt meg, hogy ez a két különbözőképen termelő elem miképen hat egymásra termékeik kölcsönös kicserélése útján. Ezt a cserét később, mint önálló termelési ág a kereskedelem közvetíti. Ezekben az inkább elméleti fejtegetésekben tisztán áll Smith előtt a kereskedelem jellege, a mely helyi és időbeli érték termelésében áll. Az Inquiry tulajdonképeni kereskedelmi politikája azonban csak ott lép elénk, a hol Smith IV. könyvében a »kereskedelmi vagy merkantil-rendszer elveiről« beszél. Smith a merkantilistákat támadja meg. Kimutatja a pénzről szóló elméletek alaptalan voltát, mivel nem áll az, mintha pénz és gazdagság az államra nézve is azonos fogalmak volnának. Velök szemben ugyan nem állít fel Smith határozott, minden irányban kielégítő külkereskedelmi elméletet, a mint azt később e tan tulajdonképeni megalapítói, az éles eszű Ricardo és Cairnes tették volt. De az mindenestre érdeme Smithnek, hogy egyszer s mindenkorra bebizonyította a merkantil-elmélet hibás voltát.¹ Smith mutatta ki először, hogy a kereskedelmi mérleg nem felel meg annak a várakozásnak, a melyet hozzája annyi időn keresztül fűztek s annak a bizalomnak, a melyet iránta tápláltak volt. Láttuk, hogy példákat hoz fel országok pusztulásáról, a melyeknek gazdasági viszonyai pedig nagyon is megfeleltek a merkantil elvek kívánalmainak. Már Smith, mint a ki először foglalkozik a külkereskedelem elméletével a közgazdaságtan modern szellemében, — megállapítja azt, hogy az állam összes termelése és összes fogyasztása nyújtja csak egymással összehasonlítva az állam anyagi jólétének valódi mérlegét. Csakhogy ez persze oly eszményi meghatározás, a mely konkrét esetekre nem alkalmazható, úgy hogy ma megelégszünk az ezt leginkább megközelítő fizetési mérleggel. A váltó-árfolyam lényegének fejtegetésébe mélyebben nem bocsátkozik Smith, de a merkantilisták állítását azon a ponton is megtámadja, a melyen az ezzel a kérdéssel összefügg. Bővebben e téren is Ricardo fejtette ki először a helyesebb

¹ Lásd Bastable, The Theory of International Trade, Dublin, 1887. — 165. lap.

elméletet. A merkantil rendszer bírálatában további fontos elv annak kimutatása, hogy állami gondoskodás egyáltalán nem képes a szükségesnél több aranyat vagy ezüstöt az államban tartani. Mindezt a leghelyesebben végzi el a teljesen magára hagyott szabad kereskedelem, mely a nemzeti termelés minden tényezőjét ellátja a szükséges kellékekkel. Munkája e részében azután Smith azokra az intézményekre terjeszkedik ki, melyeket a merkantilizmus külkereskedelmi politikájával kapcsolatban ennek érdekében létesített; ezeket pedig két nagy osztályba oszthatja, úgymint a beviteli megszorítások és a kiviteli kedvezmények csoportjába. A beviteli megszorításokat, vagyis bizonyos termelési ágak védelmét Smith fölöslegesnek mondja. Ez szabadkereskedelmi rendszerének alapja. A kik ma a szabadkereskedelem álláspontját foglalják el, azok úgyszólván összes érveik magvát már megtalálhatják Smith eszméiben. A klasszikus gazdaságtan legszebb tételei közé tartoznak pl. ezek: hogy semmiféle ipari tevékenység sem tartható fenn egy államban mesterséges úton, ha a társadalom erejét meghaladja; továbbá, hogy mindenki úgyis arra törekszik, hogy tőkét lehetőleg közel foglalkoztassa, vagyis azt úgyis a hazai ipar szolgálatába adja; majd meg az az okoskodás, hogy ha a belföldi gyártmány éppen oly olcsón szállítható, mint a külföldi termelvény, akkor a védekezés úgyis fölösleges; ha pedig nem szállítható, akkor rendszerint károsnak kell lennie; mivel, ha valamely ország olcsóbbban láthat el bennünket valamely áruval, mint a hogy azt magunk tudjuk előállítani, sokkal jobb azt megvenni tőle saját ipari tevékenységünk valamelyik termékével, a mely tevékenységnél előnyben vagyunk más országok fölött. Arany igazságok ezek, melyek részben homályosan és burkoltan ugyan, de már a *Wealth of Nations* kereteiben jelentek.

Az ellen, mintha Smith szabadkereskedelmi elméletét túlozta volna, csak azokra a helyekre legyen szabad utalnom, a hol Smith különböző érdekek miatt a szabadkereskedelmi politika korlátozásait engedi meg.¹ Átlátta ő, hogy egyes konkrét esetekben kivételnek van helye a szabadságot követelő tanokkal szemben. Így tesz, a mikor a hajózási törvényt pártolja, a mikor megengedi a behozatal terhelését, ha a belföldi termelő a meg-

¹ V. ö. Dühring, id. m. 159. lap.

felelő arányban szintén terhelve van. Sőt tovább megy, a retorzív vámpolitikát is elismeri. Azzal az anyagiás, mechanikus felfogással szemben pedig, a melyet annyiszor szemére vetnek, a humánitást hangoztatja, mint a mely megköveteli, hogy hosszabb védelmi állapot után a szabad kereskedelem csak lassan, fokozatosan, a belföldi termelők érdekeit folyton szem előtt tartva, hozassék be. Valószínűleg ezekre a helyekre gondol Walcker, a mikor azt mondja, hogy a IV. könyv némely helyei nem csak hogy nem manchesteri irányúak, de még szabadkereskedelmieknek sem mondhatók.¹ Oncken, is az »extraordinary protection«-re gondol, a mikor így szól: »Smith Ádám éppen nem volt olyan merev szabadkereskedő, mint a minőnek őt később kikiáltották.«² Held is megemlíti, hogy ő mértföldnyire volt a manchesteri iránytól.³ Knies pedig mindarra hivatkozik, a mit Smith a külkereskedelemről egyáltalán mond, a mikor ama véleményének ad kifejezést, hogy Smith a későbbi szabadkereskedelmi elmélet fő pontjaival tulajdonképen ellenségesen áll szemben.⁴ Ezt az állítást nem fogjuk túlzottnak találni, ha meggondoljuk, hogy Smith a külkereskedelem iránt egyáltalán nem viseltetik valami nagy szeretettel. Mindenben megfelel az itt ismertetett alapfelfogásnak Smith azon eljárása is, a melylyel a kiviteli kedvezményekkel szemben állást foglal. Itt sem túloz oktanul. A kiviteli jutalmakat, mint szépen kimutatja, határozottan károsaknak tartja; ha éppen szükség van valami kedvezményre, úgy a vámviisszatérítések, különösen pedig a termelési kedvezményt ajánlja, mint legczélszerűbbeket. Sőt nagyon helyesen elismeri, hogy különösen az adó- és vámviisszatérítések szükségeseek is a szabad gazdasági rend fentartásához.

A gyarmatügyről, mint a kivitelnek szintén kedvező merkantil berendezésről hosszú fejtegetéseket kapcsol Smith előbbi fejezeteihez. Beszél a különböző gyarmatok fejlődéséről és arról a célról, mely az európai államokat a gyarmatosításra vitte. Eszméi e tekintetben is általános érvényűeknek mondhatók. Mindig igaz marad, hogy az állam legjobb tőkeberuházása fölösleges tő-

¹ Adam Smith der Begr. der Natöek. 1890. — 38. lap.

² Smith und Kant, 209. lap.

³ Zwei Bücher . . . 160. lap.

⁴ Id. m. 288. lap.

kék esetén virágzó gyarmatok alapítása. De viszont kétségbevonhatatlan tény marad az is, hogy megszűnik tüstént úgy az anyaországra, mint különösen a gyarmatra a viszony áldásos volta, ha az anyaország monopoliumot akar élvezni a gyarmat minden terménye, sőt összes termelése fölött. Az ilyen körülmény csak sietteti a megerősödött gyarmatok elszakadását, a minek tulajdonképpen bizonyos fejlettségi fokon mindig be kell következnie. Smith is elismeri ezt, de azért hosszú magyarázatokban iparkodik megvilágosítani hazájának viszonyát az északamerikai gyarmatokhoz. Talán egy kissé túlságosan is dicséri az angol igazgatást, különösen abban a kitérésben, a melyet ama jogi viszony magyarázatának szentel, melyben az angol gyarmatok az anyaországhoz állottak, s a mely alig függ össze az általános közgazdasági viszonyok vizsgálatával. De azért elismeri Smith munkája utolsó soraiban, hol a gyarmatoknak az anyaország költségeihez való járulásáról beszél az amerikai viszonyok tarthatatlan voltát. S ha egyébként Anglia ottani helyzetét megoldani nem lehet, inkább hagyják — úgymond — a gyarmatokat a maguk útján járni. Talán soha jóslat úgy be nem teljesedett, mint Smithé; az Inquiry megjelenése évének júl. 4-én mondták ki a gyarmatok megalakúlnak az Egyesült Államokat.

A kereskedelmi politikán kívül a forgalom politikájára az Inquiry már alig terjeszkedik ki. Az erre vonatkozó tanokat a klasszikus angol iskola második korszakának írói alapították meg. A fogyasztás politikájára pedig csak a mai írók fordítják figyelmüket. Csak itt-ott elszórva találunk egyes rövid fejtegetéseket Smithnél, a melyek ide vágnak. Így, a mit a pénzről, ennek a papírral való helyettesítéséről, azután a skót bankokról, különösen pedig a mit az amsterdami bankról mond. Mindezek a fejtegetések azonban a későbbben annyira kiszélesült bankelméletnek egészséges, de csak elemi alapjait nyújthatják.¹

Smith *pénzügytani* fejtegetései,² különösen az adókról adott magyarázatai az Inquiry azon részei közé tartoznak, a melyek minden későbbi rendszer alapjai gyanánt szolgálnak. Igaz ugyan, hogy itt a pénzügytan terén talán még kevésbbé mozgott Smith

¹ V. ö. egyébként azzal, a mit az elméleti rész bírálatánál, különösen a pénzről szólva, mondtunk.

² *Wealth of Nations*, V.

oly téren, a melyen őt megelőző írók már ne kutattak volna. De bár az angol morálfilozófusok, sőt különösen a francia fiziókraták, a német kameralistákat nem is említve, foglalkoztak az állam bevételeinek és kiadásainak oly összhangba hozásával, hogy ez a czélszerűség elveinek megfelelően, Smith Inquiry-jének V. könyve, adja meg mégis a mai államháztartástan első határozott alapjait egyrészt eszméinek a közgazdasági fejtegetésekkel való szoros összefüggésénél, másrészt azon közös nagy alapelveknél fogva, melyek a társadalomgazdasági elméletek terén Smith pénzügytanát közgazdaságtana mellé azzal egyenlő színvonalra helyezik.

Hasbach többször idézett kitűnő munkájában, mely Smith művének méltatásával párhuzamosan a közgazdaságtan fejlődését is kutatja, hosszabb fejtegetéseket szentel a pénzügytani tudomány azon alakulásának is, a melyet az Smith előtt elért. Nem kísérek itt a fejlődés fokozatait végig. Ez különben szükségtelen is, mert vizsgálódásai végén Hasbach itt is csak arra az eredményre jut, a melyet a Smith előtti közgazdaságtani íróknak Smithhez való viszonya terén látott, hogy t. i. Smith nem teremtette meg a semmiből azokat a tanokat, a melyek pénzügytanának alapelveit adják. Sőt a mennyiben az állami kiadások, bevételek és adósságok keretén belül a belügyi közigazgatásnak úgyszólván minden ágára szintén kiterjeszkedik, pénzügytani fejtegetései még annyira sem rendszeresek, mint közgazdasági elméletei. Némileg ebben is mutatkozik elődeinek hatása, a mennyiben a XVIII. század bölcselői nem tudtak az államcélok elérésére szolgáló eszközökről anélkül beszélni, hogy magát az államcélzt is bőven ne fejtegették volna.

De bármennyire gyökerezzenek is Smith gondolatai a megelőző írók munkáiban, a mikor még különben az is bizonyítandó volna, hogy Smith azokat a különféle természetjogi fejtegetéseket mind ismerte, mert ezekben találhatunk elszórtan egyes fináncz-doktrinákat, — már pedig ezt is alig hihetjük, — mégis Smith hangsúlyozta először szilárdan a helyes államháztartás követelményeit. Mutassa bár ki Hasbach nagyon szépen,¹ hogy Smith hires négy szabálya egyenkint megtalálható már különböző íróknál mint a minők Pufendorf, Bielfeld, Montesquieu, Klock, Wolff,

¹ Untersuchungen, 263. lap.

mégis úgy hiszem, sokan fognak velem egyetérteni abban, hogy alig lesz egyhamar pénzügytani író, a ki a pénzügytan határozott kezdeteit nem Smith-től számítaná, a ki nem Smithre hivatkoznék, mint a ki először fejtette ki négy szabályában az adózás helyes berendezésének alapelveit. Mindez egyhangú elismerése annak, hogy valamint a társadalmi gazdaságtan modern irányának, úgy az új eszméknek megfelelő pénzügytani tudománynak is Smith az életrehívója.

Fogalommeghatározásokat Smith nem igen ad, az adó fogalmát és alapelvét sem határozza meg.¹ Az élet gyakorlati kívánalmainak megfelelő adórendszert nyújt csupán. Ennek kifejtése közben tér rá azután egyes általánosabb adópolitikai elvek vizsgálatára. De ezen adóelméleteiben is nagyon eltér attól, a mit előtte a fiziokraták alkottak.² — Csak egy mozzanat emlékeztet adóelméletében a fiziokratákra, s ez az, hogy tért nyit az adóáthárításnak.³ — Oncken megemlíti,⁴ hogy már Montesquieu-nél találunk Smith szabályaihoz hasonló alapelveket. De a Montesquieu-féle biztosítási elmélet és a Smith-féle ellenszolgáltatási theoria között, mely a híres négy szabály elsejében olvasható, nem oly szoros az összefüggés. Smith inkább egyéb, az adók berendezésére vonatkozó gondolataiban meríthetett tőle. Jól mondja Ricca-Salerno, hogy Smith ekklektizmusával egyrészt a fiziokraták rendszerére, másrészt pedig Hume és Montesquieu ezzel szemben álló tanaira támaszkodik.⁵

Bizonyos fokig atomisztikus államtanának hatása alatt Smith az adózás jogi alapját az ellenszolgáltatásban látja. Ezt Ingram az organikusok álláspontjáról kifogásolja.⁶

Smith a fiziokraták hatása alatt inkább a termelés és a forgalom, mintsem a fogyasztás mozzanatához akarja kapcsolni az

¹ Ricca-Salerno, *Storia delle dottrine finanziarie in Italia*, Palermo, 1896. — 254. lap: »Adamo Smith non discute di proposito la questione generale del principio e della fonte dei tributi, non espone una dottrina perfettamente logica e systematica.«

² Blanqui, id. m. 141. lap: »Sa doctrine sur les impôts différait essentiellement de celle des économistes.«

³ Leser, *Handbuch der Staatswissenschaften*, Conrad-Lexis 686. I. lap.

⁴ Id. m. 247—249. lap.

⁵ Id. m. 255. lap.

⁶ Id. m. 142. lap.

adózást. A fogyasztási adók közül azonban túlbecsüli a fényüzési adók értékét.¹

Határozott állambölcseletileg kifejtett alkotmányjogi theoriát Smith a *Wealth of Nations*ben éppen úgy nem ad, mint a *Moral Sentiments*ben sem. Nem is tartoznék ez a közgazdasági munkához, melynek utóvégre is csak az a feladata, hogy a nemzetek vagyoniosságának okait kutassa. Még kevésbé függ ez a *Wealth of Nations* tulajdonképeni irányával és céljával össze, mint pl. a közigazgatási politika, melyet Smith azért von fejtegetéseinek körébe, mivel ennek az elvei szoros összefüggést mutatnak az állami kiadások berendezésével. Az *Inquiry V.* könyvének az a része, mely az állami kiadásokkal foglalkozik, egyúttal Smith *közigazgatási politikáját* is nyújtja. Mindebből azonban azokra a fogalmakra is következtethetünk, a melyeket Smith általános-ságban az állam céljáról s az államnak a társadalomhoz való viszonyáról alkotott. Mert a mikor Smith azokról a módokról beszél, a melyek szerint az államnak tevékenységeit be kell rendeznie, azokról a célokról is meg kell, hogy emlékezzék, a melyeknek szolgálatában az államot látni akarja. A mikor pedig arról beszél, hogy a társadalom ereje miben helyettesítheti az állami cselekvést, állambölcseleti alapfelfogásával együtt csirájában talán röviden olyasvalamit is ad, a mit ma társadalomtannak nevezhetnénk. E két utóbbit azonban ki kell hámozni abból a burokból, a melybe azt Smith pénzügytana és közigazgatási politikája foglalta.

Smith pénzügytanát a közigazgatási funkciók alapján állítja fel. Az viszont államjogi elméletén áll, a mely kapcsolatban jelenik meg halvány társadalomtani felfogásával.

Smith ezen theoriái nem nagyon érdekesek, sőt közgazdaságtani elméleteivel szemben bátran jelentékteleneknek mondhatók, mert csak a XVIII. századbeli felvilágosodás általános államtani felfogását mutatják. De ha már némileg magunkévá tettük azt a véleményt, hogy Smith irodalmilag tulajdonképen abból a célból működött, hogy oly tág körű munkát adjon, a melyben az embert egyénileg is, az államban is és a társadalomban is vizs-

¹ Smith adóelméletére vonatkozó megjegyzéseket lásd: Bonar, id. m. 80. lap és Delatour, id. m. 281—285. lap, különösen pedig Hasbach gyönyörű fejtegetéseit: *Untersuchungen*, 240—291. lap.

gálja úgy az erkölcsi, mint a jogi és a gazdasági szempontok szerint, s ha egyszersmind láttuk már nagyrészt a *Moral Sentiments*-ben azt a felfogást, a melyet Smith az erkölcsnek egyénileg és társadalmilag való megvalósulásáról alkotott s ha a *Wealth of Nations* jó részén keresztül oly fejtegetéseket kísértünk végig, a melyek ugyanezt gazdasági szempontok szerint vizsgálták: akkor talán még sem lesz érdektelen látóköreinket odáig kiszélesíteni, a hol Smith az erkölcsnek állami alakulásáról, az egyénnek az államhoz való viszonyáról beszél. Különösen Oncken foglalta össze e tekintetben szorgalmas vizsgálódásai eredményét »Smith und Kant« című munkájának első kötetében. Ő mutatta ki különösen, hogy az *Inquiry* V. könyve pénzügytanon kívül egyebet is nyújt; de azért nem alaptalan Heldnek Oncken munkájára vonatkozó azon megjegyzése, hogy Oncken állításait erősen vissza kell nyesni.¹

Smith az államban többé-kevésbbé »Wohlfahrtsinstitution«-t látott. Saját korának hatása mutatkozik ebben a természetjogászoktól ugyan egyoldalúlag és nem minden hiba nélkül levezetett, de végelemzésben talán mégis leghelyesebb állami felfogásban. Az állam Smith szerint is természetesen csak az egyének szolgálatában áll, mint ilyennek pedig csak ott van hivatásköre, a hol az egyén vagy ezeknek nagyobb csoportja boldogulni nem tud. Földes szépen mondja, hogy Smith felfogásának magva az, hogy az állam a közjó azon általános feltételeiről tartozik csupán gondoskodni, a melyeknek megszerzése az egyesnek hatalmi körén kívül esik.² De bármennyire is közeledett Smith e tanában a »laissez-faire« elvéhez s habár a francia enciklopedisták hatása nála különösen e téren erősen mutatkozik, mégsem vezette le tanításait, úgymint azt a fiziokraták tették, a természetjogi állam-bölcsészetből.³ Smith nagyon is sokat tapasztalt az állami működés üdvénküli voltáról, azért, mint Földes mondja, legkevésbbé sem volt szüksége a földi istenségre, az állami mindenhatóságra, erre a perpetuum mobile-re.⁴ De azért távolról sem akart az ő

¹ Id. m. 171. lap.

² Zu Smith's *Wealth of Nations*, Tüb. Zeitschr. 1877. — 285. lap.

³ Haldane, *Life of Adam Smith*, 1887. — 152. lap: »if he was an advocate of the doctrine of laissez-faire, it was not as a deduction from any abstract principle.«

⁴ Zu Smith's *Wealth of Nations*, — 284. lap.

rendszere anarchiát teremteni. »Féktelenség, szervezetlenség éppen olyan távol állanak attól, mint az ég a földtől.«¹ Egyes írók, mint pl. Walcker² és Kautz,³ megrovandónak találják azt, hogy Smith keveset ad az államra; az utóbbi szerint az állam Smith gazdaságtani raczionalizmusának szemében csak egyes gazdaságok társulata. De ezzel szemben joggal idézhetők Held szavai: Smith sem a házalószerű békeapostolokhoz nem tartozott, mint később Bentham és Cobden, sem nem akarta az államot éjjeli őri szolgálatra korlátozni.⁴ Smith erős államot akar, a mely a magángazdaságoknak javára legyen, olyan közigazgatást, mely az egyes gazdaságok céljainak szolgál. S ennyiben van igaza Helferichnek, amikor Smith első, ellenszolgáltatási elven nyugvó adószabályából atomisztikus államtant olvas ki.⁵ Ugyanerre mutat rá Hildebrand is. Szerinte Smith az emberi és polgári társadalom atomisztikus alapfelfogásából indul ki s az egyes egyéneket tekinti a közösség egyedüli céljának.⁶ Smith csakugyan nem jut az állam magasabb, közületi fogalmához. Az erkölcsi megtestesülését inkább csak az egyénben s ennek legfeljebb társadalmi alakjában gondolja célszerűnek. Köre tehát míg egyfelől szűk, addig másfelől tág marad, mert vagy az egyénre, vagy az állam fölött álló társadalomra gondol. Szerinte azonban állam és társadalom egy, a mikor társadalom alatt az egyes magángazdaságok összességét értem. Valószínűleg erre céloz Bonar, a mikor azt mondja, hogy az Inquiryben a társadalom s az állam közti megkülönböztetés sem következetes mindig.⁷ Rösler ezt úgy fejezi ki, hogy Smith nem ismeri el a magán- és a közgazdaság közötti lényeges különbséget.⁸

A szabadkereskedőnek szeretnek kozmopolitizmust betudni. Még oly őszinte bámulója, mint Kautz is megemlíti ezt. Sze-

¹ U. ott, 287. lap.

² Smith d. Begr. d. mod. Natioek. — 38. lap.

³ Geschichte d. Natioek. 468. lap.

⁴ Zwei Bücher . . . 165. lap.

⁵ »Besässen wir von Smith eine Staatslehre, sie würde ohne Zweifel atomistisch sein. Deutlich tritt dieser Standpunkt in seiner Steuerlehre hervor. Er will so viel als möglich Leistungen der Staatsangehörigen nach Verhältniss ihrer Benützung öffentlicher Einrichtungen.« — Id. m. 287. lap.

⁶ Id. m. 30. lap.

⁷ Id. m. 179. lap.

⁸ Id. m. 45. lap.

rinte Smith a merkantil nemzeti iránynyal szemben éppen oly egyoldalú, elvont, humanisztikus kozmopolitizmust hirdet.¹ Ugyancsak erről vádolja őt Helferich is.² Már pedig Smith a világ-államról még csak nem is álmodik. Oncken Smith-t védelmezve arra mutat, mit szerzőnk a honvédelemről mond.³ S csakugyan ha erre tekintünk, úgyszintén, ha gondosan mérlegeljük mindazt, a mi esetleg az Inquiryben a kozmopolitizmus színét viselhetné magán, úgy hiszem, hogy végül Onckennek fogunk igazat adni.

Az Inquiry közigazgatási politikája a modern állam hadügyi, igazságügyi, oktatás- és vallásügyi politikáját tárja elénk. Ezekben a vázlatokban az ançien régime-mel szemben a modern államok intézményeivel találkozunk. A XVIII. század uralkodó eszméi tükröződnek abban a felfogásban vissza, a mely a papságot csak, mint a nép tanítóit becsüli. Erre mondja Ingram, hogy az ötödik könyvben itt-ott bizonyos nemtörődömséget találhatunk a vallás magasabb céljaival és tartósabb jelentőségével szemben.⁴ — Mindezzért vallástalansággal vádolni Smith-t elhamarkodott dolog volna. S ebbe a hibába nem is fog esni senki, ha tekintetbe veszi a Moral Sentiments-t és azt a bölcséleti deizmust, mely Smith mindkét munkájának alapjául szolgál. De erről később.

*

A mikor Smithnek az államról és annak szükséges tevékenységeiről alkotott véleményét megismertük, a *Wealth of Nations*-t utolsó részleteiben is vizsgálódásunk tárgyává tettük. Tekintsünk most általánosságban végig azon a munkán, a melylyel a modern társadalmi gazdaságtan megkezdődik.

Azt a véleményt, a mely az Inquiry-ról hosszú időkön keresztül uralkodott, Roscher következő szavaiból ismerhetjük meg legjobban: »Lord Mahon így szól: Smith Ádám a közgazdaságtan tudományát nemcsak megalapította, de egyszersmind majdnem be is fejezte, a mennyiben utódainak inkább csupán azt hagyta feladatúl, hogy további következtetéseket vonjanak

¹ Gesch. d. Natoek. 469. lap.

² Id. m. 286. lap.

³ Id. m. 134. lap.

⁴ Id. m. 140. lap.

le tanaiból, mintsem hogy új igazságokat fedezzenek fel vagy esetleg, hogy felkutatott új alapelveket bizonyítsanak be. — J. B. Say pedig így vélekedik: Ha valaki Smith-t olvassa, és pedig úgy, a mint Smith azt megérdemli, észre fogja venni, hogy Smith előtt közgazdaságtan egyáltalán nem létezett. — Mindez — így folytatja Roscher — túlzás, a melynek tévessége könnyen bebizonyítható.« Később azonban maga Roscher is beismeri, hogy »még ma sem fogunk lényegesen tévedni, ha a közgazdaságtan egész tantörténetét két részre osztjuk, úgymint Smith előttire és Smith utánira, úgy hogy — s itt következnek Roschernek klasszikussá vált szavai — alles Frühere als Vorbereitung auf ihn alles Spätere als Fortsetzung von ihm oder Gegensatz zu ihm erscheint.«¹ Roschernek e véleménye tökéletesen kifejezi azt a nézetet, melyet hosszú időn át vallottak Smith munkájáról. Láttuk e fejezet elején, hogy micsoda megadó bámulattal viseltetett a mihamar fellépő ellenkező irányzat daczára egész Európa a *Wealth of Nations* iránt. Sőt a mikor Smith ellenségei az ellene viselt harcban tehetetlenekké váltak, a bámulat mintegy bálványozássá fokozódott. Roscher is említ ilyen lángoló lelkesedés szülte bírálatokat. Még maga Roscher is nagyon hajlik feléjük, bár kiérezzük szavaiból azoknak a későbbi időknek jöttét, a melyben olyan bírálatok keletkeztek, mint a minő pl. Skarżyńskié. Hanem ez az idő is hamar elmúlt; felváltotta a mai kor, mely higgadtan bár, de Smith nagy érdemeit elismerve tekint az Inquiryre. Azt az álláspontot, a melyet ennek megfelelően a mai nemzetgazdák legnagyobb része a *Wealth of Nations*-zel szemben elfoglal, senki sem fejezi ki jobban, mint Cossa, a mikor így szól: »A társadalmi gazdaságtan, mely Quesnay munkáiban, mint a gazdasági jog összegezett rendszere jelent meg, s a melyből Turgot kezdett szociális ekonomiót kifejleszteni, Smith halhatatlan munkájában nyert tudományos jelleget és jelentőséget.«² Ennél egyszerűbben, rövidebben alig jellemezte valaki a *Wealth of Nations* nagy hatását, mely egy új társadalmi korszak alakulásával esik össze.³

¹ Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland, 593—594. lapok.

² Introduzione allo studio dell'economia politica, Milano, 1892. — 307. lap.

³ Bagehot, Economic Studies, 1880. — 97. lap, azt mondja Smithről, hogy voltak előtte is nemzetgazdák, de csak mint költők Homeros és mint

S ha most erről az álláspontról tekintjük a *Wealth of Nations*-t egészében, az egyes részekben átfutva minő véleményt fogunk annak egyes részleteiről alkotni? Feleletünk egyszerű lesz, ha összefoglaljuk röviden mindazt, a mit, előbb hallottunk.

Szemünkbe tűntek az Inquiry-ben egyes szoros közgazdasági tévedések, minők a munka értékebecslésének egyoldalúsága, a mely később a szocializmus kiinduló pontjává lett, de a mely egyoldalúságról szépen mondja Helferich, hogy ez annyiban bizonyult hasznosnak, a mennyiben ezáltal valósult meg az általános gazdaságtan tudománya.¹ Láttuk az érték körének szűk fogalmazását s ezzel bizonyos materiális alapfelfogás megjelenését, a tőkének és a természetnek, mint termelő tényezőknek nem eléggé arányos méltatását, s végül mindezek folyományaképen azt, hogy a jövedelemeloszlási kérdés az Inquiry-ben megoldva távolról sincs. Smith tévedései itt a jövedelemeloszlási probléma hibás kiszínezésében érik el tetőpontjukat. Ezek a tévedések abból az egyoldalúságból erednek, mely a munkát a termelés rendszerének egyedüli főalapjává teszi. Ezt nevezhetjük a *Wealth of Nations* szocialisztikus színezetének. Bár igaz, hogy ennek az iránynak csak a csirája foglaltatik az Inquiry-ben s hogy Smith nem láthatta előre, hogy a jövő micsoda kérdések felé hajlik, úgy szintén hogy nem sejthette azt sem, hogy e kérdések felmerülését éppen az ő munkaimádó rendszere fogja siettetni.

Ugyancsak a közgazdasági elmélet terén mutatkozik Smith második lényeges hibája is, a mely káros hatását azonban inkább munkája gyakorlatibb részeiben érezteti. Ez Smithnek absztrahálásra és általánosításra való törekvése. Vizsgálódásaiban ugyanis Smith mindenütt az angol középosztály álláspontjára helyezkedik; az az ember, a melylyel ő foglalkozik, az angol, gazdaságilag tevékeny egyén, a kinek gondolkozása ment minden egyébtől, a ki csak gazdaságával van elfoglalva. Az ő embere tehát, az, a kit ő vizsgál, a valóságban alig létező, elvont lény. Erre vonatkozólag

királyok Agamemnon előtt. — Több író véleményét itt a helyszűke miatt nem idézhetem, csak még Wagner legújabb nyilatkozatára szeretnék rámutatni, (kinek ezt illető nézetváltoztatásairól érdekesen szól Walcker, *Geschichte der Nationaloek.* — 54. lap) ő azt mondja Grundlegungjának harmadik kiadásában: »Für fast ein Jahrhundert hat Adam Smith den Grund gelegt gehabt. Ein unvergänglicher Ruhm, welcher ihm bleibt.« — (5. lap.)

¹ Id. m. 291. lap.

ugyan találóan jegyzi meg Földes, hogy az ilyen absztrahálás módszertani szempontból történik csupán az egész előadás egyszerűbbé, világosabbá tétele céljából, hogy Smith csak ezért jutott egy elvont társadalom képzetéhez;¹ de azért mindez rendszere kifejtett eredményeinek határozott hátrányára van.² Ennek következménye az, hogy Smith az emberben csak egy gazdasági alapösztönt ismer el, míg pl. Wagner ma az uralkodó ethikai iskola véleményének adva kifejezést, az altruisztikus ösztönökkel együtt ötöt különböztet meg, a melyek mind közrehatnak a gazdasági működésnél.³ Smith ezek közül csak egyet ismer, vagy legalább oly feltűnően fordítja erre az egyre a figyelmet, hogy magából a *Wealth of Nations*-ből egy másiknak az elfogadása ki nem tűnik. Azt az alapösztönt, a melyet Smith elismer s a melynek egyedüli nyilatkozását látja minden gazdasági cselekvésben, Wagner saját gazdasági előny után való törekvésnek s az ellenkezőtől való félelemnek nevezni. Ennek az ösztönnek hangsúlyozása teszi Smith gazdaságtani gondolkozásának lényegét. Held szépen fejti ki, hogy mért foglalja el Smith ezt az álláspontot. Szerinte Smith szinte csak azért tolta előtérbe az egoisztikus ösztönöket, csak azért nem említette meg, hogy ezen ösztönöket más ösztönök korlátozzák, mert úgy hitte, hogy a gazdasági jelenségek terét el kell a világtól, az élet más nyilvánulásaitól alapjaiban is szigetelni, ha teljesen meg akarjuk azokat érteni.⁴ Ezzel Held ugyanazt hangsúlyozza, a mit már fönnebb Földes véleményénél hallotunk. Csakhogy ez a módszerbeli tévedés Smith rendszerének egyik fő hibájává vált. Ő ezt az absztrakciót teljesen megvalósíthatónak hitte. Ez a jóhiszeműsége azonban alig fogja közgazdasági rendszerét azon vád alól felmenteni, hogy az egoizmust hirdeti.⁵ De felfoghatjuk a kérdést úgy is, hogy Smith abban, ha

¹ Zu Smith's *Wealth of Nat.* — 275. lap.

² Bővebben szólnak erről Bonar id. m. 178. lap; — Leser, Conrad, Hdwb. 687. I. lap; — Courcelle-Séneuil, id. m. 814. I. lap; ... Held, Smith und Quetelet, 265. lap; — Bagehot, *Econ. Studies*, ennek ellenkezőjét állítja: »The W. of N. does not deal as do our modern books with a fictitious human being hypothetically simplified, but with the actual concrete man, who live and move.« (95. lap.)

³ Grundriss zu den Vorlesungen von Wagner, 8. lap.

⁴ Zwei Bücher, 159. lap.

⁵ Lásd bővebben Walcker, Smith als Begr. der mod. Nationaloek. —

az egyesek érdekei mozdíttatnak elő, oly cselekvést lát, a mely egyúttal a társadalomnak is határozottan javára szolgál. Így méltányoljuk tulajdonképen helyesen Smith gondolatait. Ez a magyarázat felel meg, mint a *Wealth of Nations* számos helyéből láthatjuk, legjobban Smith intenczióinak. Ebben az értelemben igaza van Neurathnak¹ és Vorländernek,² ha tévedésnek tartják, hogy némelyek a nagy skótot az egoizmus apostolának tekintik. Ebből a szempontból igaza van Földesnek is, a mikor azt mondja, hogy Smith theoriája egyáltalán nem nevezhető egoisztikusnak.³ De bárminő álláspontot foglaljunk is el Smith állítólagos egoizmusával szemben, a mai ethikai iskola álláspontjáról mindig hangsúlyozandó lesz az, hogy Smith a gazdasági cselekvésnél az emberi alapösztönök elsejét egyoldalúlag emeli ki.

Smith második tévedése, mely hátrányát különösen közgazdasági politikájának terén érezteti, az általánosításra való törekvés. A mit Smith az angol társadalomra vonatkozólag elvontan megállapított, azt általánosítás útján érvényes szabályok gyanánt terjeszti ki bár nem más időkre, de más népekre is. Történeti érzéket nem tagadhatunk el tőle, jóllehet e tekintetben messze elmarad Ferguson mögött, de a helybeli relativitás iránt nincs nagy érzéke. Bonar azt mondja, hogy Smithnek úgy tünnek fel a gazdaságtan igazságai, mint a tudomány törvényei egyáltalán, a melyeknek nincs nemzetiségük, a melyek az egész világon mindenütt érvényesek, igazak nemcsak egy nemzet körén belül, de megállanak az embereknek bárhol létező társaságára nézve.⁴ Ez a felfogás uralkodik Smith egész közgazdasági politikáján. Nem látja át, hogy gyakorlati elveinek legnagyobb része csak az annyira különleges viszonyokkal megáldott Angliára nézve lehet érvényes, mint a melyre megállapítottak. Smithnek ezt az elméleti hibáját megemlíti Nasse is.⁵ Kautz, mi több még azt is észre-

33. lap; — Hildebrand, id. m. 33—34. lap; — Knies, id. m. 271. lap. — Smith absztrahálásával bővebben foglalkozunk módszeréről szóló fejezetünkben. Ott fogjuk hangsúlyozni, hogy módszerének deduktív oldala különösen ebben az absztrahálásban s a tüstént említendő általánosításban nyilatkozik.

¹ Id. m. 28. lap.

² Id. m. 500. lap.

³ Zu Smith's *W. of N.* 283. lap.

⁴ Id. m. 176. lap.

⁵ Id. m. 392. lap.

veszi,¹ hogy Smith mindörökre érvényes törvényeket kíván adni, a mi azonban túlzott állítás.²

De bármennyire egyoldalúvá vált is Smith Ádám Inquiry-je különösen a munka értéktermelő voltának erős hangsúlyozása s a két utóbb említett módszertani tévedés folytán, mégis Smith maga ezeket az egyoldalúságokat túlzásba sohasem vitte.³ Ez is nagyobbá teszi őt utódainál, a kik egyfelől az említett generalizációt túlozva a manchesteri irányt alapították meg, s a kik másfelől még jobban túlozva a munkának, mint egyedüli értékforrásnak jelentőségét, a szocializmus alapjait rakták le.

A felsorolt tévedéseket a *Wealth of Nations* szoros értelemben vett közgazdasági hibáinak mondhatjuk. Mindezek mellett egyéb árnyoldalakat is találunk az Inquiry-ben. Csakhogy ezek az itt említettek mellett, különösen pedig a *Wealth of Nations* kiváló becisével szemben alig jönnek számba. Az utóbbit legalább alig rontják. Blanqui,⁴ Lavergne⁵ és Scheel⁶ azt vetik Smith szemére, hogy rendszerét sokszor szükségtelen terjengéssel rontja, hogy ezzel magát a fő dolgot érthetlenebbé teszi. Igaz ugyan, hogy különösen a történeti kitérések oly gyönyörűek, hogy Hasbach »*Untersuchungen*« cz. munkájában⁷ külön fejtegetésekben foglalkozik velök; de azért nem tagadhatjuk, hogy Lavergnenek igaza van, a mikor megemlíti, hogy a szerkezet aránytalanságát a vizsgálódásokban leginkább a harmadik könyvben érezzük, a mely egészben véve is csak egy nagy történelmi kitérés.⁸ Mások ismét, mint Courcelle-Séneuil⁹ és Perry¹⁰ a kifejezések gyakori homályosságát említik meg.

Mindezen kifogásokkal szemben azonban lapokat írhatnék tele azokkal a dicséretekkel, a melyek az Inquiry jelességeit említik,

¹ Id. m. 470. lap.

² Ugyanezen állásponton van Hildebrand is, id. m. 27. lap. Lásd még Pikler, Ricardo, 30. s köv. lapok.

³ Held, Smith und Quetelet, 250. lap: »Smith hat nie einen einseitigen Gedanken bis zum Extrem ausgeführt.«

⁴ Id. m. 143. lap.

⁵ Id. m. 906. lap.

⁶ Schönberg-féle kézik. 3-ik kiad. 89. lap.

⁷ 299—325. lapok.

⁸ Id. m. 910. lap.

⁹ Id. m. 813. I. lap.

¹⁰ Id. m. 66. lap.

csak hogy a *Wealth of Nations* erre nem szorúl. Minden dicsősítésnél ékeesebben szól ez a munka maga, a mely óriási gazdasági harcok alkalmával tüzelte a benne rejlő eszmékért küzdőket. Mert a *Wealth of Nations*-nak kettős hatása volt, a mint Bagehot mondja, kettős feladatot teljesített, egyfelől előkészítette az elvont társadalomgazdasági tudomány létrejöttét, ebben a tekintetben Smith Ádám édes szülője Ricardonak és Millnek; de másfelől Smith a kezdeményezője egyszersmind egy nagy gyakorlati mozgalomnak is.¹ Smith legnagyobb érdeme a gazdasági szabadság hangsúlyozása és az, hogy a gazdasági szabadságot hirdető irányt győzelemre vezette. Legsajnálatraméltóbb tévedése ismertetett egyoldalúsága, mely jellemző lényegét megtartva a legkülönbözőbb tereken mutatkozik munkájában.² De azért igaza van Helferichnek, hogy Smith Ádámnak mindig dicsőségére fog szolgálni, hogy a gazdasági önelhatározás és egyéni felelősség, tehát a személyes szabadság eszméjét kifejtette, bár egyoldalúlag és túlzottan.³

Láttuk azt is, hogy Smith sokat köszönhet elődeinek, de jól mondja róla Blanqui, hogy az előtte felmerült helyes eszmékről ő mutatta ki először, hogy azok mért voltak helyesek.⁴

Talán méltányosabban fogjuk az Inquiry nagy becsét megítélni akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy — mint Feilbogen mondja — a *Wealth of Nations* nem morálfilozófiai munka, mely az önérték korlátlan uralmának előnyeit akarja bebizonyítani, sem politikai mű a korlátolatlan egyéni szabadság hasznáról, hanem inkább szociológiai tanulmány, mely a munkának, mint a népek jóléte végső okának hatásairól és kifejlődésének törvényeiről szól.⁵

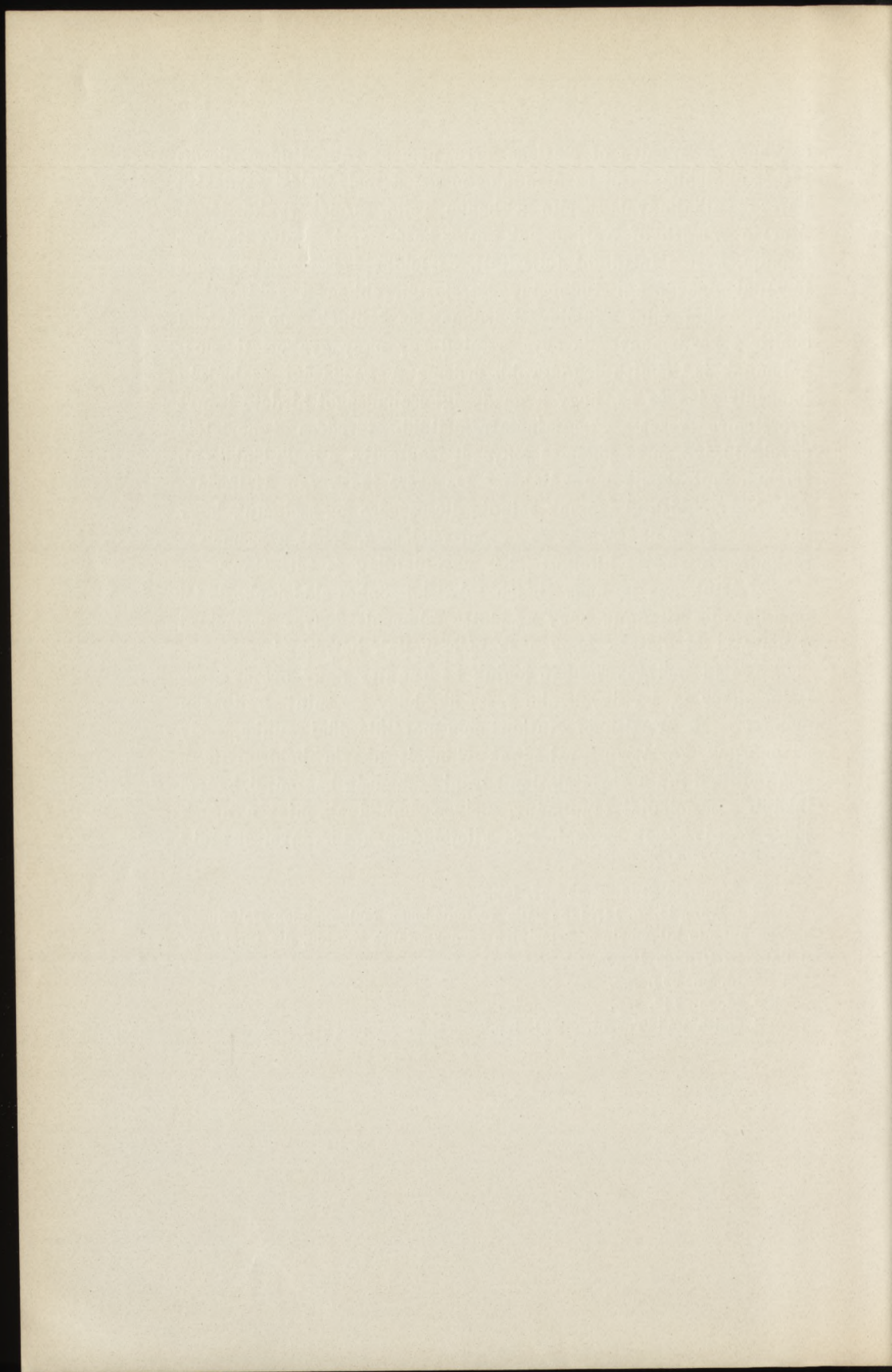
¹ *Economic Studies*, 96—97. lap.

² Ingram, id. m. 147. lap: »Die verschiedenen fehlgehenden Neigungen können auf die allgemeinen Prinzipien zurückgeführt werden, die ihrer Darstellung zu Grunde liegen.«

³ Id. m. 295. lap.

⁴ Id. m. 142. lap.

⁵ Smith und Turgot. — 31. lap.



NEGYEDIK RÉSZ

SMITH ÁDÁM TUDOMÁNYOS
EGYÉNISÉGE

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

ELSŐ FEJEZET

Smith Ádám módszere

A ki ismeri a módszer kérdésével foglalkozó irodalmat, tudja, hogy ez kitüzött céljához, a módszertani kérdés tisztázásához még távolról sem jutott el. Ha a nagy módszertani vitákra gondol, könnyen arra a gondolatra jut, hogy a »módszer« kérdése a társadalmi gazdaságtan meglehetősen meddő »személyes kérdésévé« vált. Ez a hely nem alkalmas arra, hogy a módszer körüli viták jogosultságát kutassuk, csak arra akarok rámutatni, hogy tárgyunknál és célunknál fogva Smith módszerével foglalkozni miért nem fölösleges.

A módszer az az út, a melyen a gondolkozó elme halad. A működő szellem ezt az irányt nem jelöli ki magának, hanem mintegy önkéntelenül halad erre vagy arra; céljához és egyéni felfogásához képest elhagyja az egyik utat, hogy a másikra térjen. Ha a megalkotott szellemi mű már szemeink előtt áll s részleteiben iparkodunk a nyújtott igazságokat felkutatni, hogy lehetőleg tisztán lássunk, elménkkel azt az utat is fel akarjuk kutatni, a melyen a gondolkozó haladt. Meg akarjuk ismerni módszerét, hogy filozófiáját jobban átértsük. — A mint pedig a szellemi teremtés, a mely pl. egy tudományos rendszer képében lép elénk, egyfelől a képzetek megalkotásában, másfelől azoknak előadásában áll, a szemlélő két módszerrel állhat szemben, a megalkotás, a gondolkozás módszerével és azzal, a mely az előadásban nyilatkozik. Természetes, sőt megemlítésre sem szorúl, hogy az elsőt értjük, ha valamely gondolkozó módszeréről szólunk; a következőkben mi is ezt fogjuk módszer alatt érteni; de azért ismételtlen figyelmeztetem az olvasót az említett különbségre. Ez

a megkülönböztetés különösen Smith-szel szemben nagy könnyebbségünkre lesz.

Az említettek szerint tehát az, hogy valamely gondolkozó módszerének elemzése közelebb visz bennünket annak egész tudományos egyéniségéhez, elég okot szolgáltat arra, hogy itt Smith módszerét is szó tárgyává tegyük. Ennél még sokkal sürgősebben készíttet bennünket ugyancsak erre egy Smith módszerével foglalkozó oly téves hitnek eloszlatása, mely az irodalomban sokáig uralkodott s teljesen megczáfolva még ma sincs. Az, hogy Smith módszerére vonatkozólag a különböző szerzőknél homlok-egyenest ellenkező véleményeket talál az olvasó, legkevesbbé sem járulhat idevonatkozó gondolatainak tisztázásához.

Ha azokon a morálfilozófiai rendszereken tekintünk végig, a melyek Smith előtt láttak napvilágot, s a melyek, mint a megelőzőkben kimutatni iparkodtam, Smith erkölcsbölcséletének alapjául szolgáltak, igen egyszerű megállapodásra juthatunk mihamar ama módszer tekintetében, a melyet alkalmaztak. Az a morálfilozófia, a melyből Smith merített, s a melynek folytatása a *Theory of Moral Sentiments*, minden izében angol gondolkodás szülötte volt. Ennek megfelelően módszerének alapját is Bacon-ben és nem Descartes-ban fogjuk megtalálni. Különösen Hutcheson és Hume munkái fektették ezt a tudományt — mint Hasbach mondja — induktív-kísérleti alapokra.¹

Ezzel az egyszerű és Smith idejében már meglehetősen egyöntetű irányzattal szemben Smith két ellenkező irányú közgazdasági felfogást talált maga előtt. Ez a két irány ellentétben állt egymással tanaikat illetőleg éppen úgy, mint módszereiket tekintve. A mint a tudományokban az induktív kutatás csak később talált utat, úgy eleinte a közgazdaságtani elméletek terén is a deduktív irány uralkodott. Hobbes még világosan kifejti, hogy elmékedéseiben ezt a módszert fogja követni. Mandeville pedig, a ki az emberek cselekvésében nyilvánuló egoizmust még erősebben hangsúlyozta, mint ő, szintén egy általában elfogadott alapelvből vezeti le vizsgálódásai nyomán a következtetéseket, más szóval az egoizmus elvéből dedukál. Tudjuk, hogy a fiziokraták is hajlottak e felé a felfogás felé. Fölösleges, hogy az olvasó figyelmét újrolag felhívjam a természetjogi elméletekre, azokra

¹ Untersuchungen, 387. lap.

a természetes törvényekre, a melyeket a gazdasági életre vonatkozólag felállítottak s a melyekből egyoldalú következtetéseket vontak. Abban a mélyreható, szép munkában azonban, a melyet Hasbach Smith Ádám és a fiziokraták viszonyáról írt, nagyon szépen mutat rá egyebek közt arra is, hogy a fiziokraták nem csak deduktív úton jutottak eredményeikhez. Itt-ott a priori elfogadott természettörvényeken kívül megfigyelésen alapuló következtetések útján is alkottak már tételeket. Montesquieunél pedig már teljes erővel mutatkozik az induktív gondolkodás. Azok a gondolkozók pedig, a kik a morálfilozófiát Angliában már jóval Smith előtt induktív alapokra fektették, a közgazdaságtanban is ennek a módszernek hódolnak. Hutcheson és Hume munkáiban már világosan föltűnik a megfigyelésnek, a kísérleti indukciónak alkalmazása. De azért még Hume sem tud szabadulni a dedukció céljainak szolgáló bizonyos alapelvektől. A morálfilozófia terén a gondolkodás egyáltalán sokkal előbb jut arra az önállóságra, a mely a módszer szempontjából az indukció alkalmazásában jelentkezik. A gazdasági jelenségeket az emberi cselekvőség oly szűk körének tekintették sokáig, a melyek bizonyos meghatározott s a többiektől szigorúan elválasztott ösztönök uralma alatt állanak. Hiszen tudjuk, hogy még Smith is hive ennek a felfogásnak, a Theory-ról szólva — az olvasó talán fog rá emlékezni — bőven megemlékeztünk erről. Mint Smith közgazdaságtanának egyik árnyoldalát, az Inquiry bírálatánál is behatóan iparkodtunk ezt elemezni.

Azokat az alapösztönöket, a melyekből a közgazdaságtan szüntelenül dedukált, Hobbes, de különösen Mandeville állapította meg. Még oly írók, mint Hutcheson, Hume, hogy másokat ne említsek, sőt Smith is, a kik pedig a morálfilozófia terén főfeladatuknak éppen azt tartották, hogy Hobbes és Mandeville irányának helytelenségét bizonyítsák be, elfogadják ezeknek a tanításait a közgazdasági élet jelenségeire vonatkozólag. A mint Hasbach mondja: Azok az alapelvek tehát, a melyeket még Mandeville teremtetett volt meg a század elején a közgazdaságtan számára, minden támadás nélkül tiszteletben maradtak annál is inkább, mert Hume mindig Mandeville-ra hivatkozott, mint egyik elődére.¹ Mandeville nyomán hangsúlyozták egy-

¹ Untersuchungen, 384. lap.

dalúan az egoizmust, mint oly alapöszönt, a mely a gazdasági élet terén az embert egyedül vezérli. Ez azonban a módszertani fejlődés irányának csak egyik oldala. Említettük, hogy már a fiziokraták, de különösen az angolok e mellett a részletekben mindinkább tért engednek a kutatás induktív irányának. Így már a Smith előtti időkben kezd egybeolvadni az ellentétes két módszerbeli irányzat.

Buckle arról a módszerről, a melyet Smith a *Moral Sentiments*-ben követ, így nyilatkozik: Smith a deduktív módszer használatára határozta el magát az indukcióval szemben.¹ Mi Buckle ezen állításán nem csodálkozunk úgy, mint Hasbach, a ki ámúl azon, hogy olyan író, mint Buckle ilyesvalamit állíthatott. Nem csodálkozunk; mert meggyőződünk arról — ez a következő fejezetben világossá válik az olvasó előtt — hogy Buckle a *Theory of Moral Sentiments*-t sohasem olvasta.² A *Theory* minden sora meggyőz ugyanis bennünket arról, hogy Buckle-nek nincs igaza. Smith másként járt el azoknak az igazságoknak a megállapításánál, a melyeket a *Moral Sentiments*-ben elének ad. Smith a mindennapi életet vizsgálja. Ebből indul ki; így jut az ember belső életének általános törvényeihez. Csak miután így a tapasztalás folytán megállapította azokat az igazságokat, a melyekre feladatának megoldása szempontjából szüksége van, s a miután ezeket az elveket az olvasó előtt kifejtette — ez adja a *Moral Sentiments* tartalmának javát, — tér csak át arra, hogy a tapasztalás útján megállapított igazságokból vonja le a szűkebb körű erkölcsi törvényeket, a melyek az emberi érzületek módosításánál irányadók. Jól mondja arról a módszerről, a melyet Smith a lelki jelenségek vizsgálatánál követ, Paszkowski, hogy az a megfigyelésnek és tapasztalásnak ama módszere, a melyet Bacon fejtett ki.³ Hiszen láttuk, hogy maga Smith kikel azok ellen a *Theory of Moral Sentiments*-ben, a kik morálfilozófiai rendszeröket lehetőleg kevés »alapelv«-ből akarják összeróni. Ez az erkölcsi érzületek törvényeinek vizsgálatánál lehetetlen, mert hiszen ez a tan

¹ History of Civilisation, London, 1861. II. 433. lap.

² Érezzük éppen itt Buckleről szólva, hogy Smith módszerének kérdése mily szorosan összefügg azzal, a mely két nagy munkájának egymáshoz való viszonyával foglalkozik, s a melyet a következő fejezetben tárgyalunk. Azért esetleges bővebb adatok végett oda utasítjuk az olvasót.

³ Adam Smith als Moralphilosoph, Halle a/S., 1890. — 10. lap.

a lelki belső élettel foglalkozik, annak számtalan apró vonásból összerakott jelenségeit vizsgálja, a melyek gondos kutatásra és bonczolásra olyannyira rászorulnak.

Régi elv, hogy magában alkalmazva egyik módszer sem ér sokat. A legújabb módszertani fejtegetéseknek is csak az az eredményök, hogy ezt az igazságot újra hangsúlyozzák. A mit az egyik módszer útján felkutattunk, azt a másikkal bizonyítani iparkodunk. Ez az eljárás, a melyet különösen a közgazdaság tudományának módszertana ajánl, eredménynyel alkalmazható a tudományoknál általában. Így láttuk a *Theory of Moral Sentiments*-nél is, hogy az induktív kutatás mellett a deduktív gondolkodás is megjelenik, az analitikai és szintetikai eljárás egybekapcsolódik. A *Wealth of Nations*-ben ugyanezt találjuk. De míg a *Theory*-ban az induktív módszer oly világosan lép elénk s a kutatás túlnyomó részében annyira egyedüli, hogy azt bőven fejtegetnünk nem kellett, addig a *Wealth of Nations*-zel a módszer szempontjából már csak azért is hosszasabban kell foglalkoznunk, mert erre vonatkozólag az irodalomban igen sokféle nézettel találkozunk.

A bírálók jórésze téved, a mikor a *Wealth of Nations* módszerét egyedül vagy túlnyomólag deduktivnak mondja. Két körülmény vezethetett erre a tévedésre. Egyfelől az, hogy Smith közgazdaságtana, mint a klasszikus angol közgazdaságtan egyik legnevezetesebb része, rendesen Ricardo rendszerével kapcsolatban került bírálat alá. Már pedig Ricardónál a deduktív gondolkodás e nagy mesterénél csakugyan ez a módszer az uralkodó, úgyannyira, hogy a közgazdaságtan deduktív módszert valló iskolája a bámulatosan éles elméjű Ricardo nevéhez fűződik. Másfelől az tévesztette meg a bírálók legnagyobb részét, hogy Smith is, éppen úgy mint a fiziokraták, a merkantilizmus ellen harczolt; azt hitték tehát róla, hogy neki is a *laissez-faire* elvéből kellett kiindulnia, ebből kellett mindent, mint magától folyó következményt levezetnie.

Annak a gondolatnak, a mely a Smith-féle »*laissez-faire*«-t a fiziokratákéval azonosítja, a hamis voltát már láttuk.¹ Éppen így el kell vetnünk azt a felfogást is, a mely Smithnél egyoldalú dedukciót talál.² Jól tudjuk ugyan, hogy Smith éppen úgy,

¹ E dolgozat harmadik részének III. fejezetében.

² Buckle idézett munkáján kívül: Leser, *Hndwb. d. Staatsw.* 686. lap. — Delatour, *id. m.* 76. lap, sat.

mint Hume tette volt, sokkal nagyobb elismeréssel adózik a *Wealth of Nations*-ben Mandeville közgazdasági elveinek, mint e filozófus azon tanainak, a melyek az erkölcsi érzelmek tudományának, a morálfilozófiának körébe vágnak, mert Hume-mal együtt ő is főként, sőt majdnem egyedül az önérdek alapösztönét emeli ki az egyén gazdasági cselekvőségénél, mégis rendszere sohasem esik abba a deduktív egyoldalúságba, a mely mindent egy adott alapelvből akar levezetni.

A *Wealth of Nations*-ben módszertanilag megkülönböztetve két alkotó elemet vehetünk észre. A dogmatikai részt, a hol inkább tér nyílik annak a dedukciónak, a mely a fönnebb többször említett egoisztikus alapelvvel áll szoros összefüggésben, és másodsor az ezt körülölelő történeti kitéréseket. Éppen ezek a történeti kitérések (így különösen a harmadik könyv és az a kitérés, a mely az ezüst érték hullámzásairól szól), a melyeket többen, mint láthattuk, de úgy hiszszük, alaptalanul, a terjengősség vádjával rónak meg, foglalják magukban a *Wealth of Nations*-ben mutatkozó legtisztább indukciót.¹ A ki az Inquiry-t figyelemmel áttekinti, be fogja látni, hogy Smith Ádám azokat a tényleges, létező állapotokat, a melyeket munkájában bírálva magyaráz, szorgalmasan kutatja, behatóan vizsgálja azon hatásaik szerint, a melyeket a gyakorlatban tanusítottak. Fogalmakat magának csak ilyen megelőző gondos vizsgálódás közben alkot. Sőt nem elégszik meg a jelen ismeretével és ismertetésével, a multba is beletekint, s azt, a mit a történelemből tanul, részint fogalmak alkotására, részint arra használja fel, hogy már ezekből deduktív uton vont következtetéseit bebizonyítsa.

A módszertani kérdések legtöbbször igen nehezen tisztázhatók. Legyen bár ennek az az oka, hogy maguk a módszertani fogalmak nem jegeczesedtek még meg tisztán és szilárdakká, vagy az, hogy maga a bírált módszer nem kerül kellő vizsgálat alá, tény, hogy Smith közgazdasági módszerére vonatkozólag is homlokegyenest ellenkező nézeteket találunk az irodalomban. A míg például Held még csak álmodni sem mer arról, hogy az Inquiry negyedik könyvét másnak is lehessen tekinteni, mint

¹ Földes, Zu Smith's *Wealth of Nations*, Tübing. Zeitschrift, 33. köt. 1877. — 276. lap azt mondja: Gerade in der historischen Auffassung liegt ein Verdienst der neuen Richtung.

a legtisztább dedukció példájának,¹ addig Hasbach szerint kételkedni sem lehet, hogy Smith munkájában az indukció módszerét alkalmazta. Bizonyoságul arra mutat, hogy Smith Ádám az egész negyedik könyvben empirikus úton iparkodik bebizonyítani a merkantil rendszer káros voltát.² De e kettő közül bárkinek álláspontjára helyezkedjünk is, ha a hosszú negyedik könyvet akárhogy tekintjük is, nem kell abbeli meggyőződésünket megváltoztatni, hogy a *Wealth of Nations* módszerének egyik alkotó részét az indukció teszi, a mely mellé a deduktív eljárás kiegészítő gyanánt csatlakozik.³ Az induktív eljárás alkalmazása mellett bizonyít az akkor még szerfelett tökéletlen statisztikának lehetőleg bő felhasználása is.⁴

Csakhogy, a mint a közgazdaságtan különösen elméleti tanainak terén nem támaszkodhatik csak egy módszerre, úgy Smith is foglalkozik olyan kérdésekkel, a melyeknek lényege követeli a deduktív módszer alkalmazását. Ilyen részeknek talál-tuk rendszerében különösen azokat a pontokat, a melyek az árról, a jövedelem eloszlásáról, a munkabérről szólnak.

Fejezetünk elején felhívtam az olvasó figyelmét arra a megkülönböztetésre, a melyet a gondolkozás és az előadás, a tanítás módszere között tehetünk. E helyütt ennek a megkülönböztetésnek hasznát vehetjük. — Az előadás, a tanítás legtökéletesebb módszere mindenesetre az indukció, mert a fogalmak alakulásának folyamatán vezetve végig az olvasót, a tanulót, ennek legvilágosabban magyaráz. Bizonyos önuralomra van azonban szükség a gondolkozó részéről, ha ezt a módszert akarja előadásában követni. Azok az eredmények, különösen azok a főbb elvek, a melyekre gondolkozása útján jutott, arra csábítják, hogy ezeket előzetesen adja hallgatójának, olvasójának tudtúl. Azt az utat, a melyen ő ez eredményekhez jutott, csak később, esetleg röviden tárja elének azokkal a fejtegetésekkel egyetemben, a melyek már

¹ Smith und Quetelet, *Jahrb. f. Natioek.* 9-ik köt. 1867. — 263. lap.

² *Untersuchungen*, 397. lap. Ugyanezt fejti ki: *Allgem. phil. Grundlagen*, 139. lap.

³ Lásd Ingram, id. m. 121. lap; — Nasse, id. m. 390. lap; — Walcker, Smith, *der Begr. der mod. Natioek.* 45. lap: — Hasbach idézett helyei; — Held, *Zwei Bücher*, 159. lap; — Eisenhart, id. m. 46. lap.

⁴ Held, Smith und Quetelet, 259. lap; — Walcker, Smith als *Begr. der mod. Natioek.* 45. lap; — Hasbach, *Untersuchungen*, 406. lap.

csupán következtetések a vázolt alapelvekből. Ily esetekben könnyen úgy tűnhetik fel, mintha a gondolkozó, az író egyáltalán csak azokból az alapelvekből dedukálna. Így van ez Smith mindkét munkájában, a *Theory*-ban és az *Inquiry*-ben is. De abból, hogy ő induktív kutatásainak eredményét munkái elején anticzipálja, azt hiszem, nem szabad azt következtetnünk, hogy egyáltalán a deduktív módszerrel él.

Most az olvasó szíves figyelmét újra olyan pontra kívánom fordítani, a melyről megelőzőleg már szintén szoltam. Megemlékeztem ugyanis az előző fejezetben arról az elszigetelő absztrahálásról, a melylyel Smith fejtegetéseit az *Inquiry*-ben világossá iparkodik tenni, de a melylyel rendszerét, mint említettem, az egyoldalúság terére viszi. Ugyanott megemlékeztem arról is, hogy ez az eljárás különösen módszertani szempontból érdemel figyelmet. E mellett az olvasó valószínűleg emlékszik még a »részrehajlatlan szemlélő«-re; ennek fogalmát a *Theory of Moral Sentiments* bírálata alkalmával behatóbban iparkodtam kifejteni. A mikor Smith módszerét tárgyalom, ezt a sokat támadott pártatlan szemlélőt sem hagyhatom figyelmen kívül.

Smith tudományos egyéniségének sajátos vonása, hogy az absztrahálásra hajlik. Hogy azt a teret lehetőleg tisztán, kellő világításban állítsa az olvasó elé, a melyen kutatni szándékozik, a vizsgálandó jelenségek legfontosabb viszonylatait veszi csak szemügyre, a mellékesektől, helyesebben szólva azoktól, a melyek előtte mellékéseknek látszanak, eltekint. Már a *Theory of Moral Sentiments*-ben láthattunk ilyen eljárást, a hol a pártatlan szemlélőt jórészt olyan ember képében iparkodik feltüntetni, a kit nem befolyásolnak a külső viszonyok, a ki tárgyilagosan tekinti a történeteket, nem törődve azzal, hogy azok az ő egyéni jóvoltához mint viszonylanak. A mikor a *Theory*ra vonatkozó bírálatokat bemutattam, nyomatékosan rámutattam arra is, hogy a kritikák legnagyobb része éppen ezzel a pártatlan szemlélővel foglalkozik, azt vizsgálja, vajjon csakugyan megáll-e az a hipotézis, hogy a szimpátia segítségével az ember nemcsak a külvilággal, de saját benső énjével szemben is elfogulatlanul, tárgyilagosan, szóval mint »pártatlan szemlélő« itélhet. A kérdés érdekébe itt annál kevésbé mélyedek bele, mivel már a *Theory* bírálatánál kifejtettem, hogy minő álláspontra helyezkedhetünk a »pártatlan szemlélővel«, mint Smith morálfilozófiai rendszerének egyik sarkpontjával szemben-

Most csak utalok az ott elmondottakra, a mikor Smith föltételező (hypothesis-eket segítségül hívó) eljárására példa gyanánt a »pártatlan szemlélőt« is felemlítem.

Az az absztrahálás, a melyet Smith a *Wealth of Nations*-ben tanúsít, már csak közgazdasági munkája sokszorta nagyobb hatásánál fogva is fontosabb. A *Wealth of Nations* absztrakciói egy nevezetes közgazdasági iskola a priori elfogadott dogmáivá lettek. Mikor Smith közgazdasági fejtegetéseit áttekintettük, láthattuk, hogy ő a gazdasági viszonyok vizsgálatánál az angol középosztály álláspontjára helyezkedik. Egy bizonyos, nagyon különleges gazdasági viszonyokkal felruházott nép életét vizsgálja, ezen belül is egy osztályra fordítja figyelmét; sőt tapasztalhattuk úgy már a *Theory*-ban, hol a gazdálkodásnál közreműködő ösztönökről szól, de még inkább az egész *Inquiry*-ben azt is, hogy ő a gazdálkodó egyén összes ténykedéseit egy ösztönből származtatja. Ezt az ösztönt közönségesen egoizmusnak szokták nevezni, helyesebben annak az ösztönnek mondhatjuk, a mely a nélkül, hogy »selfishness« volna, a »selfinterest«-et szolgálja. A megelőző fejezetben, a hol a *Wealth of Nations* elveit bíráló megjegyzésekkel kísértük végig, kimerítően utaltam arra is, hogy ez az absztrahálás Smith-t közgazdasági rendszerében minő tévedésekre vitte. Ama deduktív irányzat ellen, a mely ebben az absztrahálásban nyilvánul, a német történeti iskola szállt különösen sikra az induktív módszer érdekében. A történeti iskola módfeletti túlzásokba tévedt. Smith egész rendszerét megdönthetni vélte, a mikor azt iparkodott kimutatni, hogy Smith teljesen eltekint a különböző kulturális, korbeli, és helyi körülményektől, figyelmen kívül hagyja az emberek között létező különbségeket, az emberi cselekvés rugói közül az egoizmuson kívül egyet sem vesz tekintetbe, s hogy végre egészen megfelelkezik arról, hogy az emberek érdekei minő ellentétesek. Schüller a történeti iskola e vádjaival nagyon behatóan foglalkozik.¹ A szintén túlzó Menger-féle deduktív irányzat álláspontjáról bőséges idézetekkel iparkodik bebizonyítani, hogy a történeti iskola vádjai egyáltalán alaptá-

¹ Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner, Berlin, 1895. — E munka nagyon emlékeztet arra, a mit egyszer Schmollertől hallottam. Körülbelül így szólt: Herr Prof. Menger ist erst zufrieden, wenn seine Schüler jährlich wenigstens ein Buch zur Verherrlichung der Klassiker geschrieben haben.

lanok, hogy Smith egyáltalán nem absztrahál. Mi az Inquiry bírálatánál a magunk szempontjából már tárgyaltuk ezt a kérdést. Itt Schüller munkájával kapcsolatban csak azt említjük meg, hogy Smith módszere a Inquiry-ben igenis segítségül hívja az absztrakciót. De azért az eddigiek alapján bátran elmondhatjuk, hogy a történeti iskola téved, a mikor esetleg azt hiszi, hogy Smith egyáltalában úgy fogta fel a magángazdaságok rendjét, mint a melyek között semmi érdekellentét nem volna.¹ Smith csak azt mondja, hogy ezeket az érdekellentéteket a gazdasági szabadság egyenlíti legjobban ki. De másfelől az előző fejezetek meggyőznek bennünket arról is, hogy Schüllernek sem lehet igaza, a mikor a klasszikus közgazdaságtan, különösen a *Wealth of Nations* oly jellegzetes sajátosságát akarja eltagadni, mint a minő Smith absztrahálása.

A mint tehát már Smith elődeinél egybekapcsolódik az indukció a dedukcióval, úgy Smith munkáiban is megtaláljuk a deduktív eljárást az induktív mellett. Smith módszer szempontjából Hume és Montesquieu hatása alatt állott. Hume Bacon után indulva, empirisztikus lélektani alapot akar a tudománynak adni, Montesquieu különösen azoknak a külső tényezőknek vizsgálatára fordítja figyelmét, a melyek az emberek gazdasági és politikai életét irányítják.²

Arról, hogy Smith mint alkalmazza módszereit, Hasbach így nyilatkozik: Hogy a dedukciót mesterileg kezelte-e? Erre alig felelhetünk igenlően. Igen sokszor nem látjuk be, hogy az előzményekből mért nem vont le más következtetéseket. — Vajjon induktív eljárása annyira pontos, hogy annak eredményeiből deduktíve biztosan okoskodhatik? Erre a kérdésre szintén tagadólag kell felelnünk.³ Kétségtelen, hogy Smith dedukciói nem mérkőzhetnek Ricardo gondolataival; tudjuk, hogy éppen azok a kérdések, a melyek fölött túlnyomólag deduktív módszer szerint okos-

¹ Schüller legalább ezt imputálja a historikusoknak id. m. 39—44. lap. Én alig hiszem, hogy a történeti iskola ezt tenné. Még azokból az idézetekből sem látom ezt, a melyeket Schüller bizonyosságul fölhoz.

² V. ö. Hasbach, *Allgem. phil. Grundlagen*, 139. lap.

³ *Untersuchungen*, 408. lap. — Ugyancsak ő ki akarja mutatni, hogy Stewart már módszer tekintetében is megalapította azt, a mit mások Smith Ádám érdemének tudnak be. *Untersuchungen*, 369—381. lap.

kodhatni csak, nincsenek megfejtve az Inquiry-ben. Smith értékelmélete csak Ricardónál talál kifejtésre. A jövedelem eloszlásának kérdése pedig, a melynek terén Ricardo olyan maradandó becsű igazságokhoz jutott, a *Wealth of Nations*-ben, láttuk, távolról sincsen megoldva. Smith induktív eljárásának hű tükkrét adják történeti kitérései. A gazdaság- és jogtörténettel foglalkozó minden-esetre érdeklél és haszonnal bírálhatja meg ezeket.¹

¹ V. ö. a történeti iskola ide vonatkozó kritikáit. Sőt legújabbban (*Political Science Quarterly*, 1897. decz., 694. lap) Hasbach is úgy beszél a *Wealth of Nations* III. és IV. könyveiről, mint a melyekben Smith álláspontja: *mistaken historical view*.

MÁSODIK FEJEZET

Smith két fő munkájának viszonya

Eddigi vizsgálódásunk folyamán is arra törekedtünk, hogy Smith tudományos egyéniségének lehetőleg hű képét tárjuk az olvasó elé. Ez volt a célunk, a mikor mozálfilozófiájával, ez. a mikor közgazdaságtanával foglalkoztunk. De kitűzött feladatunk megoldásához mindenesetre itt fogunk legközelebb jutni, mert az előzőkben gyűjtött adatok segítségével e fejezetben azt a viszonyt kívánjuk vizsgálni, a mely a *Theory of Moral Sentiments* és az *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* között létezik.

Az eddig hallottak alapján egyet fog velem érteni az olvasó, ha azt mondom, hogy a közgazdaságtan irodalma a jobb sorsra érdemes *Theory of Moral Sentiments*-t szánalmasan elhanyagolta a *Wealth of Nations*-zel szemben. Ha pedig ezt a fejezetet nem restelli átlapozni, igazat fog nekem adni abban is, hogy tudományunk valószínűleg megszabadult volna Smith közgazdaságtanáról alkotott számos téves nézetétől, ha a Theort is figyelembe veszi. Smith tudományos egyénisége pedig egészen más színben tűnt volna föl a bírálók legtöbbje előtt, ha morálfilozófiai elveit ismerték volna. Vagy hogy csak ennyit mondjak — a mit azonban szinte nem tarthatok fölöslegesnek — megszabadult volna mihamar a közgazdaságtan irodalma attól a Smith két fő munkájának viszonyára vonatkozó ferde nézettől, a mely mind máig bámulatos egyformasággal tűnik fel az írók legnagyobb részénél. — Az alábbiakban rá fogok mutatni e jelenség okára, a miközben iparkodni fogok, hogy mindazok alapján, a miket az eddigi fejezetekben elmondottam, ezeket a téves nézeteket tisztázzam.

Ahhoz a kérdéshez, a mely Smith munkáinak módszerével foglalkozik, szorosán simúl annak vizsgálata, hogy Smith két fő munkája között minő a viszony. A rendszerbeli kérdés hozzáfűződik a módszerbelihez. Buckle ugyanis, a ki mint láttuk, Smith módszerének deduktív voltát hirdette, e mellett a két munkát, a Theory-t és az Inquiry-t egy rendszer összefüggő részeinek tekinti, de úgy, hogy szerinte Smith az egyikben a szimpátia, a másikon az önérdek elvéből kiindulva dedukál. Buckle nagy tekintélye általánossá tette azt a felfogást, a mely Smithnek különben egy rendszert tevő műveiben az alapelvek ilyen bifurkációját hirdeti. Buckle véleménye ugyan nagyon különösen hangzik, de azért mindenki biztos adatokat vélt találhatni a híres History of Civilisation-ben.

A ki a Wealth of Nations-zel behatóan nem foglalkozott és a Theory of Moral Sentiments-t sem olvasta, némi csodálattal ugyan, de csendes megadással fog ez előtt az általános felfogás előtt meghajolni. Csodálkozni fog azon, hogy egy ember hogy tud ilyen eltérő két módon gondolkozni. Talán kész lesz arra is, hogy Skarżyński-nek és Knies-nek adjon igazat, a ki utóbbi szerint a kérdés egyszerű megoldása abban rejlik, hogy a szimpátiából következő Theory és az önérdekből kiinduló Inquiry közé Smith franciaországi tartózkodása esik.¹ De mindez legkevésbé sem fog arra szolgálni, hogy Smithről alkotott magas véleményében olvasónkat megerősítse. Ha pedig olvasónk, mielőtt önálló véleményt alkotna magának arról, hogy minő viszonyban van csakugyan Smithnek két, így látszólag egymásnak ellentmondó munkája, — az irodalomban keresne támpontokat, a melyeknek segítségével véleményét megalkothatná, nagyon ellentétes megoldásokat fog olvasni. Kutatni pedig fog a kérdés nyitja után, mert nem fogja hinni, hogy Smith ilyen ellenmondásra képes lett volna; igazat fog adni Walcker-nek, hogy ilyen tudománytalanságnak távol kellett állania a nagy skóttól.²

Vessük tehát a két munkát egybe. Hogy a vonatkozó irodalmat is bemutathassam, éppen úgy fogok eljárni, mint eddigi

¹ Die Polit. Oekon. vom geschichtl. Standpuncte, Braunschweig, 2-ik kiadás. 1883. — 266. lap.

² Adam Smith, als Begr. d. mod. Nationaloekonomie, Berlin, 1880. — 21. lap.

fejtegetéseimnél; a különböző véleményeket csoportosítva mutatom be s ezek alapján szerkesztem meg a magunkét.

A kérdésnek inkább alaki oldalára vonatkozó megjegyzéssel kezdem. Sokan megütköznek azon, hogy Smith a *Theory of Moral Sentiments*-t a *Wealth of Nations*-ben egyszer sem idézi. Ebben mintegy azt látják, hogy a *Wealth of Nations* írásakor Smith már teljesen elfordult azoktól az elvektől, a melyeket a *Theory*-ban hirdet, a *Theory*-t szóra sem érdemesíti, nem is törődik vele. Zeyss ezt azzal indokolja meg, hogy ilyféle vonatkozás a korábbi munkákra Smith idejében egyáltalán nem volt szokásban.¹ De erre a magyarázatra sincsen szükségünk. Smith a *Theory of Moral Sentiments* első kiadásának végén megemlíti, hogy e munkájának mintegy folytatása lesz az a műve, melyet a jogtudományról szándékszik írni, s mely a közigazgatással, az állami bevételekkel, a hadügygyel stb. is fog foglalkozni. Abban az előszóban pedig, melyet 1790-ben a *Theory of Moral Sentiments* hatodik kiadásához írt, megemlékezik erről az ígérteréről azzal a megjegyzéssel, hogy ennek *Wealth of Nations* című munkájában annyiban eleget tett, a mennyiben ígérete a közigazgatás, a hadügy és az állami bevételek tárgyalására vonatkozott. A jogtudomány megírásában — úgymond — ugyanazon körülmények akadályozták meg, melyek a *Theory* új kiadásának elkészítését is késleltették.² Smith Ádám tehát saját maga is vonatkozik egyik munkájában a másikra.

Az a körülmény pedig, hogy Smith a *Wealth of Nations* megírása és kiadása után, új kiadást készített a *Theory of Moral Sentiments*ből, a mely az első kiadásban hirdetett tanokat lényegökben szigorúan változatlanul tartja fenn, úgy hiszszük, eleve is kizár minden olyféle gondolatot, mely a Smithről alkotott *Umschwungstheorie*-nak felelne meg. Már ennek alapján, a mit említettünk, a nélkül, hogy csak gondolnánk is az egyik vagy másik munkában előadott elvekre, hinnünk kell azt, hogy a *Theory of Moral Sentiments* és a *Wealth of Nations* közt semmiféle tudományos ellenmondás nincs.

A kérdéssel foglalkozók valószínűleg szintén átlátták ezt, keresték tehát az összekötő kapcsolatot a két munka között. Az írók jó

¹ Id. m. 90. lap.

² Ezt Oncken is említi, *Das Adam Smith-Problem*. — *Wolf's Zeitschrift für Socialwissenschaft*, 1898. I. 33. lap.

része, sőt mondhatni mind, úgy iparkodnak a Theory-t az Inquiry-vel megegyeztetni, hogy a Theory of Moral Sentiments elveit elferdítve magyarázzák. Ezt a Theory-val mindenesetre könnyebben tehetik, mint az Inquiry-vel. Így Zeyss is Onckennel együtt úgy akar harmóniát teremteni a Theory és az Inquiry között, hogy tagadja, mintha a szimpátia volna a Theory of Moral Sentiments-ben a fő alapelv. Oncken szerint Smith-nél a szimpátia maga távolról sem ténylegesen közreható elv, működő erő, inkább csak mint olyan vezérlő fonál jelentkezik, a melynek segítségével történik az erkölcsi szempontból való érintkezés az emberek között.¹ Zeyss pedig azt mondja, hogy az a felfogás, mintha Smith az erkölcsi érzelmekről szólva, az emberi cselekvést egyedül a jóakaratra vezetné vissza, téves.² Sőt Zeyss megvan arról győződve, hogy Smith az emberi ösztönök között az önzést éppen úgy kiemeli, mint a jóakaratot, a melyeknek erkölcsi nyilvánulását a szimpátia alkotta morális ítélő erő szabályozza.³ — Oncken a főnebbiekben talán arra akar rámutatni, hogy a szimpátia nem olyan alapelv a Moral Sentiments-ben, a melyből minden egyéb deduktív módon, mint következmény folynék, mert e mellett és ezzel ellentétben az induktív kutatás más tényezők működését is tekintetbe veszi. Ha Oncken csakugyan ezt akarja kiemelni, akkor igazat mond. De távolról sem fejt ki ezt oly világosan, hogy érvelése alapján biztosan indulhatnánk ki a Theory of Moral Sentiments és a Wealth of Nations viszonyának vizsgálatánál. Zeyss az igazsághoz, a mint én hiszem, közelebb jár, a mikor észre veszi, hogy Smith a Theory-ban a szimpátia mellett egyéb ösztön működését is elismeri különösen a gazdasági élet terére vonatkozólag. Ezt a nézetet már helyesebbnek mondhatjuk; ezen az alapon mindenesetre könnyebben is fejthetjük meg a Theory és az Inquiry viszonyát.

Lange a materializmus eszméinek történeti kifejlődését kutatván, szívesen fedez fel ott is materiális felfogást, a hol ilyen távolról sincs. A Wealth of Nations e tekintetben nagyon kapóra

¹ Id. m. 100. lap.

² Id. m. 22. lap.

³ Wir haben als die von Smith anerkannten Triebkräfte im Menschen den Eigennutz und das Wohlwollen kennen gelernt, deren sittliche Bethätigung durch das natürliche moralische Billigungsprinzip der Sympathie geregelt wird. — Id. m. 77. lap.

jön neki; ha arra gondolunk, a mit Smith közgazdaságtanának bírálatánál mondtunk, tudni fogjuk, hogy miért. De ő a *Moral Sentiments*-re is kiterjeszkedik, s a két munka viszonyáról így nyilatkozik: Igaztalanul tépik szét oly sokszor Smith Adám két fő munkáját, mintha azok egymásnak ellentmondának. . . . Már az erkölcsbölcseletiben is azt olvashatjuk a sorok között, hogy az emberek cselekedetei lényegileg alapjukban önző eredetűek.¹ A mikor ezt hallom, nagyon hajlandó vagyok azt hinni, hogy Lange sem olvasta soha a *Moral Sentiments*-t, s mintegy a priori megalkotta már azelőtt magának Smith két munkájának viszonyáról ezt a véleményt, mint a mely legalkalmasabb szerinte a *Theory* és *Inquiry* megegyeztetésére abban az esetben, ha az utóbbi munkát úgy fogjuk fel, mint a hogy Lange szeretné.

Körülbelül ezt az álláspontot fejtí tovább, de nagyon mélyreható megokolással Hasbach, a midőn valószínűleg a *Theory*-nak az *Inquiry*-vel való megegyeztetése céljából Smith szimpátiájának egoisztikus voltát akarja bizonyítani. Hasbach azt mondja: Bei Smith ist auch die Sympathie ein selbstisches Prinzip.² Ez a mondás jellemzi legjobban azt a felfogást, a melyet Hasbach Smith szimpátiájáról alkotott. Mély meggyőződéssel érvel a mellett, hogy Smith szimpátiája tulajdonképpen egoisztikus rugók eredménye. Nyomós érvek gyanánt szolgálnak itt neki a *Theory* azon helyei, a melyekben világosan ki van mondva, hogy a rokonszenvezés örömet okoz, jól esik az embernek, hogy a szimpátia a saját javunkra törekvés ellenőrzése alatt áll, hogy kisebb örömeikkel szívesebben értünk egyet, mint nagyokkal. Mindezek a megjegyzések annyira meggyőzők Hasbachra nézve, hogy nem tud Smith szimpátiájának egoisztikus voltában kételkedni. »Smith tagadja ezt — így szól — de okadatolása nem tudott meggyőzni.«³ Hasbach a *Theory* következő helyét idézi: »A képzelet segítségével annak a helyzetébe képzeljük magunkat, s bizonyos tekintetben azzal (t. i. a kivel szimpátiálunk, a kinek a cselekvése előttünk áll erkölcsi bírálatunkat hívva ki) egy és ugyanazon személyiséggé leszünk.«⁴ Ebben találja Hasbach állí-

¹ Geschichte des Materialismus, 563. lap.

² Untersuchungen, 92. lap.

³ Untersuchungen, 92. lap.

⁴ By the imagination we place ourselves in his situation, and become in some measure the same person with him. *Theory of Moral Sent.* Uj

tásának fő bizonyítékát. De én nem látom át — bármennyire iparkodjam is Hasbach gondolkörébe mélyedni — hogy a fenti idézet mennyiben érvel mellette. Nem látom át már csak azért sem, mert ott nem áll az, a mit t. i. Hasbach mond, hogy »ich werde mit dir ein Leib und eine Seele«; az »in some measure« szók mást sejtetnek. Továbbá, ha behatolok is valakinek a kedélyi világába, úgy hogy annak a baját a magamé gyanánt érzem, ez a fájdalomérzet csak nem lehet kellemes. Az esik nekem jól, hogy valakivel szimpatizálhatok, de nem minden esetben édes az az érzés is, a melyet a szimpátia működése bennem kelt. Úgy hiszem, hogy itt Hasbach nem tett különbséget a szimpátia és a szimpátia felkeltette érzés között. Nem vette figyelembe azt, hogy különbség van egyfelől a szimpátia hatása és azon érzelem hatása között, a melyet a szimpátia közreműködése felkelt. — Ezzel a kitéréssel talán kelleténél messzebb távoztam tárgyam-tól; de rövidebben alig felelhettem volna Hasbachnak arra a szór-szálhasogatására, a mely a szimpátiában »selbstisches Prinzip«-et akar látni.

Nagyon jól hangsúlyozza Zeyss is Smith szimpátiájára vonatkozólag Hasbach-chal szemben a következőket: Ez a szimpátia az altruizmusból ered, nem az egoizmus szülötte, Smith ezt különösen hangsúlyozza s ehhez ragaszkodnunk kell, még ha a Theory némely helyei, mint például a melyek arról az örömről szólnak, a melyet az együttérzés mindkét oldalon okoz, gyakran ellenkező nézetre csábítanak is bennünket; (Hasbachchal szemben éppen azt iparkodtam megfejtetni, hogy miért.) Ezeknek a kételyeknek el kell némulniok ilyen mondással szemben: Sympathy, however, cannot in any sense be regarded as a selfish principle.¹ E mellett érvel Braun is.² — Hasbach említett túlzó aprólékosságával sokat levont gyönyörű fejtegetései értékéből. Egyéb munkáiban sem tudja ugyanis a Theory és az Inquiry viszonyát helyesen megfejtetni. Igaz, hogy erről a kérdésről közvetlenül nem is szól

kiadás, 4. lap. — Az eredeti első kiadásból a »the same person with« szók valószínűleg sajtóhiba folytán hiányoznak.

¹ Zeyss, id. m. 54. lap.

² Man kann versucht sein — így szól — gegen Smith geltend zu machen, dass unter der Maske der Sympathie ein verfeinerter Egoismus herrsche. Dieser Vorwurf ist ungerecht. — Die relig. und sittl. Anschauungen von Ad. Smith — Theolog. Studien und Kritiken 51., 1878. — 283. lap.

soha, a mi nagy kár, mert a kérdéssel foglalkozó mindenesetre nem ok nélkül kívánná Smith Ádám tudományos egyénisége ezen egyik legalaposabb ismerőjének ide vonatkozó határozott véleményét tudni. Mindabból azonban, a mit a szimpátia lényegére vonatkozólag állít, az említett kérdés megoldását illetőleg csak a fent kifejtett nézetet imputálhatjuk neki. Azt kell hinnünk, hogy Hasbach is úgy akarja megegyeztetni a Theory of Moral Sentiments-t az Inquiry-vel, hogy az egoizmust, a mely a Wealth of Nations-ben oly élesen lép elénk, tekinti mind a két munka alapjának.

Igen érdekesen és sokkal jobban világítja meg Smith két nagy munkájának viszonyát Paszkowski; de a kérdésre a helyes feleletet azért ő sem adja meg. Így szól: »Ellenmondást Smith Theory-ja s a Wealth of Nations között csak úgy állapíthatnánk meg, ha ilyent a félreértések egész sorozatával előbb belemagyaráznánk. Smith azt tanítja a Theory-ban, hogy az emberek természetűtől fogva szimpátiálnak egymással, ezt a szimpátiát kell az embereknek erkölcsi együttérzéssé fejleszteniök. A Wealth of Nations-ben azt adja elő, hogy az emberek gazdasági dolgokban természetükből folyóan tényleg önzően cselekszenek, és ez rendén van így. Nem tanítja, hogy az emberek önzően cselekedjenek (sollen eigennützig handeln), csak azt, hogy így cselekesznek (sie müssen so handeln). A mi világunk nem ideális; persze jó volna, ha az emberek erényesek volnának, de nem azok; úgy kell velök számolnunk, úgy kell velök szemben berendezkednünk, a mint éppen előttünk állanak. Így az önzés gazdasági szempontból még erkölcsi parancsá is lehet. Smith Ádám a gazdasági életnek és az embernek sajátzerű természetét, a melyben megvan a határozott különbség a gazdasági és egyéb cselekvések mikéntje között, sokkal jobban fogta föl, mint bárki más. Ezen alapszik csupán az a különbség, a mely a Theory-ban s a Wealth of Nations-ben kifejtett tanai között mutatkozik. Ott erkölcsi, itt gazdasági cselekvésről van szó . . .¹ A mit Paszkowszki itt mond, nagyrészt igaz, de azért még sem találja fején a szöveget. Elmulasztja a két munka körét egybevetni.

Mielőtt erre rátérnék, kettőt szeretnék hangsúlyozni, a mire az olvasó szíves figyelmét annál is inkább fel merem hívni, mert

¹ Id. m. 39—41. lap.

nemcsak olyan igazságok, a melyeket Smith két munkája egybevetésénél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, de mivel Smith egyik és másik rendszerének s így egész tudományos egyéniségének megértéséhez is sok rejtettebb igazságot záró kulcs gyanánt szolgálhatnak. Meg akarom mindenek előtt említeni, hogy sem a szimpátia, sem az önérdék nem szolgálnak tiszta dedukciók elvont, egyedüli alapelveiül. Inkább csak annyiban szerepelnek a munkák alapgondolatai gyanánt, a mennyiben a vizsgálódás folyamán a figyelem mindjobban rájuk irányul. Továbbá, hogy a Smithnél szereplő önérdék nem a Mandeville deduktív módszerének egoizmusa; Smith a selfishness fogalmát a selfniterest-tel helyettesítette. Ezeket szemügyre véve kell a Theory of Moral Sentiments-t a Wealth of Nations-zel összehasonlítani; s ekkor a következő eredményre fogunk jutni.

A míg a Theory az erkölcsi érzületek magyarázatával, addig az Inquiry a gazdasági jelenségek fejtegetésével foglalkozik. Smith figyelmét a Theory-ban az emberi belső élet összes nyilvánulásaira, tehát az ember összes cselekményeire kiterjeszti; az Inquiry-ben pedig az emberi működéseknek csak egy ágával foglalkozik. Ebből folyik, hogy a sokkal szélesebb körű Moral Sentiments a Wealth of Nations alapjait is felöleli. A Theory általánosságban foglalkozik azzal, hogy az emberek miként cselekednek, a Wealth of Nations azt fejti ki, hogy a cselekvések minők a gazdasági téren. A Moral Sentiments megemlékszik az emberi cselekvőség minden ágáról, tehát a gazdaságról is, de ebben a munkában Smith nem tér ki azoknak az elveknek bővebb vizsgálatára, a melyek az ember gazdasági működését vezérlik. Smith előtt a gazdasági élet jelenségei mintegy önként kínálkoznak külön tárgyalásra annál fogva, hogy a cselekvés indító alapösztönei a különböző tevékenységi ágakban Smith Ádám szemében nagyon is külön válnak. Ez a különválás már a Theory of Moral Sentiments-ben meg van említve. Smith mintegy ott kifejti már azt a tervezetet, a melynek értelmében a Wealth of Nationst megalkotta. — Annál fogva, hogy a Theory az összes emberi cselekvéseket irányító érzületekkel foglalkozik, de figyelmét főleg a lelki belső élet vizsgálatára fordítja, a míg az Inquiry azon rúgók játékát mutatja be, a melyek a gazdasági élet terén uralkodnak: a Theory általános erkölcstannak szolgálhat alapúl, az Inquiry pedig a Moral Sentimentsben általánosságban

összefoglalt cselekvési körök egyikére vonatkozólag nyújt csak olyan alapot, a melyen szabályokat állíthatunk fel. A két munka nem zárja ki egymást, hanem az előbbi az utóbbit magában foglalja.

Láttuk, hogy a szimpátiának és az önérdeknek minő szerepe van a két munkában. Különösen a két rendszer bírálatánál és ott hangsúlyoztuk ezt, a hol Smith módszerbeli eljárását elemeztük. Most már arra a kérdésre is felelhetünk, hogy vajjon a két rendszer egyike csakugyan csupán a szimpátiával, másika csupán az önérdekkel magyaráz-e. Más oldalról tekintve ez ugyanaz a kérdés, mint a melylyel itt foglalkozunk. Mert ha a szűkebb körű rendszer alapfogalmát (mert az absztrahálás útján ezzé válik a *Wealth of Nations*ben a selfinterest) nem tudjuk belehelyezni a tágabb körű rendszer kereteibe, akkor a két munka rendszer-tanilag ismét szétszakad. — Előbbi fejtegetéseink arra az eredményre vezettek, hogy ezt megtehetjük. Bele fogjuk illeszteni a *Wealth of Nations* selfinterest-jét a *Theory of Moral Sentiments*be arra a helyre, a mely megilleti, a melyet már Smith Ádám szabott ki számára. Nem fogunk úgy eljárni, mint Lange, a ki a *Theory* sorai között mindenütt az egoizmust látja sötétleni. Nem fogjuk, mint Hasbach, a Smith-féle szimpátia egoisztikus voltát állítani. Nem fogjuk a *Theory*ba belemagyarázni azt, a mi nincs benne, csak ki fogjuk emelni belőle azt, a mi benne van.

Smith a *Moral Sentiments*ben sohasem ismeri el a gazdasági cselekvés terén több érzület közreműködését, mint a *Inquiry*ben. A *Theory* nagyon sokszor kiemeli, hogy az »okos ember« (*prudent man*) cselekvéseit csupán az értelem vezérli, vagyis az az érzület, a mely mások érdekeinek megsértése nélkül a saját jól felfogott érdek eléréséért küzd. A gazdasági élet terén pedig mindig csak ez a *prudent man* cselekszik; az ember cselekvőségét az okosság ösztöne mellett egyéb érzelmek a gazdasági téren a *Theory* szerint nem vezérlik. A mikor Smith a *Theory*-ban a *prudent man* cselekvésének mikéntjét vázolja, közvetve megállapítja azt is, hogy minőnek hiszi az ember érzületét, ha gazdaságilag működik, helyesebben szólva, hogy minőnek kell az ember érzületének a gazdasági cselekvéskor lenni. De közvetlenül is nyilatkozik Smith erről a kérdéstről már a *Theory*-ban. Az olvasó talán emlékezni fog, hogy Smith morálfilozófiájáról szólva, Smith és Hutcheson bölcselete között éppen abban találtuk a különbséget, hogy Smith Ádám a benevolence-nek távolról sem juttat

olyan nagy szerepet, mint mestere;¹ sőt felemlítettük már ott Smith következő szavait: »the habits of economy, industry, discretion, attention and application of thought are generally supposed to be cultivated from self-interested motives, and at the same time are apprehended to be very praise-worthy qualities, which deserve the esteem and approbation of every body.«² E szókkal Smith már a Theory-ban kinyilatkoztatja, hogy a gazdasági cselekvés terén az embert saját, jól felfogott érdekét szolgáló ösztönök (selfinterested motives) vezérlik, a mi mellett egyúttal arra is céloz, hogy ez rendén van így.

Említettem, hogy a Theory egyáltalán szorgosan kerüli a gazdasági cselekvés módjának vizsgálatát. De azért annak a munkának, a mely az ember erkölcsi érzületeit általánosságban vizsgálja, fel kell ölelnie legalább beosztásában, rendszerében az emberi cselekvőség minden ágát, ha egyes ágakat a részletes kifejtésnél figyelmen kívül hagy is, máshová utal is. Az idéztem hely az a pont a Theory-ban, a mely ennek a követelésnek eleget tesz. Itt emlékszik meg Smith a gazdasági élet terén felmerülő cselekvések elütő természetéről. Az olvasó gondolatban a Theory-nak ehhez a pontjához fűzze hozzá a Wealth of Nations-t, s a két munka közt látszólag fennálló ellenmondás meg lesz fejtve.

Azt már tudjuk, hogy Smith tévedett, a mikor elégségesnek hitte, ha a gazdasági élet viszonyaiban az emberben csak egy ösztönt vesz figyelembe. Tudjuk, hogy ez az absztrahálás, mint az elvonás egyáltalán mindenkit oly könnyen, Smith-t is egyoldalúságra vitte. De most már tisztán áll előttünk, hogy ez az egyoldalúság uralkodik az egész rendszer, annak mindkét munkája fölött; ellenmondást, a mint ezt annyian hiszik, a Wealth of Nations egoizmusa a Theory és az Inquiry között nem teremt meg.³ — A mi megoldásunkra jól vonatkoznak Zeyss következő

¹ E dolgozat második részének 3-ik fejezetében.

² Theory of Moral Sentiments, 466. lap.

³ A mint azt többi közt Kautz is mondja: »a később nagy híre kapott Moral Sentiments-t 1759-ben eltökélte magában sajtó alá bocsájtani, mely annyiban, a mennyiben föelvé (mint alantabb látandjuk) nemzetgazdászati rendszerének egyik alapelvével éles ellentétben áll, figyelmünket némileg igénybe veszi.« — Smith Ádám és az újkori nemzetgazdászattan. Kelet Népe, 1856. 251. lap. Ehhez hasonló fölfogás található manap is még nemcsak a közigazdaságtan rendszerét tárgyzó munkák, de, mint láthattuk, a kérdéssel

szavai is: A Theory of Moral Sentiments az önérdet gazdasági téren erkölcsileg helyesnek ismeri el. Ennek következtében Smith gazdaságtanának alapjai erkölcsi beigazolásra találnak saját bölcselmi világnézetében.¹

sokkal behatóbban foglalkozó monografiák legtöbbszörében. — Dolgozatom elkészítése után akadt kezembe Kautznak az az előszava, a melyet a *Wealth of Nations* magyar kiadásához írt. Úgy hiszem nem csalódtam, mikor Smith két munkájának viszonyára vonatkozó rövid szavaiból a magaméhoz hasonló fölfogást véltem kiolvashatni. Annál is inkább sajnálандónak tartom, hogy Kautz véleményét nem fejtette ki jobban s hogy egyáltalában nem mutatott rá a kérdés fontos vagy legalább is érdekes voltára, mivel odavetett rövid szavai alig fogják az olvasó figyelmét erre a kérdésre fölhívni, még kevésbé az olvasót annak teljes megoldásáról fölvilágosítani. Megtehetette volna ezt Kautz, mert gondolata eredeti és új. Legalább láttuk, hogy a külföldi nagy irodalom is — az egy Zeyss-t kivéve — mily távol áll még e kérdésben az igazságtól.

¹ Id. m. 93. lap.

HARMADIK FEJEZET

Smith Ádám jogi és közgazdasági előadásai

Cannan harmadéve egy nyolczadrétű, irott füzetre bukkant, mely Smith Ádámnak a glasgowi egyetemen tartott jogtudományi és közgazdasági előadásait foglalta magában ily czímen: *Juris Prudence or Notes from the Lectures on Justice, Police, Revenue, and Arms delivered in the University of Glasgow, by Adam Smith Professor of Moral Philosophy. MDCCLXVI.*

Az irodalom nem egyszer fejezte ki sajnálkozását a fölött, hogy Smith jogtudományi fejtegetéseit nem ismerjük. Mindössze Millar-nek, Smith tanítványának s tanszékén később utódjának megjegyzéseiből tudtunk meg egyet-mást arról, hogy a *Moral Sentiments* és a *Wealth of Nations* írója minő tárgyakkal foglalkozott jogi előadásaiban. Millar azonban mindezzel alig mondott többet, mint a mit a *Theory* hatodik kiadásának előszavában magától Smith-től is hallottunk. Általános vélemény volt, hogy Smith jogtudományi rendszerének ismerete nemcsak új, de mindenestre tökéletes világosságot is vetne a modern közgazdaságtan meg-alapítójának tudományos egyéniségére. Az újabb irodalomban különösen Hasbach hangsúlyozta ezt abban a hiszemben, hogy Smithnek különösen természetjogászilag rendszerezett elvei nyújthatnak eredményes alapot a fiziokraták tanításaival való egybe-hasonlításra.¹

Egyebektől eltekintve a »Smith-kérdés« e legalaposabb ismerőjének véleménye is megmagyarázza azt a nagy buzgal-

¹ Die allgem. phil. Grundlagen der von Adam Smith und Quesnay begr. pol. Oek. és Untersuchungen über Smith, passim.

mat, melylyel Cannan a kezei közé jutott füzetet nyilvánosságra hozta.¹

A szép írású, gondos kiállítású, 192 lapnyi, borjúbőr-kötésű könyv minden bizonynyal másolata csak a Smith előadásai után készült jegyzeteknek. A másolás 1766-ban történt, legalább a czimlap ezt az évszámot viseli. Smith, mint tudjuk, ekkor már nem adott elő. A jegyzeteknek is tehát korábbi időből kellett származniok. Cannan az Előadásokhoz irt bevezetésében szépen kimutatja a hét éves háborúra célzó vonatkozásokból — a jegyzetek mindig mint »a legutóbbi háborúról« szólnak erről — hogy a szóban forgó kötet azoknak az előadásoknak másolata, melyeket Smith 1763-ban tartott. A hét éves háborút befejező fontainebleau-i szerződést ugyanis 1762. nov. 3-án irták alá, 1764-ben pedig Smith már odahagyta tanári székét. Smith nyilvánosságra hozott előadásai tehát abból az időből valók, — ezt hangsúlyozzuk — mely a fiziokratákkal való találkozását megelőzte.

Smith a *Theory of Moral Sentiments* utolsó fejezetében is mond egyet-mást a jogtudományról. Az erkölcsbölcselet két hasznos része gyanánt említi az erkölctant és a jog ismeretét. Itt mondja már ki, hogy minden tételes jogrendszer többé-kevésbbé tökéletlen kísérlet oly szabályok alkotása terén, melyek a természetjog elveinek akarnak megfelelni. Megemlíti, hogy miért van jog egyáltalán az államokban, s hogy miért tér el ez a jog rendesen a természetjog meghatározta eszménytől. Azt lehetett volna hinni — úgymond — hogy a jogászok, mikor a különböző államok jogrendszereinek tökéletlenségét vizsgálják, majd törekedni fognak olyan természetes jogszabályok felállítására, melyek a tényleges viszonyoktól függetlenül is megállanak. Smith koráig csak Grotius tette ezt, ő alkotott először olyan jogrendszert, mely minden nemzet jogának alapja lehet. Smith szerint Grotius munkája hibái mellett is a legtökéletesebb mű, mely e téren mindaddig megjelent. Smith is szándékozik a legjobb jogról írni. A *Theory of Moral Sentiments* utolsó sorai így hangzanak: »Egy másik értekezésemben a jog és a kormányzat általános szabályairól fogok írni. Meg fogok emlékezni azokról a külön-

¹ Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms delivered in the University of Glasgow by Adam Smith, Reported by a Student in 1763. — Edwin Cannan, Oxford, 1896.

böző változásokról, melyeket ezek a társadalom különböző idejében értek; és pedig nemcsak a jog, hanem a közigazgatás, az állami bevételek és a hadügy szempontjából is kívánok mindezzel foglalkozni.«

A Theory ezen utolsó szakasza mintegy bevezetés gyanánt szolgál egy későbbi munkához, mely azonban nem jelent meg. Smith a Theory hatodik kiadásának előszavában, élete végén, megemlékezett erről. Azt mondja, hogy ígéretének részben, a mennyiben tudniillik ez a »police, revenue and arms«-ra vonatkozott, a Wealth of Nations-ben iparkodott eleget tenni. A »justice«-re vonatkozó részszer azonban adós maradt. Az a füzet, mely Smith előadásainak mindenesetre hű és pontos képét nyújtja, most már ezt is elének tárja.

Még mielőtt megismernők Smithnek előadásaiban kifejtett elveit, rámutathatunk arra, hogy a Moral Sentiments és a Wealth of Nations szerzőjének jogtudományi fejtegetései is segítségünkre lesznek, hogy meghatározhassuk azt a pontot, melyen Smith Ádám gondolkozása sarkal, hogy megállapíthassuk, vajjon Smith Ádám bölcselői egyénisége a korában uralkodott mely irányzatokhoz vonzódik. Ha látni fogjuk, hogy jogi fejtegetéseiben kiknek hatása alatt áll, tudományos személyisége kifejlődésének folyamatához ebből is újabb adatokat meríthetünk.

»Juris prudence is that science which inquires into the general principles which ought to be the foundation of the laws of all nations.« E szókkal kezdődnek az Előadások. Azután Grotius méltatása következik, vagyis a kéziratú füzet szerint Smith a jogtudományba szinte ugyanazon szavakkal vezeti be hallgatóit, melyekkel a Theory-t befejezte volt. Grotiuson kívül Hobbes-t, Pufendorf-ot és Cocceii-t említi nevezetes természetjogászok gyanánt. »Besides these there are no systems of note upon this subject.«

A jogtudomány tárgyai Smith szerint az igazságszolgáltatás (justice), a közigazgatás (police), a pénzügy (revenue) és a hadügy (arms). Az igazságszolgáltatás célja a sérelmek elleni biztosítás. A közigazgatás a szükségletek olcsó kielégítésének, a közbiztonságnak és tisztaságnak biztosítása. A két utóbbi azonban nem elég fontos arra, hogy a jogtudomány velük foglalkozzék. Egyébként e fejtegetéseknél az állam jólétével fogunk — úgy mond — foglalkozni. A közigazgatás azonban költségbe kerül,

ennek miként való előteremtése teszi az állami pénzügyek tanának tárgyát. Másfelől azonban az államnak karhatalomra is szüksége van, ha céljait el akarja érni. A hadügyi fejtegetések állapítják meg, hogy ez a karhatalom minő legyen. Miután a jogtudomány e négy osztályával foglalkozott, rá fog térni a nemzetközi jog taglalására.¹

Amit Smith justice-nek nevez és a nemzetközi jog fog bennünket előbb foglalkoztatni; azután térünk rá azoknak a fejtegetéseknek ismertetésére, melyek a police, revenue és arms-ra vonatkoznak. Ez utóbbi részeket összehasonlíthatjuk a *Wealth of Nations*-zel is.

Smith szerint az igazságszolgáltatásnak célja, hogy megóvjon bennünket a sérelemtől. Az embert többféle szempontból érheti sérelem, egyfelől mint embert, majd mint családtagot, végül mint az állam tagját. Ehhez képest a jogtudománynak különböző terei vannak. Smith mindenekelőtt azzal foglalkozik, amit ma államjognak nevezünk. (Szerinte *Public Jurisprudence*.) Itt mindenekelőtt az állami lét alapelveit vizsgálja. Visszaütasítja azt a felfogást, mely szerint az állam szerződésen alapúlna és nyomósan érvel amellelt, hogy az embereket az állam iránt való engedelmességre egyfelől a felsőbb rendűek iránt való tisztelet (ezt megokolta a *Theory of Moral Sentiments*-ben), másfelől a hasznosság belátása kényszeríti. Majd rátér az állami uralom kifejlődésének magyarázatára. Beható és alapos fejtegetéseit a társadalom legkezdetlegesebb korszakának vizsgálatával kezdi, mikor a vadász-népek életét vizsgálja. Lépésről-lépésre tovább haladva fejt ki aztán, hogy mint keletkeztek városok alakulásával a demokratikus köztársaságok, majd hogy mint veszett el a szabadság annak következtében, hogy a műveltség előhaladásával a lakosság nem volt alkalmas a hadviselésre. Zsoldos sereget kellett tartaniok, melynek vezére hamar ellenök fordította fegyveres erejét, amikor is kifejlődött a katonai egyeduradalom. Az olvasó e sovány vázlatból is látja, hogy Smith az államjogi fejlődést az ismert »világtörténeti« folyamat alapján magyarázza. Ha hozzátesszem, hogy Smith csakugyan mindenütt történeti példákkal világítja meg fejtegetéseit, gondolkozásának még hívebb képét tárom az olvasó elé. Igaz, hogy Smith a társadalom elsődleges

¹ Lectures, 1—4. lap.

állapotait egy jórészt képzeleti folyamat szerint magyarázza. De ezek a fejtegetései is alig különböznek a mai szociológusok tényekkel jobban beigazolt állításaitól. A demokráciák természetes kifejlődését a görög városokon mutatja be, majd a rómaiakhoz ugrik át, hogy a katonai monarchia példáit állítsa elénk.

Amint mindezekben bő történeti anyaggal rendelkezik, úgy az állami élet további fejlődésének vizsgálatánál is beható történeti magyarázatokat ad. A római brit tartományok felszabadulásával és önállósulásával kapcsolatban mutatja be a katonai egyeduralom felbomlását. Ugyanígy ismerteti az allodiális rendszert, majd a hűbérít. Aztán az angol parlamentről beszél, ennek is rövid történetét adja. A fényűzés nagyobb mérvű kifejlődéséből magyarázza a nemesség hatalmának hanyatlását. A lábra kapott új szokásoknak ugyanis csak az tudott eleget tenni, kinek vagyona hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint a többié, vagyis a király. Így lett a Tudor-ház alatt Anglia uralma önkényessé. A királyok (különösen Erzsébet) azonban eladták a korona jószágait, mikor tehát az államnak pénzre volt szüksége, az alattvalókhoz kellett fordulniok. Ezt a nemesség arra használta fel, hogy elveszett jogait szerezze vissza; így tett szert a parlament az alkotmány különböző biztosítékaira. Szól Smith az angol ítélőszékekről, hosszasan fejtegetve a court of king's bench, a court of exchequer és a court of common pleas hatáskörét. Miután megemlékezik a kis európai köztársaságok kormányzatáról, a fejedelem és az alattvalók jogainak fejtegetésével végzi be államjogi elmélkedéseit.

Az embert mint családtagot vizsgálva azoknak a jogszabályoknak kezdetleges rendszerét adja, melyeket ma családjognak nevezünk. (Szerinte Domestic Law.) Külön tárgyalja azt a viszonyt, mely férj s feleség, szülő s gyermek, végül úr és szolga közt létezik. Nagyon szépen, bár igen röviden emlékezik meg a házasság történeti fejlődéséről, azután azoknak a formáknak egymásután való megalakulásáról, melyekkel a házasságok megkötetnek. Különösen a római, aztán az egyházi és a korabeli angol és skót jogokat ismerteti. Montesquieut nagyon szorosan követve beszél a többnejűségről. Részint már itt is szól az örökösödésről s bőven a törvénytelen gyermekek jogállásáról. Az atya és gyermek viszonyáról szólva különösen tekintetbe vételre kínálgatik neki a római jog anyaga. A rómaiak patria potestas-át bőven magyarázza, de a korabeli viszonyokról is megemlékezik. Mikor

az úr és szolga viszonyáról beszél, hosszasan foglalkozik a rab-szolgasággal kimutatva ennek hátrányait, szól a hűbéri állapotokról s arról, hogy Angliában minő a szolgák helyzete. Család-jogi fejtegetéseit a gyámság és a házi büntetések ismertetésével végzi.

Harmadsorban az emberrel jogilag is mint egyénnel foglalkozik. Ekkor fejtegeti a szűkebb értelemben vett magánjogot. (Private Law.) Az ember sérthető testileg és jó hírnevében. E kettő, a testi épség s a becsület az ember természetes joga (iura hominum naturalia). De sérthető az ember vagyonában is. A vagyon az ember szerzett jogai (iura adventitia) közé tartozik. Ez utóbbiak ismét vagy reális, vagy személyes jogok; az elsőek bárki ellen, az utóbbiak csak meghatározottak ellen érvényesíthetők. Reális jogok a tulajdon, a szolgalom, a zálog és a különös kiváltságok. A személyes jogok szerződésekből, quasi kontraktusokból és büntettekől erednek. — A természetes jogok Smith szerint nem szorúlnak magyarázatra, a szerzetek nagyon is. A tulajdon formája és az állami élet alakzata szorosan összefüggenek. Az előbbi alapítja meg, amint Smith a kezdetleges állami alakulás fejtegetésénél kimutatta az utóbbit, s az utóbbi változásával meg kell változnia az elsőnek is. Ezért Smith előbb tárgyalta az állami jogot; most tér csak rá a magánjog vizsgálatára.

A tulajdon, mely Smith szerint az első reális jog, öt módon szerezhető. Mindenekelőtt foglalás útján, melynek szabályai nagyon változnak a társadalom fejlettségének különböző fokain, minők a vadászat, a pásztorélet, a mezőgazdaság és a kereskedelem. Az első korában ez a tulajdonszerzés egyedüli módja, de ugyancsak ez a tulajdon fogalma kifejlődésének nem igen kedvez. A mezőgazdaság idejében szilárdul meg csak a tulajdon, de itt is csak miután a földfelosztás már bekövetkezett. A tulajdon szerzésének második módja Smith szerint az a jog, melynél fogva a mellékdolog a földolgot követi (accession). Harmadik mód az elévülés, amelynek kellékeit a római jog és az angol jog szerint is ismer-teti. Tulajdon szereztetik továbbá öröklés útján, mely lehet törvényes vagy végrendeleti. Röviden ismerteti a római jog főbb örökjogi elveit, aztán az osztatlan örökléssel foglalkozik, mit a hűbéri jog állapított meg. Az elsőszülöttség kérdését is tárgyalja, az elsőszülött kizárólagos örökösödése ellen ugyanazokat az érveket hozván fel, melyeket a Wealth of Nations-ben is megemlít. —

A végrendelkezés szokásának kifejlődéséről is szól; a római jogról beszél itt is. A hitbizományok intézményének történeti alakulását bőven ismerteti; éppen úgy állást foglal itt is ellenök, mint később közgazdasági munkájában. Megemlíti, hogy a földbirtok szabad forgalmát, mely egyfelől a tulajdon egészséges alakulását, másfelől a föld legjobb megművelését biztosítja, lehetlenné teszik. A tulajdonszerzés utolsó módjaként az önkéntes átruházást említi. Kifejti, hogy ez miként történik az angol és a skót jog szerint.

A szolgalmak, mint másodsorban vett reáljogok tulajdonképpen személyes jogok gyanánt keletkeztek. Csak később alakultak át reálisakká. A kézi- és a jelzálog szintén reális jog. Ismerteti az erre vonatkozó római jogot, mely nagyrészt megegyez a Smith korabeli angollal. A kiváltságok közé számítja, mint természetes követelményt, az örökjogot. Itt említi a monopoliumokat és a különböző testületek kiváltságait. Mint később a *Wealth of Nations*-ben, úgy itt is megemlíti már, hogy ezek csak káros hatásúak, amennyiben mindent drágábbá tesznek. Azután a szerződésekről beszél, történeti kifejlődéseket különösen a rómaiaknál vizsgálja. Említi a reális szerződések fajait, a *mutuum*, a *commodatum*, a *depositum* és a *pignus* alakjait, majd a konszenzuál szerződések ismertetésére tér át. Itt az adás-vétellel, a bérlettel, a társasági és a megbízási szerződéssel foglalkozik. Kiinduló pontja itt is mindenütt a római jog. De amint ennek is történeti alakulását tárja fel lehetőleg bőven, úgy a korabeli jogviszonyokat sem hagyja figyelmen kívül. Pufendorf nyomán azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy a pénz értékének változása minő hatással van az adós kötelezettségére. A quasi-kontraktusok természetét a római és a skót jogban vizsgálva, áttér a büntettekből eredő kötelek vizsgálatára. Itt alkalma nyílik a büntető jog elveinek behatóbb taglalására. A sértett iránt érzett szimpátiánkból magyarázza a büntetést.¹ Példával igyekszik bizonyítani, hogy a büntetés nem alapszik a célszerűségi belátáson. Tárgyalja a bün-

¹ Injury — így szól — naturally excites the resentment of the spectator, and the punishment of the offender is reasonable as far as the indifferent spectator can go along with it. This is the natural measure of punishment . . . our first approbation is not founded upon the regard to public utility which is commonly taken the foundation of it. *Lectures*, 136. lap.

tetés különböző neveit. Foglalkozik a halálbüntetéssel; az állami hatalom erőtlenségéből magyarázza a pénzbeli megváltás lehetőségét gyilkosság esetében. Magyarázza a régi germánok büntetőjogát. Az angol büntetőjogot is behatóan ismerteti, mikor a gyilkosságok különböző fajairól beszél; párhuzamosan a skót joggal is foglalkozik. A személyes szabadság sértését tárgyalva a Habeas Corpus akta jelentőségét méltatja. Szerinte a büntettek második osztályát az emberek becsülete, jó hírneve elleni támadások teszik. Ezekkel is foglalkozik tehát büntetőjogában. De az ember, mint láttuk, vagyoni és személyes állapotában is sérthető. Ingatlan vagyonát gyujtogatás vagy erőszakos betörés érheti. Ingó javai-
ban lopás, rablás és kalózkodás útján károsítható. Személyes uton csalás és hamisítás árthat az embernek. Mind e büntetteknek, úgyszintén a hamis eskünek megfelelő büntetéseit aprólékosan ismerteti. Itt is a római jogból indul ki, hogy jobban megvilágítsa a különböző, saját korabeli büntető jogokat, melyek között is az angol és a skót köti le legjobban figyelmét. Büntetőjogi fejtegetéseit annak összefoglaló ismételéssel végzi, hogy csakis a boszút fogadhatjuk el a büntetés alapjául. Ezt azzal igyekszik bizonyítani, hogy a büntetés sokkal erősebb, ha a rossz tett csakugyan káros következményekre vezetett, mintha ilyeneket esetleg nem vont maga után.

Az Előadások ötödik része a nemzetközi jogot tárgyalja. Ez a második nagy ága a jogtudománynak a természetjog mellett. A mint a Lectures a jog egyéb kérdéseivel is jórészt csak vázlatosan foglalkozik, úgy Smith a nemzetközi jogot is csak nagyon röviden érinti. Itt jobbára Grotiust követi. Azt a kérdést vitatja meg mindenekelőtt, hogy mikor szabad hadat viselni. Szerinte az egyik uralkodó sérelme egy másik, vagy annak valamely alattvalója ellen, úgyszintén az egyik alattvaló sérelme egy más állam polgára ellen okul szolgálhat háborúra, ha elégtétel nem adatik. A helyes jog épen tartandó a különböző nemzetek között is, csak a quasi — kontraktusok kötelező volta kérdéses — úgymond — a nemzetközi jogban. Arra vonatkozólag, hogy mi jogos háború közben, csak a czélszerűségre utalva felelhet. Lényegesen más volt a barbárok felfogása e terén, mint az ő koráé. Kifejti úgy az egyiket, mint a másikat, mindegyiknek okait is kimutatva. Miután a neutrális országok jogállásáról megemlékezett, a követségi intézmény vizsgálatára tér át. Ezt

is pontosan történeti kifejlődése szerint vizsgálja, miközben a nemzetközi jognak valamelyes rövid történetét is nyújtja.

Ez a vázlat nyújtson képet Smith jogtudományi fejtegetéseiről, a mint azok a Lecturesben találhatók.

Hasbach abból a végszóból, melyet Smith a Theory of Moral Sentimentshez fűzött, igen érdekes következtetésekre jutott.¹ A Theory e végső sorait már ismertettük, úgyszintén megemlékeztünk arról is, hogy ez a befejező rész mintegy előszó gyanánt szolgál egy jogtudományi munkához. Ezen állításunkat megerősíti a Lectures, mely, mint láttuk, majdnem ugyanazon sorokkal kezdődik.

Smith a Theory végén kifejti, hogy különböző okok folytán a tételes jogrendszerek messze elmaradtak tökéletesség dolgában a természetes jog szabályai mögött. De ezek a jogrendszerek daczára ennek értékesek. Tiszteletet érdemelnek, mivel az emberiség azon érzelmeinek kinyomatai — úgymond — a melyekkel különböző korokban a különböző nemzetek birtak. Smith e megjegyzésére mondja igen találóan Hasbach, hogy itt Smith gondolkozásában Montesquieu alakja emelkedik ki Hugo Grotius árnya mellett. Montesquieu sem vetette el a természetes jog fogalmát, de ezzel nem akart bibelődni. Tudjuk, hogy mi volt a célja. Azon tényezőkre akart rámutatni, melyek szükségszerűen hozzák létre a tételes jogok különbözőségeit. A természetjog abszolutizmusával a viszonylagosság elvét állította szembe. Az Esprit des Lois óta tehát, mely tiz évvel a Theory of Moral Sentiments előtt jelent volt meg, a jogi vizsgálódásnak két bölcséleti módja létezett. Az egyik, mint Hasbach mondja, elvont-deduktív, a másik konkrét-induktív volt. Az első a természetjogé, az utóbbi a jogbölcsészeté. A Theory legutolsó szavaiból pedig, melyeket fönnebb szintén idéztem,² nagyon szépen következteti Hasbach, hogy annak a munkának, melyet Smith a jogtudományról szándékozott írni, kettős jellemvonása lett volna, jogtörténeti és természetjogi. Smith Hugo Grotius utódjának tekintette magát, ennek nagyszerű, de tökéletlen munká-

¹ Lásd Untersuchungen, 231—236. lap.

² I shall in another discourse endeavour to give an account of the general principles of law and government, and of the different revolutions they have undergone in the different ages and periods of society, sat.

ját akarta betetőzni. Másfelől azonban úgy akarta, hogy az a tudás is érvényesüljön benne, a melynek forrását — hogy Hasbach szavait használjam — Montesquieu nyitotta meg különböző korok és népek törvényhozásának foliáns-halmazából. A Theory említett helyéből kiindulva Hasbach még a Lectures közzététele előtt jutott arra a meggyőződésre, hogy Smith jogtudományi fejtegetései mintegy áthidalásul kell, hogy szolgáljanak két egymástól messze álló, ellentétes gondolkozás között. Útbaigazításul szolgáltak ugyan Hasbachnak e tekintetben Millarnak Smithről mondott szavai, melyekből arról értesülünk, hogy Smith előadásainak harmadik részében bővebben foglalkozott a joggal. Ez a tudomány, miután határozott, pontos szabályokba foglalható — így szól Millar — mélyebb és részletesebb kifejtésre is alkalmas. E téren Smith azt a tervet követte, melyet Montesquieu vázolt. Úgy a köz-, mint a magánjog fokozatos kifejlődését magyarázta a legkezdetlegesebbtől a legkifejlettebb korig.¹

Ezeket az előadásokat s így egyúttal a soha meg nem jelent jogtudományi munka vázlatát is megkaptuk a Lecturesben. Ha végig futunk azon a sovány kivonaton, melyet fönnebb előadtam, be fogjuk ismerni, hogy Millar szavai csakugyan nagyon találóak. Smith a köz- és magánjogot nagy történeti tudással tárgyalja. Munkáján lépten-nyomon megérzik Montesquieu hatása. Hasbach véleményét is nagyjában helyesnek fogjuk mondhatni. Szerinte Smith jogtudományi fejtegetéseiben a természetjognak az Esprit de Lois elveivel kellett találkoznia. Itt — úgy mond — Smith néha minden bizonynnyal megegyezőt hirdetett Montesquieuvel, de valószínűleg gyakran keveredett véle vitába is.² Ebben Hasbach már némileg téved, mert az angolok természetjogát teljesen egyezőnek veszi a németekével, mely például

¹ Upon this subject he followed the plan that seems to be suggested by Montesquieu; endeavouring to trace the gradual progress of jurisprudence, both public and private, from the rudest to the most refined ages, and to point out the effects of those arts which contribute to subsistence and to the accumulation of property, in producing corresponding improvements or alterations in land and government. This important branch of his labours he also intended to give to the public; but this intention, which is mentioned in the conclusion of the Theory of Moral Sentiments he did not live to fulfil. — Historical View of English Government, 528. lap.

² Untersuchungen, 233. lap.

Pufendorfnál nyilatkozik oly jellegzetesen. Az angol morálfilozófia, különösen a Smithé, sohasem foglalt mereven állást Montesquieu iránya ellen. Erre a legjobb bizonyíték épen a *Lectures*.¹ Igaz ugyan, hogy Smith sok tekintetben nem követi benne Montesquieu tanításait, így, hogy csak a legszembetűnőbb helyet említsem, az államformák tanában sem. De azért távolról sem keveredik vele vitatkozásba, mint ezt Hasbach várná. Igaz, ennek oka az is lehet, hogy a *Lectures* tulajdonképpen csak előadások foglalata, vázlata a tudománynak, a mi kizárja az egyes írókkal való behatóbb foglalkozást. Bármint legyen azonban, ebből a rövid vázlatból is láthatjuk, hogy Smith jogi előadásaiiban a történeti irányzat volt a túlnyomó, ezt pedig leginkább Montesquieutól tanulhatta.

Egyébként igaz, hogy a történetileg kutató, jogbölcseleti irány karöltve jelenik meg Smith előadásaiiban a természetjoggal. Az előbbi Montesquieu hatása gyanánt mutatkozik, az utóbbi abban nyilvánul, hogy Smith jogász okoskodásaiban nagyrészt, de szinte nem minden esetben Grotius, Pufendorf és Hutcheson nyomdokain halad. Az olvasónak nem is kell ezen írók rendszereit a Smithével érdemlegesen összehasonlítani; némiképen úgy is meggyőződhetik állításom igaz voltáról, ha azokon az eredeti idézeteken és jegyzeteken fut át, melyek a *Lectures*-hez vannak kapcsolva.

*

Smith közzétett előadásainak egy része foglalkozik csak a jogtudománnyal, a többi a police, a revenue és az arms kérdéseit fejtegeti. Ez utóbbi részt tehát a *Wealth of Nations* vázlatának tekinthetjük.

A közigazgatás (police) tana is két részre oszlik; az első a köztisztaság és közbiztonság (cleanliness and security), a másik az olcsó élet vagyis a bőség (cheapness or plenty) kérdéseivel foglalkozik. Az elsővel Smith nagyon röviden végez, minket ebből is csak az a kijelentése érdekel, hogy nem mindig azokban a váro-

¹ Ugy hiszem, azért mondja mindezt Hasbach az *Untersuchungen*ben, hogy magyarázatát adja annak, hogy Smith Montesquieu munkájáról bírálatot akart írni. Abban a cikkében, melyet a *Lectures*ről írt a *Political Science Quarterly* 1897. decz. számában, ennek valószínűbb okát találja. Lásd erről a III. rész harmadik fejezetét.

sokban legnagyobb a biztonság, melyekben legkiterjedtebb a rendészet. Inkább a műveltség biztosítja azt.

A cheapness or plentyről szólva közgazdasági elveit fejti ki. Szavait az ember természetes szükségleteinek vizsgálatával kezdi. Beszél a szükségletek fajairól és behatóan foglalkozik a testiek mellett a szellemiekkel. Majd rátér ama cselekvés vizsgálatára, melylyel az ember e szükségleteinek kielégítéséről gondoskodik.¹ Áttér a munkának és a munkamegosztásnak méltatására s annak kifejtésére, hogy ez miként sokszorozza meg a munka termékenységet. Beszél arról, hogy mi teszi lehetővé a munkamegosztást s hogy a munkamegosztásnak a piac terjedelmével kell arányban lennie. A javak árának alkotó részeit fejtegeti hosszasan, miközben a természetes ár mértékének azt nevezi, mely elégséges arra, hogy a munkás magát a munka ideje alatt fenntartsa, megfizesse nevelésének költségeit s kárpótolja őt arra az esetre, ha nem él elég soká, úgyszintén ha nem sikerül neki zöldágra vergődni foglalkozásában.² Miután a piaci ár tényezőit kifejtette, a pénz lényegének vizsgálatára tér át. Kimutatja, hogy a nemzet jóléte nem függ a pénz mennyiségétől. Beszél a nemesércpénz kivitelének tilalmáról és a kereskedelmi mérlegről. Arról a véleményről is megemlékezik, mely szerint az országban eszközölt mindennemű állami kiadás előnyös. Law tervezetét sokkal behatóbban ismerteti, mint a Wealth of Nations-ben. Beszél a kamatról, a váltókról és hosszú fejtegetéseket közöl ezután a jólét lassú előhaladásáról. A kereskedelemnek a társadalmi fejlődésre való behatásáról is szól. E czímen tulajdonképen a munkamegosztáson alapuló, szabadkereskedelmi társadalmi rend jellemvonásait fejtegeti.

Az állami bevételek történetét ismertetve különösen az adók történeti kifejlődésével foglalkozik behatóbban. Szól az adók általános osztályozásáról, a birtok- és a fogyasztási adókról. Beszél a birtokadók különböző fajairól, a föld, a nyereség és a vagyon megadóztatásáról. A fogyasztási adóknak némi előnyt tulajdonít az említettekkel szemben. Végül összehasonlítva ismer-

¹ The whole industry of human life is employed not in procuring the supply of our three humble necessities, food, clothes and lodging, but in procuring the conveniences of it according to the nicety and delicacy of our taste. — Lectures, 160. lap.

² Lectures, 176. lap.

teti a francia s az angol adókezelést. Az államadósságügygyel is foglalkozik. Az államkölcsonök történeti kifejlődéséről szól. Megmagyarázza az állami adóslevelek értékváltozásának okát. Pénzügytani fejtegetéseit a tőzsdejáték természetének elemzésével végzi.

A hadügyet szintén történeti kifejlődésében ismerteti. Előbb szól tehát a miliciáról, aztán csak az állandó hadseregről. Itt sokkal nagyobb elismeréssel adózik az elsőnek, mint később a *Wealth of Nations*ben.

Smith közgazdasági előadásainak csak vezérfonalát ismertettem ezekben. De így is iparkodtam, hogy figyelmünket fejtegetéseinek lehetőleg egy olyan pontja se kerülje el, melyben mást mond, mint híres munkájában. Az a nagy érték, melyet a *Lectures*-nek tulajdoníthatunk, éppen abban birja magyarázatát, hogy a *Wealth of Nations*t most azon tanításaival vethetjük egybe, melyeket ugyanazon kérdésekről az *Inquiry* megjelenése előtt tizenhárom évvel hirdetett. Bármennyire érdekeljenek is bennünket Smith természetjogi elvei, mindenesetre sokkal nagyobb fontosságot fogunk a *Lectures* közgazdasági részének tulajdonítani. Hiszen ennek alapján Smith tudományos egyéniségének kifejlődését, annak különösen egy mindeddig-homályos korszakát fényes sugárral világíthatjuk meg. A *Lectures* azt tárja elénk, a mit Smith a közgazdaság terén a fiziokratákkal való érintkezése előtt vallott. A *Wealth of Nations* ezutáni időből való. Esetleges különböző felfogásai között az eltérés tehát minden valószínűség szerint a fiziokraták hatásának tulajdonítható. A *Lectures* megoldja azt a sokat vitatott kérdést, minő a viszony Smith s a francia ekonomisták között.¹

Cannan a *Lectures*-hez írt előszavában igen érdekes táblázatos összeállítást közöl, mely a *Wealth of Nations* egyes pontjait a *Lectures* megfelelő részeivel állítja szembe. Ebből kettős

¹ Erről kimerítően szólok e dolgozat III. részének harmadik fejezetében. Ugyanott megemlékezem a *Lectures*-ről is; de csak röviden. Az olvasó legyen szives ezt annak tulajdonítani, hogy Cannan munkája jóval e dolgozat elkészülte után jelent meg. Ha előbb ismertem volna a *Lectures*-t, dolgozatom rendszere mindenesetre más lett volna, de azért, úgy látom, nem jutottam volna érdemlegesen más eredményre. Egyébként ez a közbeszúrt fejezet akarja pótolni azokat a vonatkozásokat a *Lectures*-re, melyek az említett körülmény folytán számos helyről elmaradtak.

következtetést vonhatunk. Láthatjuk egyfelől, hogy Smith előadásainak mely részeit hagyta ki az Inquiry-ből, s hogy viszont minő újabb kérdéseket tárgyal a Wealth of Nations-ben, melyeket a Lectures-ben még nem érint.

Ebből az összehasonlító táblázatból, de a Lectures imént előadott tartalmi vázlatából is látjuk, hogy Smith más kiinduló pontot választ a Wealth of Nations-ben, mint előadásai folyamán. A Lectures két első pontja, mely a fogyasztás rövid elméletét nyújtja, az Inquiryből hiányzik. Közgazdasági művét Smith mindjárt a munka fogalmának taglalásával kezdi. Előadásáiban követett eljárását a mai nemzetgazdák mindenesetre tökéletesebbnek találják. Éppen a közgazdaságtan legújabb irányzata kívánja a gondolkozók figyelmét különösen és semmiesetre sem ok nélkül a fogyasztás jelenségeire fordítani. A Lectures rendszere közelebb áll ahhoz az egészséges angol felfogáshoz, mely sokkal kevésbé egyoldalúan foglalt állást a merkantilizmus tanaival szemben, mint a fizokraták. Hasbach a Lectures-re vonatkozó, legújabban közzétett észrevételeiben¹ a fiziokraták hatásának tulajdonítja azt, hogy Smith a Wealth of Nations elejéről elhagyja a szükségletek tanának fejtegetését. — Hasbach véleményével bővebben foglalkoztunk ott, hol a Smith és elődei közti viszonyt tettük szóvá.² Nem akarom az elmondottakat ismételni, csak rámutatok, hogy meggyőződünk ott Hasbach állításainak alapos voltáról. Nemcsak az említett körülmény, de más is bizonyít a Wealth of Nations-ben a fiziokraták hatása mellett. Smith előadásáiban az ellenkező álláspontokkal szemben sokkal türelmesebb, mint később a Wealth of Nations-ben. Tárgyilagossága pedig mindenesetre nagyobb a Lectures-ben, mint az Inquiry-ben. Erre vonatkozólag főleg arra utalok, hogy a Lectures hosszú On the Influence of Commerce on Manners című része csak igen halavány visszhangra talál a Wealth of Nations egyes szétszórt helyein, különösen az V. könyv első fejezetében. Smith történeti fejtegetései is bizonyítanak e mellett. Történeti felfogása sokkal tisztábban tükröződik előadásáiban. Egyfelől ugyanis, mint látjuk, különösen a jogiakban, bővebben foglalkozik a történeti fejlődés kutatásával, mint közgazdasági munkájában; másfelől pedig

¹ Adam Smith's Lectures, Political Science Quarterly, 1897. decz.

² E dolgozat harmadik részének harmadik fejezetében.

történeti fejtegetései ott még távolról sem viselik magukon az elfoglaltságnak azt a nyomát, mely a *Wealth of Nations* szerzőjét később néhol merően képzeleti fejlődés vázolására ragadja. Lényegtelen és egyébként is érthető, hogy mért nem foglalkozik a *Wealth of Nations*ben oly bőven Law tervezetének vizsgálatával és a váltók magyarázatával, mint azt a *Lectures*ben tette volt.

A *Wealth of Nations* azonban jóval bővebb a *Lectures* közgazdasági részénél. Mi hiányzik tehát az előadásokból, a mi később az *Inquiry*ben helyet foglalt?

Mindenekelőtt azt hangsúlyozhatjuk, hogy a *Lectures* jó-részt csak vázlata azoknak a közgazdasági eszméknek, melyek a *Wealth of Nations*ben bő kifejtésre találtak. De e mellett oly részekre is akadunk Smith közgazdasági híres munkájában, melyeknek a *Lectures*ben még csak nyomát sem láthatjuk. Előadásai idejében Smith a fiziokratákat még nem ismerte. A *Wealth of Nations*ben már behatóan foglalkozhatik velök. De egyéb különbséget is találhatunk a *Lectures* és az *Inquiry* között; s ezt az eltérést alig magyarázhatom a fiziokraták esetleges hatásából. Igaz, hogy a jövedelemeloszlás problémája távolról sincs megoldva a *Wealth of Nations*ben, de Smith legalább tudomást vesz a jövedelem megoszlásáról, mikor a tényleges jövedelemeloszlási viszonyokat ismerteti. A *Lectures*ben ennek hire-hamva sincs. Ezért mondja Cannan,¹ hogy az *Inquiry* első könyvének jó része (VIII—XI. fejezetek) és egész második könyve hiányzik a *Lectures*ből. A munkabérről szóló fejtegetések vázlata található csak előadásainak ama részében, mely a javak árának alkatrészeivel foglalkozik. A tőkéről és a tőkekamatról, úgyszintén a földjáradékról a *Lectures* nem emlékezik meg. Ennek megfelelően eltérő a *Lectures* és a *Wealth of Nations* értékelmélete is. Hallottuk, hogy a *Lectures* a természetes ár mértékéül a munkás áldozatait tekinti, míg Smith közgazdasági munkájában ezt mondja: ha egy árúnak ára sem nagyobb, sem kisebb, hanem éppen elég arra, hogy belőle a földjáradék, munkadíj s tőkenyereség, melyek az elkészítésre s piacra hozatalra közreműködtek, a természetes mértékek szerint fedeztesék, akkor azt az árt, melyért ezen árú eladatik, természetes

¹ Editor's Introduction, XXVIII. lap.

árnak nevezzük.¹ A *Wealth of Nations* bőven foglalkozik a föld-járadék, de különösen a tőke és a tőkekamat kérdésével. Arról nem szólnak most, hogy vajjon helyesen fejti-e meg ezek lényegét. Csak azt akarjuk kiemelni, hogy mivel a *Lectures* ezekről egyáltalán nem emlékezik meg, ezen a téren nagy az eltérés az *Inquiry* és az *Előadások* között. Az olvasó azonban, mikor magyarázat után kutat, hogy mért foglalkozik az *Inquiry*-ben Smith a tőke szerepével, holott ezt előadásai folyamán figyelembe sem vette, valószínűleg Turgot-ra fog gondolni, a fiziokraták e kimagasló alakjára, kinek munkájában Smith sokat olvashatott a tőke és a tőkekamat kérdéséről. Ezzel szemben azonban arra utalok, hogy Turgot előtt már Hutcheson is nagyon szépen kifejtette a tőkekamat lényegét.² Jogosan csodálkozhatunk tehát, hogy Smith, ki pedig Hutchesontól merítette közgazdasági tudásának első alapjait, már a *Lectures*-ben mért nem foglalkozik a tőke társadalomgazdasági szerepével. Csodálkozásunkat csak növeli az a körülmény, hogy Hutchesonnak közgazdasági elméleteiből kiolvasható értékelmélete bár sokban hasonlít a *Lectures* eszméjéhez, mégis rámutat már a tőkére, mely munkát pótolva a jövedelemoszlásnál a munka mellett részesedni kíván.³

A pénzügytani fejtegetések terén is találunk eltérést Smith előadásai és közgazdasági munkája között. Amott angol elődei-nek álláspontjára helyezkedve a fogyasztási adókat pártolja, itt ellenők foglalt inkább állást. Meggyőződése e változásának okát, úgy hiszem, jogosan kereshetjük a fiziokraták hatásában.

¹ *Lectures*, 176. lap és *Wealth of Nations*, magyar kiadás I. 70. lap.

² Lásd e dolgozat harmadik részének első fejezetét.

³ Csak Hutcheson közgazdasági elméleteinek ama kivonatára utalok, melyet Hasbach nyújt, *Untersuchungen*, 153. lap.

NEGYEDIK FEJEZET

Smith munkáinak bölcséleti alapja, általános erkölcsi és társadalmi iránya

Ha Smith tudományos egyéniségét ismertetett és kritikailag méltatott munkái alapján hűen kívánjuk az olvasó elé tárni, módszerén és azon rendszerbeli kérdésein kívül, a mely két fő munkájának viszonyával foglalkozik, még egy kérdéssel kell foglalkoznunk. Ez a kérdés arra a bölcséleti alapra vonatkozik, a melyen Smith két fő munkája s így egész filozófiája nyugszik. A mikor erre megfelelünk, Smith egyéniségét abban a világításban mutatjuk be, a mely legjellemzőbben domborítja ki egyfelől a közte s elődei között létező viszonyt, másfelől azt a szerepet, a melyet Smith a tudomány történetében játszott. Azt a gondolkozót, a kit oly sokszor ragadnak ki korából, a kit oly sokszor ítélnék meg tévesen éppen azért, mert eltekintenek attól a kortól, a melyben élt és írt, ennek a kornak kereteiben akarjuk bemutatni.

Az a kérdés, a mely Smith rendszerének bölcséleti alapjával foglalkozik, előttünk már távolról sem új. Elkéstünk volna, ha csak most kívánnók megoldani. Részint azok a bírálatok, a melyeket Smith erkölcsbölcséleti és közgazdaságtani munkájának részletes taglalásánál mondtunk, részint és főképen mindaz, a mit az eddigiekben úgy a *Moral Sentiments*-re, mint a *Wealth of Nations*-re vonatkozólag előadtunk, tulajdonképen kimerítő feleletet ad erre a kérdésre. Itt mintegy csak azokat az eredményeket kell összefoglalnunk, a melyekhez az előzőkben már eljutottunk. De azért most sem fogunk fölösleges munkát végezni. Mindeddig csak elkülönítve tekinthettük Smith rendszerének két nagy alkotó részét. Külön vettük vizsgálat alá a *Moral Senti-*

ments-t, s viszont a mikor a *Wealth of Nations*-ról szoltunk, alig volt alkalmunk arra, hogy az előbbire folytonosan vonatkozunk. Így külön bíraltuk azokat az elveket, a melyek egyik és másik rendszer alapjául szolgálnak, külön emlékezhettünk meg tehát csak arról a világnézetéről, a mely a munkákat átlengi. Külön emlékeztem meg arról a viszonyról is, a mely Smith-t a megelőző gondolkozáshoz fűzi, a melyből egyrészt morálfilozófiája, másrészt közgazdaságtana kifejlődött. Arra, hogy Smith munkálkodásának bölcséleti alapját egybefoglalva tárjam fel, nem volt alkalmam. Most, hogy mind a két művet alaposan ismerjük, hogy meggyőződhattunk, hogy a módszer tekintetében is egyöntetűség van a munkák között, s hogy végül azt is láttuk, hogy a *Theory of Moral Sentiments* és a *Wealth of Nations* közt nincsen semmiféle ellenmondás, nagyobb érdeklődéssel foghatunk Smith rendszere bölcséleti alapjának szélesebb alapokon való vizsgálatához, a mi közben a mélyebbre látás reménye is kecsegtethet bennünket.

A mai társadalmi tudományok alapjait különösen a három nagy európai nemzet, az angol, a német és a francia rakta le; mindegyik a maga sajátos gondolkozásának eredményét adta hozzá. A mint a társadalmi tudományok legjellemzőbbje a közgazdaságtan, úgy az említett nemzetek irodalmának közreműködését a társadalmi tudományok kifejlesztésében legjellemzőbben akkor látjuk, ha azt vizsgáljuk, hogy a társadalmi gazdaságtan eszméinek kifejtéséhez, elveinek megalkotásához mint járultak hozzá. A mikor Smith Ádámnak, a közgazdasági tudomány e korszakalkotó alakjának elődeiről szoltam s azt a viszonyt ismerttettem, a mely őt elődeihez fűzi, e tudomány fejlődésének történetét adtam. Most azt kívánom feltüntetni, hogy mind az a gondolkozás, a melyről az eddigiekben szoltam, mint gyökerezik abban a korban, a melyben támadt.

Az a két nagy eszmekör, a mely az állam és az egyén viszonyára vonatkozik, mintha folytonosan váltogatná egymást. Az ókor az egyént teljesen az állam alá rendeli; a középkorban az ellenkezőt találjuk. Megvan ugyan már a törekvés az előbbi állapot felé, de ez csak a nemzeti államalakulás megerősödésével következik be. Az új kor első századai jellegzetes példái az állami mindenhatóságnak. A történetírók legújabb kornak nevezik azt az időt, melyben megfordúl a koczka és az állami abszolútizmus

bukik, a midőn a szabadság megszületik. Mi már egy ennél is újabb kort különböztethetünk meg, a melyben a gazdasági szabadság hátrányai ellenében ismét az állami beavatkozás visz mindinkább nagyobb mérvű szerepet. Csúcspontját ez a fejlődés a szocialisták eszméinek megvalósulásával érné el. A két eszmekör váltakozása igazán folytonos, csak azok a formák tökéletesednek mindig, a melyekkel egyik is, másik is uralomra jutva, a maga céljait megvalósítani törekszik. Minket e korszakok közül az az idő érdekel, a melyben az új kor elején kifejlődött és megerősödött abszolutizmust a tizenhetedik század vége felé a modern szabadság váltja fel. Gazdasági szempontból tekintve a változást, ekkor a merkantil rendszer gazdasági politikájának helyébe a szabad kereskedelmi, az individuális-liberális gazdasági rendszer lép. Ez a gazdasági változás a közfelfogásban különösen Smith nevéhez fűződik. A mi Smith-ünk ennek az iránynak a harczoza.

Franciaország, mely leghamarább tett erős központosított politikai rendszerre szert, volt az abszolutizmus legjellegzetesebb képviselője. De a német államok sem maradtak mögötte, különösen a nagyobbakban, mint például a porosz királyságban, virágzott »a fölvilágosodott« abszolutizmus. Különösen ez az utóbbi állami gyámkodás mindent meg akart adni az egyénnek, a mire csak szüksége volt; csupán egyet őrzött, egyet nem adhatott, a nélkül, hogy saját magát tönkre ne tegye, a szabadságot. De a mikor az abszolutizmus az egyént támogatta, nevelte, saját maga alól rántotta ki a talajt. Az egyén mindinkább érezte a szabadság szükségét; érezte az elnyomást gazdasági téren. S a hol ez az elnyomás a legnagyobb, a viszonyok legnyomasztóbbak voltak, ott törték össze a bilincseket legelőbb s a legnagyobb robajjal. Franciaországban a nagy forradalom alatt.

Mi készítette ezt az új kort elő? Azoknak a viszonyoknak elviselhetetlen volta, a melyekben az egyének túlnyomó nagy száma élt. Mi különösen azt hangsúlyozhatjuk, hogy a gazdasági állapotok tűrhetetlenek voltak. Érezte-e ez a születő új kor hatását az elméletben, a tudományban? Nagyon is. Nem tudunk a világtörténetben politikai változásról, a melynek talaját a tudományos gondolkodás előre annyira elkészítette volna, mint azét, a mely a tizenhetedik század végén következett be.

Ezt a tudományt vizsgáljuk mi.

Az itt vázolt időket a haladás, a felvilágosulás korának nevezik; és méltán. Úgy az általános műveltség, és a tudomány, mint a politikai gondolkodás óriási léptekkel haladt akkor előre. Az ançien régime a politika, a tudomány téren is bukni kezdett; részeiben dűledezett minden, míg végre összedült teljesen a roskadozó építmény. Megszületett a szabadság; eljött a világozottság. Nem kellett többé sem király, sem Isten. A világ jól mozog úgy, a hogy magától forog, ne kontárkodjanak törpe emberek belé. Ez a tizenharmadik század végének története rövid pár szóban.

Minő szerepet játszott ebben a nagy mozgalomban a tudomány, különösen annak a három nagy nemzetnek irodalma, a melyről fönnebb szóltunk? Franciaországban és Németországban sajtószerű bölcseleti felfogás keletkezett. Azt hirdették, hogy az embernek »természetes« jogai vannak, a melyeket nem vehet el az uralkodó, a melyeket tisztelni kell a törvénynek is. Az első és legnagyobb természetes jog gyanánt pedig könnyen érthetőleg a szabadságot hangsúlyozták. A német természetjogászok irataiban ezek a gondolatok igen finom és részletes elméleti kidolgozásra találtak, Franciaországban az elmélet velők a gyakorlati élethez is közelebb lépett. Az enciklopedisták elméleteit az ekonomisták a gazdasági élet viszonyaira alkalmazták; a gazdasági élet terén követelték a természetes szabadságot. Egyfelől így termékenyítették meg a természetes jogokat tanítók elvei a közgazdaságtan tanait. Másfelől a német természetjogászok elméletei hatottak az angol morálfilozófusokra. Tudjuk, hogy már a német természetjogászok foglalkoztak gazdaságtani kérdésekkel; de tudjuk azt is, hogy az angol morálfilozófusok erőteljes ethikai rendszereik alapján sokkal gyümölcsözőbben alkalmazták a gazdasági élet vizsgálatánál a természetjogászok elveit, mint maguk a németek. Ez a Smith idejében uralkodó tudománynak a képe. Ennek az iskolájából merítette ő, mint láttuk morálfilozófiáját, ennek a hatása alatt fordult figyelme a gazdasági szabadság felé.

Smith gondolkodása a tizenharmadik század filozófiájának hatása alatt fejlődik.¹ Knies is azt mondja Smith Ádám böl-

¹ Cossa szerint: Sono evidenti nelle dottrine di Smith le traccie dell'influenza esercitata su di lui dalla filosofia dominante ai suoi tempi. — Introduzione allo studio dell'economia politica. Milano, 1892. — 318. lap.

cseletéről, hogy az korának felfogásában bírja alapjait; jól mutat rá arra, hogy jelentékeny emberek nagyságát egyáltalán nem kisebbíti, ha látszik is, hogy gondolkozásuk mily mélyen gyökerzik saját koruk talajában, s hogy magukba szívták és érvényre juttatták annak alkotó elemeit.¹ Léonce de Lavergne nagyon szépen alkalmazza erre a bölceletre az írás szavait: sok léssen néki megbocsájtva, mert nagyon szeretett.² A megújulás korának filozófiája túlzásaival is csak jót akart.

A mikor Smith azt a bölceletet fogadta el, amely kora gondolkozásának alapjául szolgált, azoknak a sorába állott, a kik a nagy politikai újjászületést szellemi téren előkészítették. Ő is döngette azt a kaput, a mely mögé az emberi szabadság volt bezárva; ezért mondja róla Bonar, hogy Smith nem az építők, de a tizenhatszázadik század eikonoklasztái közé sorakozik, bár Smith kétségtelenül az előbbiekhöz szeretett volna tartozni.³ Az olvasó, úgy hiszem, egyet fog velem érteni, ha itt Bonarnak nem adok igazat. Mert igaz ugyan, hogy Smith mérte a leg-erősebb csapást a gazdasági megkötöttség rendszerének fejére, mégis a »ledőlt romoknak átkozott porán« új, életerős rendszert állított fel, a melynek történeti szerepévé az egész világ meghódítása lett. A mikor Smith fellépett, a szellem bilincsei már töredeztek; a felszabadult szellem létrehozta aztán a politikai változást is minden túlzásával együtt. Jól hasonlítják ezt az óriási forradalmat hatásaiban is egy nagy viharhoz. Az orkán letörte a százados fák életképtelen, száraz ágait, de az óriási rombolás után, a melynek sok szép fiatal csemete is áldozatul esett, az egészséges, új hajtások kétszeres erővel nőttek a régi törzseken; a hasznavehetetlen, korhadtt gallyak már nem szítták el előlük az élet nedűjét. A mikor a vihar elült, lassan elmúltak a szabadjára hagyott, sokáig annyira elnyomott emberi elme kicsapongásai. Az a nagy vihar az életben éppen úgy, mint a tudományban nemcsak rombolt, de alkotott is.

Az enciklopedisták világnézete, mely a tizenhatszázadik század filozófiájának alapul szolgál, a természetesben való hit.

¹ Die politische Oekonomie vom geschichtl. Standpunkte. Braunschweig, 1883. 2-ik kiadás. — 264. lap.

² Id. m. 898. lap.

³ Philosophy and Political Economy is some of their historical Relations. London, 1893. 149. lap.

Szerintök minden jó, a mi természetes. Ma tisztán látjuk már, hogy minő túlzás rejlik ebben az állításban, különösen, hogy minő káros következményekre vezethet ez a gondolat, ha társadalmi és gazdasági téren érvényesül. De az a kor még nagyobb túlzásba esett. A mikor jónak tartotta mindazt, a mi természetes, egyszersmind elítélt mindent, a mi emberi alkotás szüleménye. Mesterkéeltségnek neveztek minden emberi alkotást. A szabadság szerintök az emberi eszme természetében gyökerezik; ennek a korlátolása tehát minden téren káros; szabadság kell a gondolatnak és teljes szabadság után kiált a gazdasági élet is.

Smith szintén szabadságot követel. Ő is gyakran beszél a természetes rendről, a mely harmóniát teremt a gazdasági élet terén a különböző érdekek és törekvések között, a mely megnyugvást szerez az erkölcsi élet terén az ellentétes érzelmeknek. De Smith természetes rendje nem a francia enciklopedisták természetjogi bölceletéből levont következtetés. Smith bölceletében föltöbbébb túlnyomó az angol gondolkozás hatása. Morálfilozófiájának fejtegetésénél részletesen kimutattuk, hogy az angol erkölcsbölcelet mint hatott rá. A mit angol elődeitől tanult, lelke mélyén vert szilárd gyökereket. Az angol morálfilozófusoktól nyerte Smith azt a világnézetet, a mely őt a francia enciklopedistáktól és a fiziokrata ekonomistáktól úgy megkülönbözteti. Ennek az angol morálfilozófiának jellegzetes világnézete Hutcheson egyéniségében és munkáiban tükröződik leginkább vissza. Smith azt a felfogást, a melylyel a világ rendjét tekintenie kell, mesterétől sajátította el. De nem fejezte azt ki soha oly nyomatékosan, mint Hutcheson. Ebből következtetjük azt, hogy talán nem is hitt benne annyira, mint tanítója.

Tudjuk, hogy Hutcheson rendszerében természetes rend alatt azt a szabályosságot érti, a melyet az Alkotó keze teremt. A természetest valószínűleg Smith is azért hangsúlyozza olyan feltétlenül, mivel mögötte az isteni rendező kéz bölcs működését sejti. Ez különösen a *Moral Sentiments*-ben mutatkozik éles színekkel; mert ez teszi lehetővé azt, hogy Smith az erkölcs lényegének kutatásába mélyebben nem hatol be, hogy megelégszik a természetes erkölcs említésével. A mint Zeyss mondja,¹ csak így

¹ Zeyss, id. m. 108. lap.

értjük meg, hogy tulajdonképen miért is kutat a mi gondolkozónk a természetes erkölcs után.

Smith a filozófiát következőleg határozza meg: *Philosophy is the science of the connecting principles of nature.*¹ Igaza van; a tudományok tudománya csak a természet összekötő elveinek, az okozati összefüggésnek vizsgálata lehet. Mert Smith nagyon jól látja, hogy vannak szabályok a természetben, a melyek az ide-oda mozgó, nyüzsgő, kavargó életet végeredményeiben igazgatják. Az angol morálfilozófia szerint ezek a szabályok a felsőbb alkotó kéz ajándékai. Ezt a nézetet fogadja el Smith is. E vezérlő erő működésébe vetett hit teszi lehetővé, hogy a természetes állapotot Smith vizsgálódásaiban a legjobb gyanánt tüntethesse fel. A mikor erről meg van győződve, sokkal biztosabban mondhatja ki a *laissez-faire*-t, mint a francia ekonomisták, a kiknél ez az elv inkább csak mint olyanoknak óhajta jelentkezni, a kik a létező viszonyok tarthatatlanságát átlátva, az eddig követett rendszernek éppen az ellenkezőjét sürgetik.

Ez az a szilárd meggyőződés, a melynek üvegén keresztül Smith az egész világot, annak mindennapi zürzavarosságában is nagyszerű rendjét, s e rend körében minden jelenségét nézi. Az írókat ez arra bírja, hogy Smith erős vallásos érzületét hangsúlyozzák. Ezt teszi Baumann is, a mikor Smith rendszerében annak a bizonyos felsőbb kéznek az elismerésére mutat.² — Smithnek ezt a világnézetét többen hangsúlyozzák. Zeyss szerint Smith világnézete, mint *bölcseleti deizmus* jelentkezik.³ Paszkowski pedig azt mondja, hogy a vallás Smithnél inkább mint az erkölcs alapja és záróköve szerepel... Az a kötelék azonban, a mely a Theory-t az Inquiry-vel egybefűzi, az a bizalom, hogy a világ rendje helyesen folyik, az a hit, hogy Isten előrelátó, míg az emberek gyengék.⁴

Smithnek ez a világnézete csak itt-ott jelenik meg morál-filozófiájában tényleges levezető okoskodásra szolgáló alap gya-

¹ *Essays*, 1790. — *The History of Astronomy*, 20. s. köv. lapok. Ezt Bonar is idézi, id. m. 150. lap.

² *Adam Smith's allgemeine Ansichten über Menschen und menschl. Verhältnisse. Philosoph. Monatshefte. Leipzig, 1880. 16-ik kötet, 389. lap.*

³ Id. m. 107. lap.

⁴ Id. m. 43. lap.

nánt. Bölcselmi gondolata jobbára csak mint a rendszer hátttere tűnik fel; aktív szerepet különösen az Inquiryben alig vihet.

*

Ha erre a bölcselmi deizmusra gondolunk, a mely Smith világnézetének alapját teszi, könnyen mondhatunk ítéletet arról az erkölcsi irányról is, a mely Smith gondolkodásának sajátja.

Mindenekelőtt belátjuk, hogy Smith-t nem illethetjük a materializmus vádjával. Társadalmi gazdaságtanában ugyan látjuk, hogy kedvvel hajlik az anyagiasság felfogás felé. Rendszerének bírálatánál azonban arra is rámutattam, hogy ez csak egyszerű rendszerbeli eljárás, mely a tizennyolczadik század nemzetgazdájára vall, a ki gazdaságtani kutatásainak körébe nem meri bevonní azt, a mi az anyagi élet keretein kívül esik. A Moral Sentiments minden sora bizonyosság az ellen, mintha Smith materialista gondolkozó volna. Igazat adhatunk ugyan Onckennek is, hogy a materializmus vádja sem ártana Smithnek sokat, mert a materializmusnak is van erkölcostana. Ha tehát Smith közvetlenül a Mandeville-t követő bölcselőkhez csatlakozott volna is, ezzel csak azt mondanók, hogy ő a morálfilozófia egyik irányához tartozik, nem pedig azt, hogy gondolatmenete erkölcsöt egyáltalán nem ismer.¹

A Moral Sentiments-re hivatkozva mondhatom, hogy Smith erre a vizsgálatásra nem szorúl. Mindaz, a mi az Inquiry-ből hiányzik s a minek hiányát a gazdaságtanban az ethikai iskola ma oly méltán rója meg, világosan ki van fejtve a Theory of Moral Sentiments-ben, a mely Smith gondolkodásának erkölcsi irányát oly szépen élénk tárja.

Az ember célja, hogy az általános boldogságot lehetőleg előmozdítsa, az általános jólétet, mindenkiét, nem csak az egyénét. Hogy ezt a feladatát teljesítse, az embernek bizonyos irányú cselekvésre kell törekednie. E cselekvés szabályait az ösztönök mutatják meg az embernek, a melyeket az Alkotó keze oltott belénk. Ezek az ösztönök annyiban biztosítják a legjobb rendet, a mennyiben más ösztönök ellenőrzése alatt állanak. Az erkölcsi ítélet, az erkölcsi cselekvés mértéke is az ösztönök egymásra hatásából keletkezik. A társadalom rendje tehát attól függ, hogy

¹ Id. m. 40. lap.

milyenek azok az ösztönök, a melyek az emberek cselekvéseit szabályozzák. Smith a Theory-ban részletesen foglalkozik ezeknek az ösztönöknek vizsgálatával, mert az ösztönökből fejlődik egyfelől az erény, másfelől az erkölcsi ítélet. Smith gondolkozásának erkölcsi irányát legjobban akkor ismerjük meg, ha azt vesszük figyelembe, hogy ő különösen mely ösztönöknek tulajdonít szerepet a társadalomban.

Ha gondolatban áttekintjük újra azt a képet, a melyet az eddigiek folyamán magunknak úgy a Theory of Moral Sentiments, mint a Wealth of Nations eszméiből alkottunk, azt találjuk, hogy Smith szerint különösen két érzelem (sentiment), a mely együttal ösztönné válik, játszik kimagasló szerepet az emberi cselekvésekben, ezeknek a hatására lépten-nyomon rábukkanunk azokban az eredményekben, a melyekhez Smith vizsgálódásai folyamán eljut. Az egyik ösztön a jóakaratot, a benevolence-t ajánlja figyelmünkbe, a másik arra hívja fel figyelmünket, hogy saját jól felfogott érdekünknek a selfniterest-nek szolgáljunk. A ma használatos kifejezésekkel azt mondhatnók, hogy Smith az emberi cselekvés rugói közt altruisztikusokat és egoisztikusokat különböztet meg. A Moral Sentiments nagyon szépen mutat rá ezeknek a különböző rugóknak játékára, a melyből a társadalomban harmónia születik meg.

A Moral Sentiments nem lévén ethikai dogmatika, nem ad szigorú cselekvési szabályokat. Ez a munka csak vizsgálja azokat az érzelmeket, ösztönöket, a melyek az embert cselekvésében vezérlik. Nem hirdet követendő elveket, a melyekben az erkölcsi szabály hatványozva jelennék meg azzal a célzattal, hogy az emberek legalább törekedjenek a nagyobb erkölcsi tökéletességre, ha nem is érhetik azt el. Smith Ádám az embert állítja elénk úgy, a mint tényleg cselekszik; azoknak az érzületeknek hatásait vizsgálja, a melyek az embert cselekvésében igazgatják. De ezekben a vizsgálódásokban is nagyon jól élénk tűnik az az erkölcsi irányzat, a mely Smith Ádám tudományos egyéniségét jellemzi.

A Moral Sentiments hangsúlyozza a jóakaratot. Lehetetlennek tartja ugyan nagyon helyesen, hogy valamely társadalmi rend csupán a jóakarat ösztönén épüljön fel. Smith tudja, s ezt a Moral Sentimentsben szintén kifejti, hogy az emberek első sorban saját érdekükben cselekednek. Átlátja, hogy ez nagyon helyesen van így, mert minden egyes egyén legjobban ismeri a saját

érdekét, a saját javát. A míg így cselekszik, csak egy erkölcsi szabály legyen az ember szeme előtt, hogy t. i. tartózkodjék attól, hogy másnak kárt okozzon. Ennél a tartózkodásnál, ennél az óvatosságnál vezérelje az embert a jóakarát, s akkor meg fog születni a legjobb, legbiztosabb társadalmi rend. Az ösztönök harcza már magában az ember bensejében harmóniát igyekszik teremteni a különböző érzületek között. A másodlagos küzdelem pedig az ellentétes érdekek ellentétes törekvései között megteremti az egészséges társadalmi állapotot, az összhangot az emberek életében.

A társadalom élete csakugyan azoknak az ellentétes ösztönöknek és törekvéseknek eredménye, a melyeket Smith a *Theory of Moral Sentiments*-ben vázol. A társadalom harmóniáját csakugyan azoknak a küzdelme adja meg. Az emberek saját jól felfogott érdekeik megvalósítására törekednek; de törekvésükben mások érdekei iránt méltányos figyelemmel kell lenniök, a társadalom bizonyos fokú altruizmusra szorúl.

Smith Ádám gondolkodásának erkölcsi irányzata, a mint azt a *Moral Sentiments*-ben felkutattuk, megfelel ennek a felfogásnak. Biztosítja az egyén lehető legjobb boldogulását, az összesség legnagyobb boldogságát, a miért is nem találunk benne kifogásolni valót. A társadalmi tudományok mai irányzata is azt az erkölcsi nézetet vallja, a melyet Smith Ádám a *Theory of Moral Sentiments*-ben tanít.

Ha Smith tudta volna, hogy a gazdasági élet jelenségei csak éppen olyan emberi cselekvések, mint a melyeket az ember működésének egyéb terein végez, ha tudta volna, hogy az emberi érzületnek említett ösztöneit nem lehet az emberből kitépni, hanem, hogy azok a gazdasági cselekvés közben mind közreműködnek éppen úgy elválaszthatatlanúl, mint bármely más cselekvésnél: ugyanazt az erkölcsi irányzatot, a melyet a *Moral Sentiments*-ben ismertünk meg, a *Wealth of Nations*-nak is alapjává tette volna. Ha nem követte volna el azt az absztrahálást, a melyről oly gyakran megemlékeztünk már, tudjuk, hogy közgazdaságtanát egyik legnagyobb hibájától óvta volna meg. Ha lehetetlennek tartotta volna az alapösztönöknek azt a merev szétválasztását, a mely már a *Theory*-ban is nyilatkozik, mikor a gazdasági cselekvésnél egyedüli ható ösztön gyanánt az egoisztikus érzületet említi, egészséges erkölcsi irányzatot hirdetne *Inquiry*-jében is.

A gazdasági cselekvésnél az egoisztikusan kívül éppen úgy működnek a cselekvés többi rúgói is, mint bármely más irányú működésnél. Ezt Smith figyelmen kívül hagyta. Azt hitte, hogy világosabb eredményekre fog jutni, a tévedés veszélyét jobban elkerüli, ha egyszerűbb, könnyebben áttekinthető, egyöntetű téren mozog. Tudjuk, hogy ez az absztrahálás Smith közgazdaságtanát annyira egyoldalúvá tette, hogy következtetéseinek jórésze csak azon feltételek mellett igaz, a melyekből ő indult ki. De elvetendővé vált ezáltal közgazdasági rendszerének erkölcsi irányzata is. Az az erkölcsi irányzat, a mely egyedül a saját érdeknek szolgáló ösztönöket ismeri el a cselekvésben, nem vezethet jóra. Társadalmi rend, igazi harmónia, erkölcsi jó, a mely nyugalmat teremt az ember benső világában és az emberen kívül létező viszonyok nagy zűrzavarában, nem születhetik akkor, ha mindenki másnak a kárára keresi a saját érdekeit. A mint téves az Inquiry kiinduló pontja, az absztrakció, úgy egyoldalúak a belőle folyó következmények, ugyancsak ezért nem elégít ki bennünket az az erkölcsi irányzat sem, a mely a Wealth of Nations-ből kiolvasható. Mert a gazdasági életben tényleg egyéb ösztönök is működnek, nemcsak a saját egyéni haszonra törekvők. A különböző irányú ösztönök együttműködése csakugyan sokkal jobban biztosítja a társadalmi rendet, mintha azok közül csak egy, főleg, ha éppen az működik, a melyet Smith joggal tart legkevésbébbé társadalminak, t. i. az egoisztikus. Kétszeresen téves az az erkölcsi irányzat, mely ebből a gazdaságtanból kitűnik, mert a magángazdaságok egymás melletti életét még a tényleges viszonyoknál is kevésbé társadalmivá tenné.

*

Az a kérdés, a mely Smith munkáinak erkölcsi irányzatával foglalkozik, minden ugrás nélkül vezet bennünket a következőhöz, a mely Smith Ádám tudományos egyéniségét abból a szempontból vizsgálja, mely mai tudományunkra nézve kétségtelenül legérdekesebb, hogy t. i. mint viszonylik Smith tudományos működése a társadalmi tudományok mai irányához. Ez a kérdés fölöttébb érdekes, hiszen Smith Ádám rendszerében alakul meg oly nagy hatással legelőször az a tudomány, mely ma is a társadalmi tudományok legjellemzőbbje, a közgazdaságtan.

Smith gondolkozása erkölcsi irányzatának kérdésével szorosan összefügg az, hogy munkái milyen álláspontot foglalnak el a társadalommal szemben.

Korunk társadalmi tudományának jellemző vonása éppen a társadalom fogalmának felismerésében rejlik. Ma már világosan áll előttünk, hogy az ember egyéni és állami élete mellett társadalmi életet is él. Fölismerjük, hogy ennek az életnek éppen úgy vannak törvényei, mint az előbb említetteknek; sőt látjuk, hogy ennek a törvényeit már csak azért is érdemes kutatni, mert mindenesetre a legáltalánosabbak és örökérvényűek. Sőt szükséges is vizsgálni és megismerni ezeket, hiszen az egyéni lét csak a társadalmi keretében, az állami élet csak a társadalmi alapjain keletkezhetik és maradhat fenn. Tudományunk látókörének e tágulásával olyan általános tudományszak is keletkezett, a mely a társadalom életjelenségeit egybefoglalva vizsgálja, tünetjeit együttesen akarja megfejteti. Az jellemzi a mai gondolkozást, hogy az ember figyelme a társadalomra irányult; az életjelenségeket társadalmi oldalukról akarjuk vizsgálni. Tulajdonképpen csak a mai irányzat mellett szólhatunk társadalmi tudományról. Az előtt a politika, a jogbölcsélet, a közgazdaságtan csak többé-kevésbé összefüggő ismeretágak voltak. A tudomány színváltozása jellemzően mutatkozik a gazdaságtan terén. Ma társadalmi gazdaságtannal foglalkozunk, míg például Smith idejében még a közgazdaságtan a szó szoros értelmében nemzetgazdaságtan volt.

Az első lépés a tudomány átalakulása felé akkor történt, a mikor a politikai életben is bekövetkezett az a nagy változás, melyről e fejezet elején szoltunk. Akkor kel fel az egyén az állam ellen, a mely szabadságát elnyomta, akkor fordul először figyelme a társadalom felé, mint a melynek hatalmasabb erejéhez reménynyel folyamodhatott az állam ellenében. A tudomány ekkor kezd gondolkozni ama régi görög mondás értelmén, mely az embert társas állatnak mondja. Smith idejében tehát már az új irány felé hajlik a gondolkozás. A természetes élet hangsúlyozása, annak a magyarázata, hogy az állami beavatkozásra nincs szükség, — ezt Smith elődei is tanítják már — a társadalom első figyelembevételé. Ezt az irányzatot Smith nem viszi sokkal előre. Látja ugyan a társadalmat, érzi annak eleven erejét, de ezeket az erőket alig veszi jobban számba, mint elődei. Smith munkái

is azon művek közé tartoznak, a melyek a modern társadalmi tudományok kezdeteivel függnek össze. Smith még az egyénnel szemben nem juttat elég tért a társadalomnak; nem veszi még tisztán észre, hogy az egyén mennyire áll azon erők hatása alatt, a melyeket mi társadalmiaknak nevezünk. A *Theory of Moral Sentiments* bölcselmi alapja, erkölcsi irányzata okozza, hogy ebben a munkában Smith társadalmi felfogása is tökéletesebb. Az a bölcselmi alap, mely az Alkotó legtökéletesebb akaratában látja a világrend biztosítékát, módot nyújt Smithnek arra is, hogy a társadalmi létet hangsúlyozza. A *Moral Sentiments*ben vallott erkölcsi irányzata, mely sokkal egészségesebb, mint az *Inquiry*-é, lehetővé teszi, hogy a társadalmi erők rendező, szervező erejében higgyen. Az ösztönök egymás közötti játéka, egymás elleni harcza harmóniát teremt az emberek között, ez a harmónia az, a mit társadalmi életnek nevezünk. Az *Inquiry* nem foglalkozik a társadalommal, csak a társadalom egy töredékével. A mikor Smith az emberek érületi világában a gazdasági cselekvésnél csak egy rúgót működtet, meghamisítja a társadalmat, a melynek legelemibb törvénye éppen az, hogy minden jelensége a különböző cselekvési rúgók sokszor kifürkészhetetlen egymásra hatásából származik.

A mint Smith absztrahálása egyoldalúvá teszi közgazdaságtanát, éppen úgy a társadalom lényegét is megfejtetlenül hagyja. Hiszen a közgazdaságtant azért mondtuk a társadalmi tudományok legjellemzőbbjének, mivel tudjuk, hogy a gazdaságtannak okvetetlenül a társadalom életjelenségeinek vizsgálatából kell kiindulnia, ha igaz eredményekhez akar jutni. Smith *Inquiry*-je ezt nem éri el és pedig azért, mivel kiinduló pontja nem tökéletes, nem öleli fel az embert teljesen, csak az elvont önző emberrel foglalkozik. Smithnek a társadalomról ennek alapján alkotott fogalma hamis, téved, mikor azt hiszi, hogy a gondolkozó ennek a jegyeiből kénye-kedve szerint kihagyhat egyet-kettőt abban a reményben, hogy egyszerűbb téren mozogva, biztosabb eredményekhez fog jutni. A társadalom mindazoktól a különböző tényezőktől egyformán nyeri életét, a melyeknek java részét Smith figyelmen kívül hagyta.¹

¹ Sokkal behatóbban foglalkozik a társadalommal Smith kortársa Ferguson, különösen *Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh, 1767. cz. munkájában.

Fönnebb azt állítottuk, hogy Smith közgazdaságtana a szó szoros értelmében a nemzet gazdaságának tudománya. Az olvasó némileg már az elmondottak által is megokoltnak találhatja ezt az állítást. Smithnek a társadalomról alkotott szűk felfogását, illetőleg végelemzésben absztrahálását hozhatjuk föl különben ez állításunk bizonyítékául is. Smith absztrahálva gazdaságtani fejtegetései közben nemcsak annak álláspontjára helyezkedik, a kit csupán saját érdekének előmozdítása vezérel, de elméleti fejtegetéseinél az angol viszonyokból indul ki, mintegy az angol nemzet gazdálkodásának élettanát adja. Közgazdaságtanának ezt a hibáját nem hagytuk figyelmen kívül az Inquiry bírálatánál. Itt újra szemünkbe ötlük, mert ez mutatja legtisztábban, hogy Smith minő szűkre szabta annak a különben is mesterkelt társadalomnak a határait, a melynek életében a közgazdaság törvényeit kutatja. Közgazdaságtanában Smith a társadalom élete helyett csak egy nemzet életét vizsgálja.

Smith közgazdasági rendszerének elvont egyoldalúsága tudományunk mai irányával szemben még egy téren szembeszökő. Társadalmi tudományunkat ma a szociális-kérdés megoldása, a társadalmi politika különösen foglalkoztatja. Szólhatunk-e társadalmi kérdésről Smith idejében? Mindenesetre. A »társadalmi kérdés« nem a mai kor kizárólagos tulajdona, társadalmi kérdés mindig létezett, habár az ellentétek nem hegyeződtek ki a társadalomban annyira, mint ma, habár a viszonyok nem is voltak olyan nyomasztók. Hiszen tudjuk, hogy a gazdasági élet óriási fellendülését, a mely a társadalmi kérdést is mindinkább előtérbe tolt, csak az a gondolkozás segítette később elő, a mely Smith rendszerét is sugalmazta.

Van-e szó Smith munkáiban a társadalmi kérdésről, van-e bennök bizonyos fokú szociális politika? Schüller, a ki több ízben említett munkáját abból a célból írta, hogy a klasszikusokat a történeti iskola minden támadása ellen megvédjé, azt is hangsúlyozza, hogy Smith Inquiry-jében a munkástörvényhozásról dicsérőleg emlékszik meg.¹ Ez tény, de azért Smith egyik megjegyzésében sem vélek a mai szociálpolitikaihoz hasonló felfogást találni. S ez könnyen megmagyarázható. Abból folyik, a

¹ Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner, Berlin, 1895. — 65. lap.

mit Smith rendszerének bölseleti alapjáról, Smithnek a társadalomról alkotott felfogásáról mondtunk.

A *Theory of Moral Sentiments*ben tárultak elénk Smithnek bölseleti alapgondolatai. Rendszere, mint láttuk, azon a deisztikus felfogáson sarkal, hogy az Alkotó vezető hatalma biztosítja a társadalmi rendet, a különböző ösztönök játékából harmóniát létesítvén. Ez a gondolat szolgál a *Wealth of Nations* elveinek is alapul; de ebben a munkában a társadalmi rendet nem okolhatja meg. Smith Ádám nem veszi észre, hogy saját bölselete alól rántja ki a talajt, a mikor a társadalmat tisztán egoisztikus rügőkon alapultnak mutatja be. A *Theory of Moral Sentiments*ben kifejtett bölseleti felfogás alapján az embernek a szociális politikára gondolni sem szabad, hiszen a társadalmi rend fentartására az a felsőbb vezető erő fordít gondot. Az *Inquiry* sem emlékszik meg semmi ilyesről, pedig az abban foglalt tanok siettettké olyannyira a társadalmi kérdés kiélesedését.

Smith-t rendesen dicsérik a munkásosztállyal való együttérzése miatt; az, a mit az *Inquiry* a munkástörvényhozásról hozzávetőleg mond, csakugyan ilyenre vall. De nagyon tévednek azok, a kik Smithnek a munkát hangsúlyozó fejtegetéseit úgy tekintik, mintha Smith egyenesen a munkások helyzetének közvetlen javítását czélozná.¹ Smith a munkát, ezt a közgazdasági, elméleti fogalmat magasztalja, ennek a fontosságát hangsúlyozza a termelésnél, ennek a jogait helyezi előtérbe a jövedelem eloszlásánál. Nagyon természetes, hogy, mikor a munkának szinte egyedül értéktermelő voltát állítja, lehetetlennek tartja, hogy az a jövedelemeloszlás folyamatában elnyomást szenvedjen, lehetetlennek, hiszen ott van a társadalmi rend, a melyet a mindent áttekintő felsőbb vezető kéz tart egyensúlyban. Smith mindenestre nagyon csodálkozott volna, ha valaki arra figyelmezteti, hogy a munkamegosztásnak, a melynek fontosságát a termelésnél annyira hangsúlyozza, a tőke óriási mérvű kifejlődése lesz az eredménye, a mely tőke majd a jövedelem megoszlásánál oly aránytalan előnyökben fog részesülni.

A világ folyásának természetes rendjébe vetett hit, a mely szerint a szabadság megteremti a harmóniát, kizárta, hogy Smith társadalmi politikával foglalkozzék.

¹ V. ö. a mit az *Inquiry* birálatánál a munkabérről mondtunk.

FÜGGELÉK

A Smith-irodalom nevezetesebb termékei

Smith életére vonatkozó önálló művek:

- Bagehot, Walter, Biographical Studies. London, 1881., Adam Smith as a person.
- Bonar, James, A Catalogue of the Library of Adam Smith. London, 1894.
- Courcelle-Séneuil, Nouveau dictionnaire d'économie politique, Say-Chailley. Páris, 1892. II. kötet 810—814. lap.
- Haldane R. B., Life of Adam Smith. London, 1887.
- Ingram, Encyclopaedia Britannica, XXII. 9-ik kiadás, 1887. 169—171. lap.
- Leser, Emanuel, Untersuchungen zur Geschichte der National-oekonomie: Aus der Lebensgeschichte des Adam Smith. Jena, 1881. I. köt. 346. lap.
- Macculloch, Treatises and Essays on Subjects Connected with Economical Policy: Sketch of the Life and Writings of Adam Smith. 1859. 509—543. lap.
- Monjean, M., Dictionnaire de l'économie politique. Coquelin et Guillaumin. Páris, 1864. 3. kiadás, II. kötet, 622—628. lap.
- Rae, John, Life of Adam Smith, London, 1895.
- Stewart, Dugald, Account of the Life and Writings of Ad. Smith. A Theory of Moral Sentiments idézett újabb kiadásában és összegyűjtött munkáiban, Hamilton-féle kiadás X. kötet, 5—98. lap.
- Walcker, Karl, Adam Smith der Begründer der modernen Nationaloekonomie. Sein Leben und seine Schriften. Berlin, 1890.

Folyóiratokban:

- Oncken, August, Kirkcaldy. Allgemeine Zeitung, Beilage, 1884. 288—289. lap.
- Studnitz, Arthur von, Am Grabe von Adam Smith. Die Gegenwart, 1876. 9-ik szám.

Smith rendszerére vonatkozó önálló művek:

- Baert, J. Fr. B., Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken. Leiden, 1858.
- Bagehot, Walter, Economic Studies. London, 1880.
- Baudrillart, Publicistes moderns. 1863.
- Bergemann, Adam Smith's pädagogische Ansichten. 1896.
- Bernhardi, Theodor von, Versuch einer Kritik der Gründe, die für grosses und kleines Grundeigenthum angeführt werden. St. Petersburg, 1849. 51—67. és 89—91. lap.
- Bianchini, Lodovico, Della scienza del ben vivere sociale e della economia degli stati. Parte storica e di preliminari dottrine. Palermo, 1845. 251—267. lap.
- Blanqui, M. ainé, Histoire de l'économie politique en Europe, etc. Paris, 1842. II. kötet, 130—148. lap.
- Bonar, James, Philosophy and Political Economy in some of their historical Relations. London, 1893.
- Brown, Thomas, Lectures on the Philosophy of the Human Mind. Edinburgh, 1842. 13-ik kiadás, 80. és 81-ik előadás.
- Buckle, Henry Thomas, History of Civilisation in England. London, 1861. 2-ik kötet, 130—148. lap.
- Cannan, Edwin, Lectures on Justice, Police, Revenue and Arms, delivered in the University of Glasgow by Adam Smith, reported by a Student in 1763. Oxford, 1896.
- Cliffe-Leslie, The Political Economy of Adam Smith. (Essays in Political and Moral Philosophy.) 1879. 148—166. lap.
- Cossa, Luigi, Introduzione allo studio dell'economia politica. Milano, 1892. 307—319. lap.
- Cousin, M. V., Cours d'histoire de la philosophie morale au 18-ième siècle. Paris, 1840., seconde partie.
- Delatour, Albert, Adam Smith, sa vie, ses travaux, ses doctrines. Paris, 1886.

- Dühring, E., Kritische Geschichte der Nationaloekonomie und des Socialismus. Berlin, 1875. 135—162. lap.
- Eisenhart, H., Geschichte der Nationaloekonomie. Jena, 1881. 40—56. lap.
- Farrer, J. A., English Philosophers: Adam Smith (1723—1799). London, 1881.
- Feilbogen, Siegmund, Smith und Turgot. Ein Beitrag zur Geschichte und Theorie der Nationalökonomie. Wien, 1892.
- Fichte, J. H., System der Ethik. Erster kritischer Theil: Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte in Deutschland, Frankreich und England von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Leipzig, 1850. 553—558. lap.
- Hasbach, Wilhelm, Die allgem. philosoph. Grundlagen der von Fr. Quesnay und Adam Smith begründeten politischen Oekonomie. Leipzig, 1890. (Schmoller's Forschungen, X. köt. 2-ik füzet.)
- Hasbach, Wilhelm, Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der politischen Oekonomie. Leipzig, 1891.
- Held, Adolf, Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. Leipzig 1881. 154—175. lap.
- Hildebrand, Bruno, Die Nationaloekonomie der Gegenwart und der Zukunft. Frankfurt a/M., 1848. I. köt. 14—34-ik lap.
- Inama-Sternegg, Theodor von, Adam Smith und die Bedeutung seines Wealth of Nations für die moderne Nationaloekonomie. 1876.
- Ingram, John Kells, Geschichte der Volkswirtschaftslehre; ford. Roschlau E. Tübingen, 1890. 117—148. lap.
- Jouffroy, Cours du droit naturel, 1858,
- Jodl, Friedrich, Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie. Stuttgart, 1882. I-ső köt. 243—257. lap.
- Kautz, Julius, Die geschichtliche Entwicklung der Nationaloekonomik und ihrer Literatur. Wien, 1860. 417—448. lap.
- Kautz, Gyula, Smith Ádám mint a közgazdaságtudomány megalapítója. Az Inquiry magyar kiadásának előszava.
- Knies, Karl, Die Politische Oekonomie von geschichtl. Standpuncte, Braunschweig, 1883. 2-ik kiadás. 223—229. lap és 262—295. lap.

- Lange, Friedrich Alb., Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. Iserlon, 1873. 2-ik köt. Laspeyres, Bluntschli szótárában.
- Leser, Em., Der Begriff des Reichthums bei Adam Smith. Heidelberg, 1874.
- Leser, Em., Conrad-Lexis szótárában. Jena, 1893.
- Mackintosh, Sir James, Dissertation on the Progress of Ethical Philosophy. Edinburgh, 1836.
- Neurath, Wilhelm, Adam Smith im Lichte heutiger Staats- und Socialauffassung. Wien, 1884.
- Oncken, Aug., Adam Smith in der Culturgeschichte, 1874.
- Oncken, Aug., Adam Smith und Imm. Kant. Der Einklang und das Wechselverhältniss ihrer Lehren über Staat, Sitte und Wirthschaft. Erste Abtheilung: Ethik und Politik. Leipzig, 1877.
- Paszkowski, Wilhelm, Adam Smith als Moralphilosoph. Inaugural-Dissertation. Halle a/S. 1890.
- Price, A Short History of Political Economy in England from Ad. Smith to Arnold Toynbee. 1891. 1—34-ik lap.
- Puynode, de, Études sur les principaux économistes. 1868. 77—157. lap.
- Ricca-Salerno, Giuseppe, Storia delle dottrine finanziarie in Italia. Palermo. 1896. 254—255. lap.
- Rösler, Hermann, Über die Grundlehren der von Adam Smith begründeten Volkswirtschaftslehre. Erlangen, 1871. 2-ik kiadás.
- Rogers, Historical Gleanings. 1869.
- Roscher, Wilhelm, Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre im 16-ten und 17-ten Jahrhundert. Leipzig, 1857.
- Roscher, Wilhelm, Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland. München, 1874. 593. s köv. lapok.
- Schüller, Richard, Die klassische Nationalökonomie und ihre Gegner. Berlin, 1895.
- Skarżyński, Witold von, Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie. Berlin, 1878.
- Stäudlin, C. Friedrich, Geschichte der Moralphilosophie. Hannover, 1822. 879—896. lap.

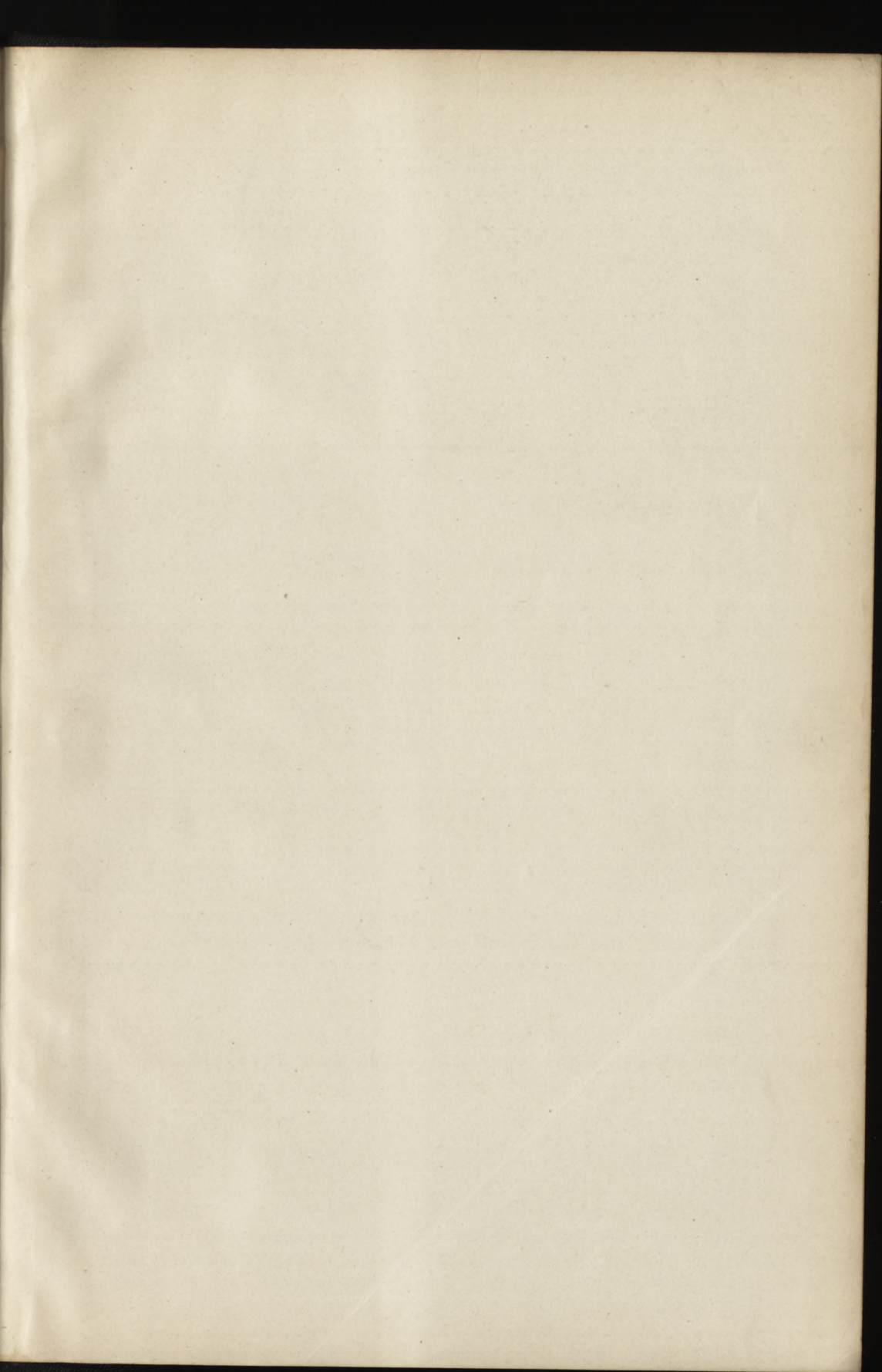
- Stöpel, F., Adam Smith im Lichte der Gegenwart. Berlin, 1879.
 Twiss, View of the Progress of Political Economy in Europe, 1847. 159—194. lap.
 Vorländer, Franz, Geschichte der philosophischen Moral-, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen. Marburg, 1855. 493—511. lap.
 Walcker, Karl, Geschichte der Nationaloekonomie. (Handbuch der Nationaloekonomie. V.) 1884. 45—54. lap.
 Zeyss, Richard, Adam Smith und der Eigennutz. Tübingen, 1889.

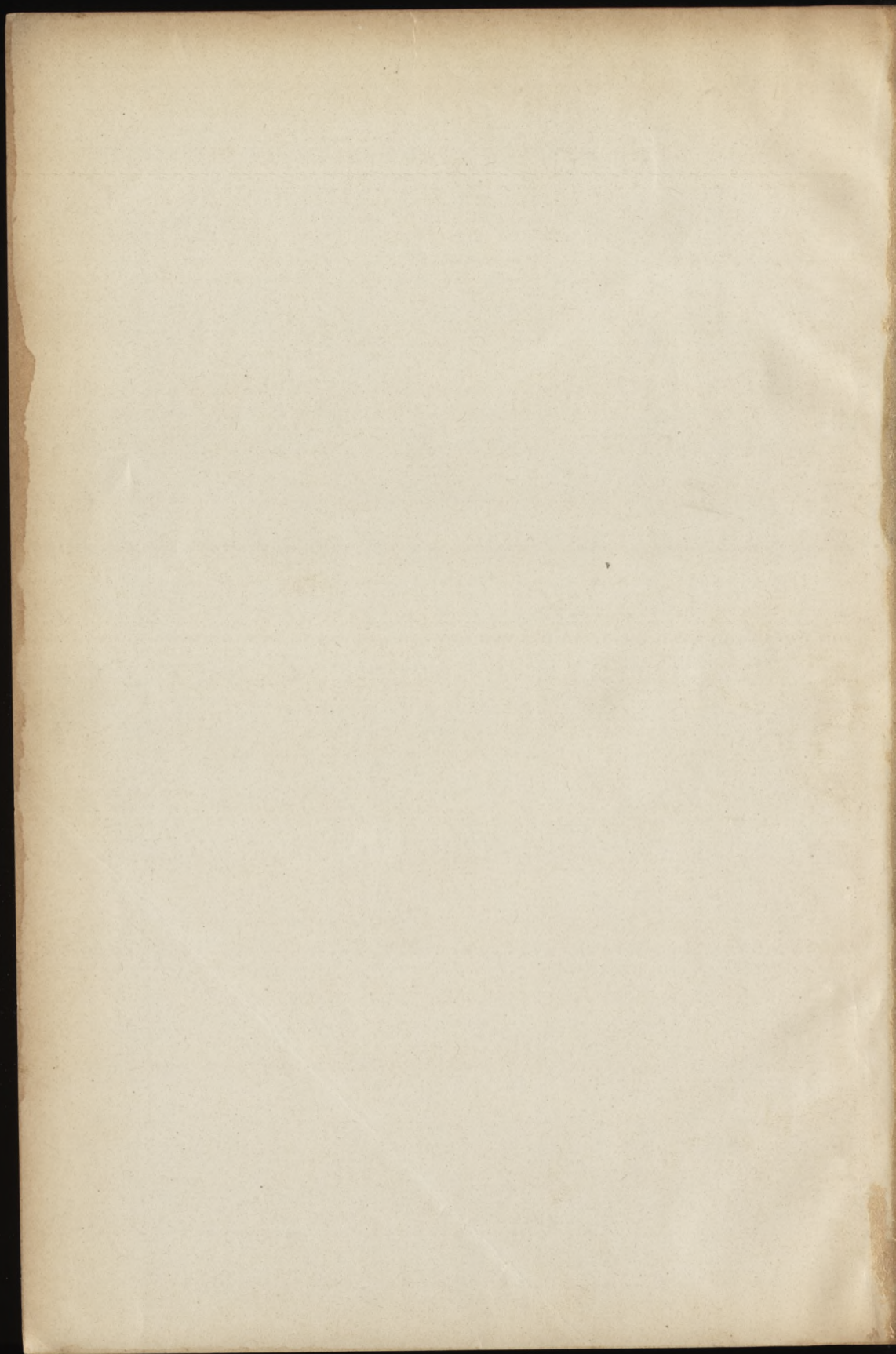
Folyóiratokban:

- Baumann, Adam Smith's allgemeine Ansichten über Menschen und menschliche Verhältnisse. — Philosophische Monatshefte, Leipzig, XVI. kötet 1880. 385—416. lap.
 Braun, Friedrich, Die religiösen und sittlichen Anschauungen von Adam Smith. — Theologische Studien und Kritiken. Jahrgang 51., 1878., 254—299. lap.
 Chevalier, Michel, Étude sur Adam Smith et l'origine de la science économique. — Journal des Économistes, 9-e année. 3-e série, vol. 33., Paris, 1874.
 Cunningham, Adam Smith und die Merkantilisten. — Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1884. 40-ik kötet. 41—64. lap.
 Cunningham, The Progress of Economic Doctrine in England in the 18th Century. — Economic Journal, 1891. 1-ső kötet. 73—94. lap.
 Feilbogen, Siegmund, James Steuart und Adam Smith. — Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1889. 45-ik kötet. 218—260. lap.
 Feilbogen, Siegmund, Smith und Hume. Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1890. 46-ik kötet. 695—716. lap.
 Földes, Béla, Zu Smith's Wealth of Nations. — Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1877. 33-ik kötet.
 Hasbach, Wilhelm, Adam Smith's Lectures. — Political Science Quarterly. 1897. Deczember.
 Held, Adolf, Adam Smith und Quetelet. — Jahrbücher für Nationaloekonomie, 1867. IX. kötet, 249—279. lap.

- Helferich, Adam Smith und sein Werk über die Natur und die Ursachen des Reichthums der Völker — Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1878. 34-ik kötet 277—295. lap.
- Kautz, Gyula, Smith Ádám s az újkori nemzetgazdászattan. — Kelet Népe. Bécs, 1856., 1-ső kötet.
- Knies, Die Wissenschaft der Nationalökonomie seit Adam Smith bis auf die Gegenwart. — Brockhaus-féle Gegenwart, 1852. VII. kötet, 112—167. lap. (Névtelenül.)
- Lavergne, Léonce de, Adam Smith. — Revue des deux Mondes. Paris, 1859. 2-ième période. XXIX-e année, vol. 24. 893—929. lap.
- Nasse, Erwin, Das hundertjährige Jubiläum der Schrift von Adam Smith über den Reichtum der Nationen. — Preussische Jahrbücher, 1876. 38-ik kötet, 384—400. lap.
- Oncken, August, Das Adam Smith-Problem. — Zeitschrift für Socialwissenschaft, Wolf; 1898., első évfolyam, 1-ső s köv. számok.
- Scheel, Heinrich von, Turgot als Nationalökonom. — Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen, 1868., 24-ik kötet, 242—270-ik lap.
- Schuberth, Johannes, Adam Smith's Moralphilosophie. — Philosophische Studien. (Wundt.) 1891. VI., 552—604. lap.







Az Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann Alfréd)
kiadásában továbbá megjelent:

APÁTHY I. — A magyar kereskedelmi jog. Második kiadás. Ára 6 frt.

APÁTHY I. Anyagi és alaki váltójog. I. rész. Anyagi váltójog. 2. kiadás. Ára 3 frt. II. rész. Váltóeljárás. 2. kiadás. Ára 2 frt.

APÁTHY I. A magyar csődjog rendszere. I. rész. Anyagi csődjog. Ára 2 frt 60 kr.
II. rész: Alaki csődjog. Ára 2 frt 40 kr.

CONCHA GYÖZŐ. Politika. Első kötet: Alkotmánytan. — 1895. Ára 6 frt.

CSARADA JÁNOS. A nemzetközi jog története a legrégibb idők-től a vesztfáli békéig. 1894. Ára 3 frt 50

EMICH GUSZT. A kereskedelmi szerződések és a legnagyobb kedvezés elmélete, Schraut M. után. 1 frt 20 kr.

FEKETE FERENCZ. — A közönséges és részszerű magyar egyházjog elemei, tekintettel vegyes vallásfelekezetek jogaira is. 2. kiadás. Pest, 1873. 2 frt.

FÉSÜS GYÖRGY. Közigazgatási jog kézikönyve. Harmadik javított kiadás. 5 frt.

FÖLDES BÉLA. — Magyarországi statisztikája. 4 frt.

FÖLDES BÉLA. A társadalmi gazdaságtan (Nemzetgazdaságtan). Új kiadás. Két kötet. Ára 9 frt.

HAJNIK J. — Egyetemes európai jogtörténet. Középkor. 4-ik kiadás. Ára 4 frt.

HERON CAULFEILD. A jogtudomány alapelvei, angolból ford. Hajduska E. Dr. Pulszky előszavával. 90 kr.

HERCZEGH M. A telekkönyvi rendtartás kézikönyve. Negyedik átdolgozott kiadás 4 frt.

HERCZEGH M. — A magyar magánjog mai érvényében. I. kötet. **A magyar magánjog általános része.** 3 frt.

HERCZEGH M. — Magyar családi és örökösödési jog. II. k. 3 frt 50 kr.

HERCZEGH M. — A magyar dologbeli és kötelmi jog. Ára . 3 frt.

HOFFMANN PÁL. Institutiók. Második kiadás. 6 frt.

IHERING R. Küzdelem a jogért ford. Ballai és Lipp. Budapest, 1874. 60 kr.

IHERING R. A jogtudomány a mindennapi életben. A közönséges élet eseményeihez fűzött könnyű jogkérdéseknek gyűjteménye. 60 kr.

JOGI ISMÉTLŐ KÖNYVEK gyűjteménye

I. Kötet. **INSTITUTIOK.** Kérdések és feleletekben. Irta Gajus. . . . 80 kr.

II. Kötet. **PANDEKTÁK.** Kérdések és feleletekben. Irta Yrnerius. . . . 80 kr.

III. Kötet. **EGYETEMES EURÓPAI** jogtörténet. Kérdések és feleletekben. Összeállította Cujatius. . . . 80 kr.

IV. Kötet. **A NEMZETKÖZI JOG.** Kérdések és feleletekben. . . . 80 kr.

V. Kötet. **MAGYAR ALKOTMÁNY** és jogtörténet. Kérdések és feleletekben. Összeállította Anonymus. . . . 80 kr.

VI. Kötet. **A MAGYAR BÜNTETŐ** törvény, büntettekről és vétségekről. Kérdések és feleletekben. Irta Huszthy redivivus. 80 kr.

VII. Kötet. **NEMZETGAZDASÁGTAN.** Kérdések és feleletekben. Összeállította Smith. 80 kr.

VIII. Kötet. **MAGYAR KÖZJOG.** Kérdések és feleletekben. Összeállította Justus. III. kiadás. 80 kr.

IX. Kötet. **EGYHÁZI JOG.** Kérd. és feleletekben. Összeállította Gratianus. 80 kr.

X. Kötet. **ÉS ZJOG.** Kérdések és feleletekben összeállította Tomasius. . . 80 kr.

XI. XII. Kötet. **AUSZTRIAI MAGÁN** jog. Kérdések és feleletekben. I. II. rész. Ára egy-egy kötetnek 80 kr.

XIII. Kötet. **POLITIKA.** Kérdések és feleletekben. Összeállította Apulejus. 80 kr.

Az Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár)
kiadásában továbbá megjelent:

XIV. Kötet. PÉNZÜGYTAN. Kérdések és feleletekben. Irta Malchus. 80 kr.

XV. Kötet. A MAGYAR KERESKEDELMI törvény. Kérdések és feleletekben. Irta Wildner 80 kr.

XVI., XVII. MAGYAR KÖZIGAZGATÁSI JOG. (Sajtó alatt.)

XVIII. MAGYAR PÉNZÜGYI JOG. Kérdések és feleletekben. Ára . . . 80 kr.

XIX. A MAGYAR VÁLTÓ JOG. Kérdések és feleletekben. Irta Wildner János. Ára 80 kr.

XX. STATISZTIKA. Kérdések és feleletekben. Összeáll. Consor . . . 80 kr.

XXI., XXII. MAGYAR MAGÁN-JOG. Összeállította Werbőczy. Két rész: egy-egy 80 kr.

XXIII. ÁLLAMSZÁMVITELTAN. Összeállította Alpha-Omega . . . 80 kr.

KAJUCH M. A római jog institúciói. 1896. Ára 3 frt 20 kr.

KAUTZ G. A magyar büntetőjog tankönyve. Különös tekintettel a gyakorlati élet igényeire. 1881. . . 5 frt 50 kr.

KISS ISTVÁN. Magyar közjog (Magyar államjog) IV. kiadás 4 frt 50 kr.

Dr. KLUPATHY A. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. I. rész. Ára 3 frt 40 kr. II. rész: 4 frt 40 kr.

KORBULY IMRE. Magyarország közjoga. Irta Korbuly Imre. Negyedik kiadás. 1884 5 frt.

LITSCHAUER LAJOS. A bányatörvény és a rávonatkozó rendeletek, utasítások és elvi jelentőségű határozatok teljes gyűjteménye 3 frt.

MATLEKOVICS SÁNDOR. Nemzetgazdaságtan. Második kiadás. — Ára 3 frt 40 kr.

MÖHLER FER. — A pandekták sommás átnézete. (Puchta, Wangerow és Arndt nyomán), ford. Súlyom-Fekete Fer. Pest, 1864. 1 frt 40 kr.

NAGY ERNŐ. Magyarország közjoga (államjog). 3. átdolgozott kiadás 3 frt 80 kr.

OSVÁTH IMRE. Italmérési regálejog. Az ide vonatkozó törvények, miniszteri rendeletek és döntvényekkel. Ára 2 frt.

Dr. PEREGRIN JÁNOS. A magyar- és erdélyországi telekkönyvi törvények és rendeletek gyűjteménye. Kiegészítve a kir. Curia döntvényeivel és betűrendes tárgymutatóval. I. rész. 1850—1867. II. rész. 1868—1885. Ára a 70 ivre terjedő két kötetnek 5 forint. III. rész 1886—1889. Ára 1 frt 50 kr.

PAULER ÁKOS. — A természetfilozófia fogalmáról és feladatairól. 1898. Ára 80 kr.

PLÓSZ SÁNDOR. A magyar váltójog kézikönyve 3. kiadás. Ára 4 frt.

PULSZKY ÁGOST. — A jog- és állambölcsészet alaptanai . . . 3 frt.

ROSCHER. — A nemzetgazdaság alaptanai. Ford. Kiss J. 1 frt 50 kr. — — A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete. Ford. Kiss J. 1 frt.

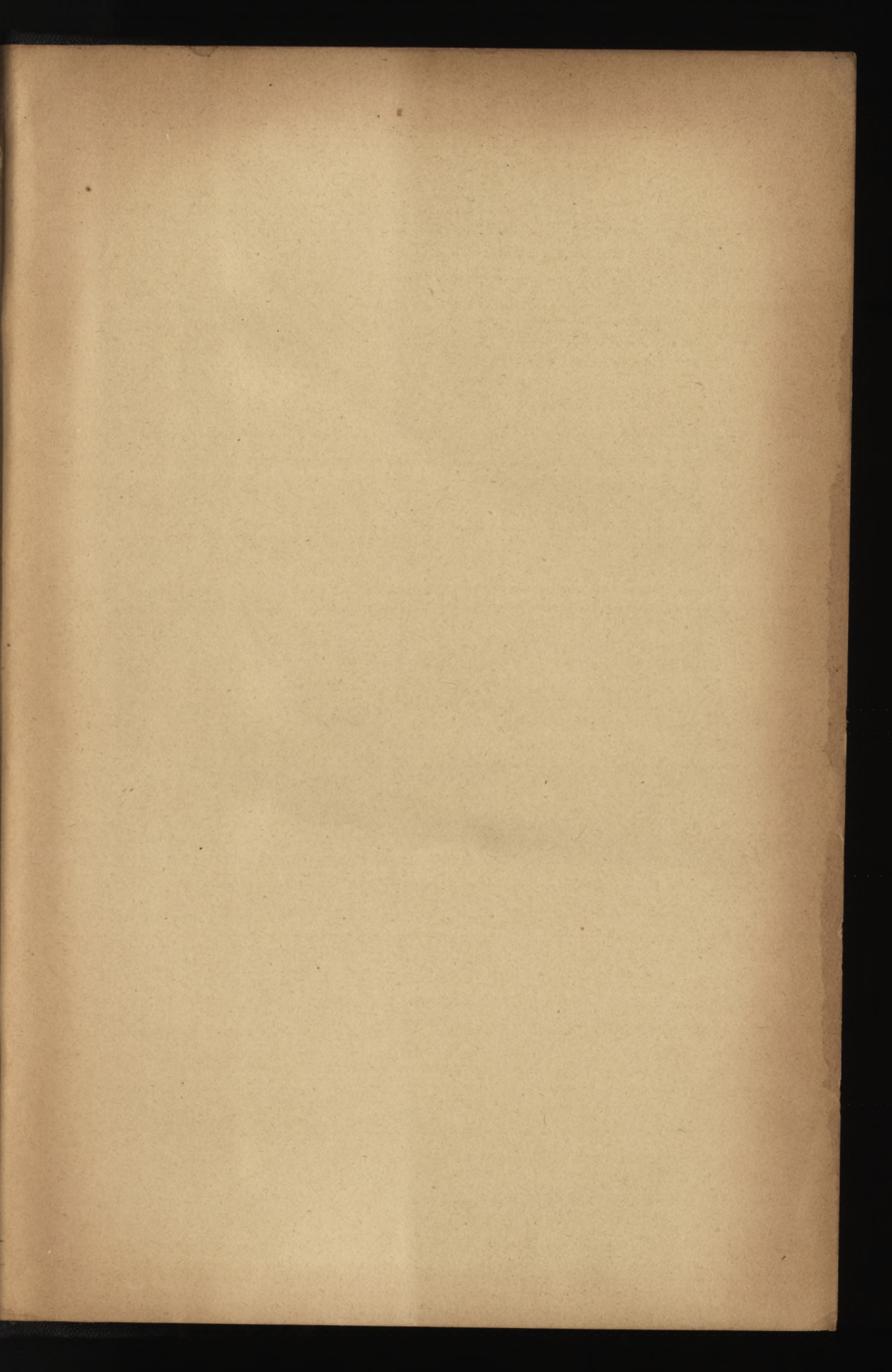
SÁGHY GYULA. — A kötelmi jog. I. rész. 2 frt 40 kr. — — A római őskotmány jogtörténelmi jelentőségében 1 frt 50 kr.

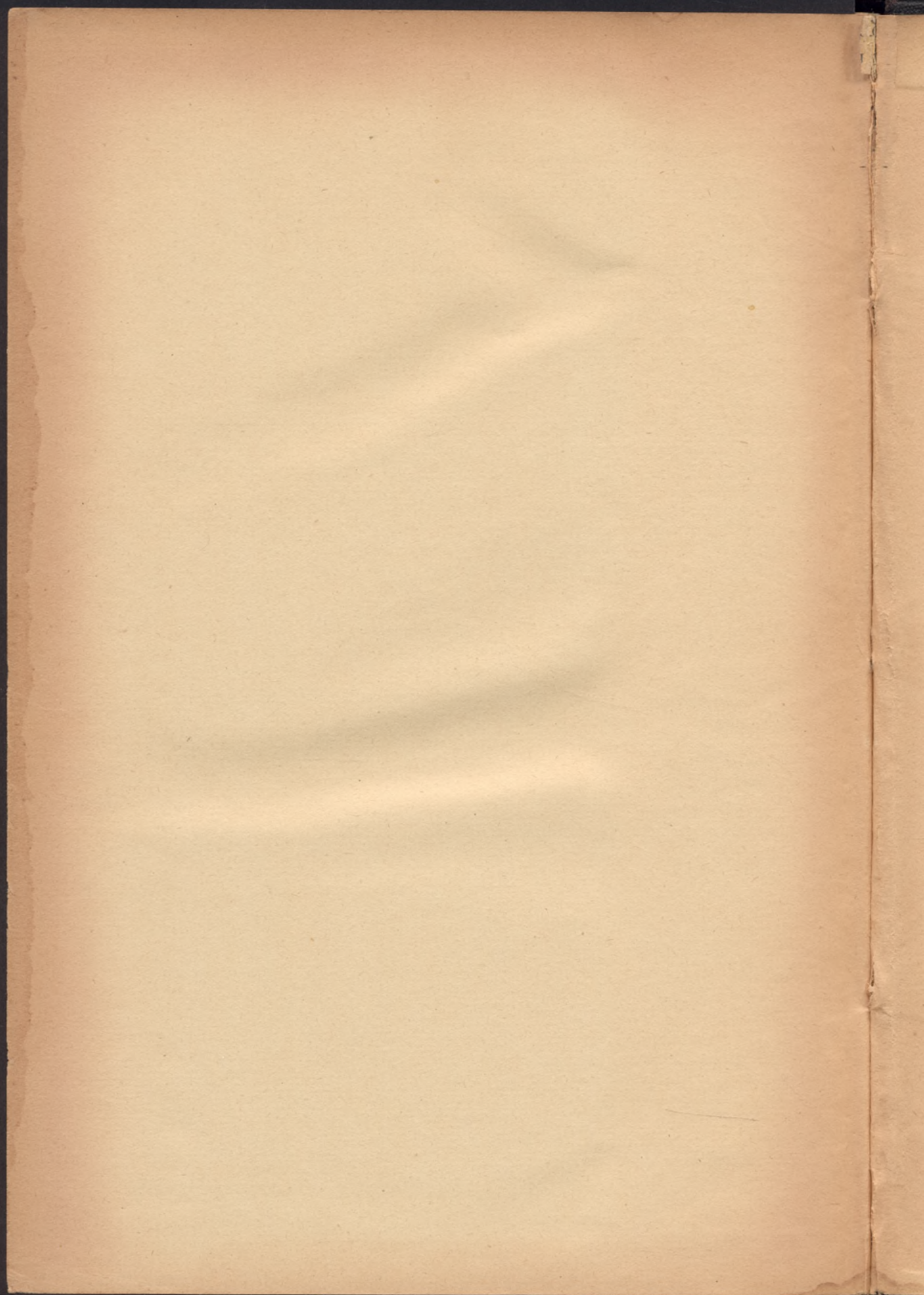
SAJTÓTÖRVÉNYEK és rendeletek gyűjteménye. Betűrendes tárgymutatóval. Ára 50 kr.

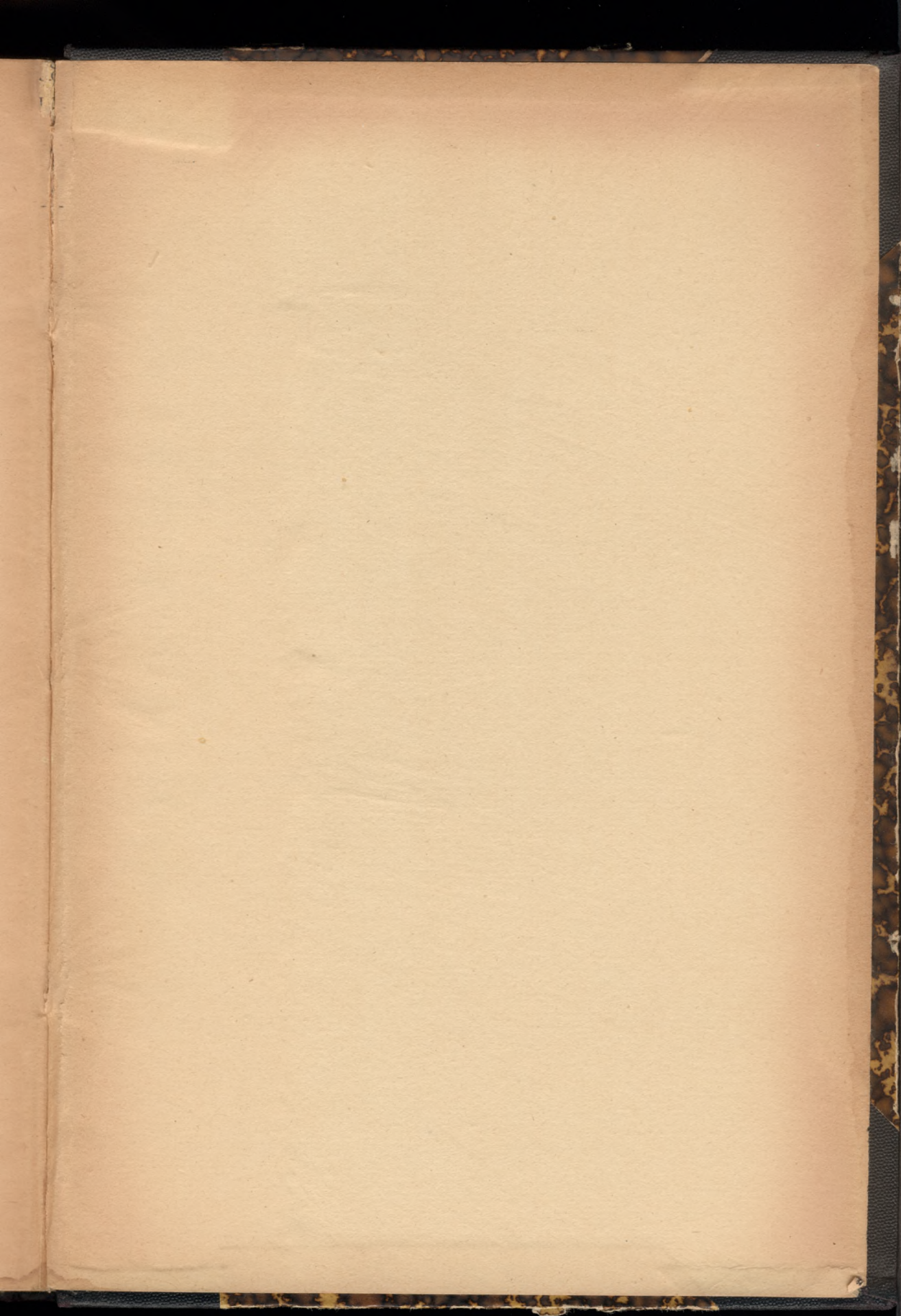
SÜTEŐ RUDOLF. A telekkönyvi betétek szerkesztéséről intézkedő 1886. évi XXIX. törvénycikknek és az annak végrehajtása tárgyában kiadott utasításnak magyarázata. Kiegészítve az idézett t.-cz. 76. §-ban foglalt felhatalmazások alapján eddig kibocsátott kir. igazságügy-miniszteri rendeletekkel. 3 frt.

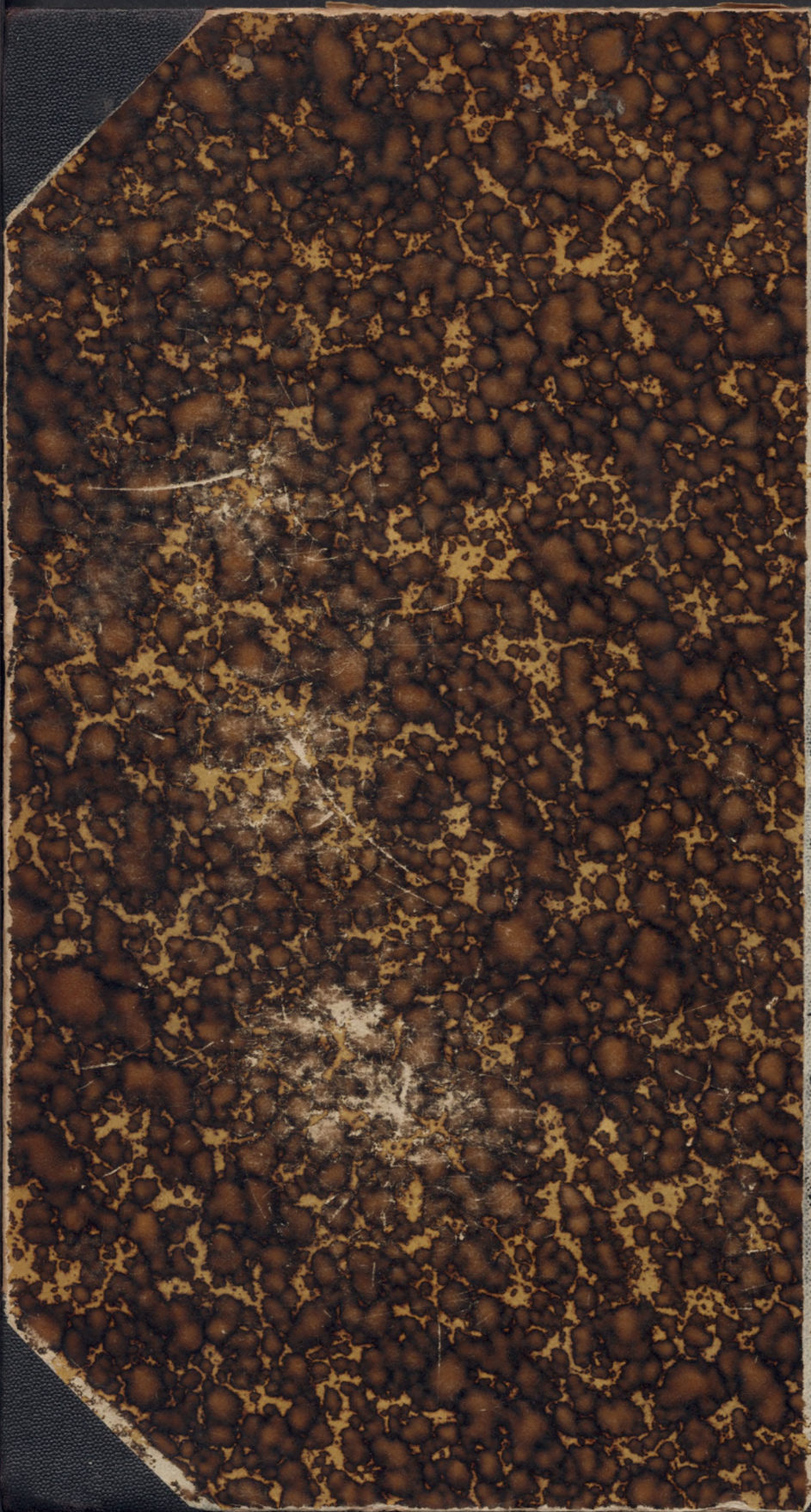
SZÉCHENYI ISTVÁN Gr. Magyarország sarkalatos törvényei és államjogi fejlődése. Pest, 1865. . . 1 frt.

VÉCSEY TAMÁS. Római családi jog. 3 frt.









23

NA

Su

P

232.523

232.523

NAVRATIL

Smith Ádám
rendszere

N. M.